

Чезаре Павезе РОКИ

ЗАРУБІЖНА НОВЕЛА

Книжка тридцять сома

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»
1981

CESARE PAVESE

TERRA D'ESILIO
JETTATURA
VIAGGIO DI NOZZE
CAROGNE
L'IDOLO
SUICIDI
IL CAMPO DI GRANO
FEDELTA'
IL NOME
LA GIACCHETTA DI CUIOIO
IL CAMPO DI GRANTURCO
VECCHIO MESTIERE
INSONNIA
LA CITTÀ
L'ESTATE
IL MARE
LE FESTE
ANNI
LAVORARE È UN PIACERE

Чезаре Павезе

РОКИ

НОВЕЛИ

**З італійської переклав
ВІКТОР ШОВКУН**

И(Італ)
III2

Передмова та упорядкування *Злати Потапової*

В збірник вошли кращі новели відомого італійського письменника ХХ ст. Деякі з героїв Чезаре Павезе прагнуть звільнитися від самотності, подолати відчуження між людьми, деякі шукають своє місце в житті. Труженика і того, хто існує за рахунок його праці, розділяє глибока пропасть соціального нерівності. Основним лейтмотивом твору письменника є думка, що тільки праця і боротьба можуть зробити людину щасливою.

П 70304—164
М205(04)—81 164.81, 4703000000

© Упорядкування, український
переклад і передмова,
видавництво «Дніпро», 1981 р.

ЧЕЗАРЕ ПАВЕЗЕ

Творчість італійського письменника Чезаре Павезе — поета, прозаїка, публіциста — здобула в Італії широке визнання. Ім'я його — серед імен тих письменників, які зробили важливий внесок у становлення сучасної прогресивної італійської літератури, що сформувалася по закінченні другої світової війни, на злеті всенародного руху Опору фашизму.

Життєвий і творчий шлях Чезаре Павезе був нелегким. За часів фашистської диктатури йому довелося зазнати переслідувань, пережити заслання, лихоліття війни та гітлерівської окупації, в обстановці вимушеної духовної самотності вирішувати важливі моральні проблеми, що стояли в центрі його творчої уваги. Людина тонкого душевного складу, вразливий і внутрішньо незахищений, Павезе рано пішов із життя внаслідок особистої трагедії. Багато із задуманого він не встиг завершити, значна частина з того, що він написав, побачила світ уже по його смерті. Але доля творчої спадщини Павезе виявилася щасливішою за долю самого письменника. Вірші, повісті та новели Павезе, його алегоричні філософські діалоги та критичні статті, його листування і Щоденник неодноразово видавалися в Італії та за її межами й досі незмінно викликають інтерес у читачів і високо оцінені критикою.

Тематика творів Павезе, написаних у кінці 30-х та в 40-і роки, має, звичайно, конкретно-історичне звучання, відбиває тривоги і сподівання тієї доби. Але разом з тим проблеми та конфлікти його прози й поезії сповнені загальнолюдського змісту, важливого й у наші дні. Місце людини, зокрема інтелігента, в суспільстві,

соціальною відповідальністю індивіда в процесі його внутрішнього самоствердження, шляхи подолання відчуженості між людьми — усе це коло питань, як і раніше, лишається глибоко актуальним для європейської літератури другої половини ХХ століття. Антифашизм як вихідна ідейна позиція, осуд будь-яких форм духовного пристосуванства, поглиблений інтерес до образу молодого героя, тонкий психологізм, схвильований ліричний опис сільської природи, міських краєвидів — такі самобутні риси творчої індивідуальності Павезе, письменника-реаліста, який 1945 року прийшов у Комуністичну партію, письменника, що ясно усвідомлював необхідність створення у повоєнній Італії нової, демократичної культури.

«Я не маю біографії, — писав Павезе у своєму Щоденнику. — Я залишу після себе лише кілька книжок, у яких сказано про мене все або майже все». І справді, недовге життя письменника багате не зовнішніми подіями, а інтенсивним внутрішнім змістом, що знайшов узагальнене вираження у його творах.

Павезе народився 9 вересня 1908 року в невеличкому селі Санто Стефано у Північній Італії, поблизу Туріна, де батько його був судовим урядовцем. Свої літні канікули майбутній письменник проводив у рідному сеї, на лоні природи, у спілкуванні з простими людьми. Багато товаришів його дитячих розваг залишилися друзями письменника й у зрілому віці, стали прототипами героїв багатьох його повістей та новел. Любов до рідного краю, що стала для Павезе джерелом натхнення та своєрідною духовною опорою в роки поневірянь і самотності, проходить лейтмотивом у багатьох його творах, починаючи від ранньої повісті «Твій рідний край» (1939, опублікована 1941 року) й аж до останнього його роману — «Місяць і вогнища» (1950).

Павезе навчався в одному з кращих учбових закладів Туріна — ліцеї «Д'Адзельйо». Вирішальний вплив на

підлітка мав один з викладачів — письменник і філолог Аугусто Монті, стійкий антифашист, близький друг Антоніо Грамші. Монті прищепив молодому Павезе любов до класичної літератури, навчив цінувати в мистецтві громадянський зміст, відчувати красу слова й форми.

Багато хто з учнів Монті стали згодом відомими діячами підпільного антифашистського руху, як, наприклад, один з керівників ІКП Джан-Карло Пайетта.

В університеті Чезаре Павезе знаходить друзів в гуртку молодих антифашистів, багато з яких уже в тридцяті роки перейшли від пасивного неприйняття фашистської ідеології до активної боротьби проти фашистського режиму. Серед близьких друзів Павезе — критик і публіцист Леоне Гінзбург, згодом, 1944 року, по-звірячому закатований фашистами в римській в'язниці; художник і письменник Карло Леві, майбутній автор відомої книжки «Христос зупинився в Еболі», у якій він розповість про тяжке становище селян за фашизму, історик Франко Антонічеллі, що в роки Опору очолив П'ємонтський Комітет національного визволення, та інші.

Свою літературну діяльність Павезе розпочинає вже тоді, на університетській лаві: він перекладає твори прогресивних письменників США, в яких його приваблює гострий соціальний критицизм, реалістичне зображення життя. Інтерес до творів передової американської літератури був своєрідним викликом офіційній фашистській ідеології, яка засобами жорстокої цензури відривала італійську літературу від народної тематики, прирікала її на дрібнобуржуазний, на безперспективні формалістичні пошуки. Передова італійська інтелігенція болюче переживала цю провінціалізацію італійської культури, її художній і духовний застої. У ті тяжкі, «глухі» часи і вступив Павезе на літературний терен. 1930 року він закінчує університет, захистивши диплом про твор-

чість Уолта Уїтмена, і починає працювати в невеликому журналі «Культура», де друкує статті про американську літературу.

Через три роки (1933 р.) в Туріні організовується нове книговидавництво — Ейнауді, що швидко здобуває авторитет як культурний центр прогресивного антифашистського крила італійської інтелігенції (таким лишається видавництво Ейнауді й дотепер). Павезе, що вже зарекомендував себе на літературній ниві як перекладач та есеїст, запрошують співробітничати в Ейнауді. І він працює в тому видавництві до самої смерті. Він пробує свої сили в поезії — створює цикл ліричних віршів, які на початок 1935 року підготував до друку, назвавши добірку «Праця стомлює». У тих віршах прозвучали мотиви, характерні для подальшої творчості Павезе-прозаїка: любов до рідної землі; світ, побачений наївними дитячими очима; поетизація селянської праці, яка, проте, як це видно із самої назви, не ідеалізована. Творча манера Уїтмена мала вплив на форму поезій Павезе, написаних своєрідно ритмізованим білим віршем.

У травні 1935 року антифашистська молодь Туріна зазнає репресій: арешти, тюремні ув'язнення, заслання. Заслано у далекі південні села під нагляд поліції художника Карло Леві, Леоне Гінзбурга в родиню; Павезе змагає на засланні в глухому калабрійському селищі, відірваний від друзів, від улюбленої праці.

Через рік Павезе дозволено повернутися до Туріна. Але обстановка різко змінилася: наближалася друга світова війна, посилювалися мілітаристські авантюри італійського фашизму, в країні ще задушливішою стає атмосфера політичної реакції. Павезе знову працює в Ейнауді, але немає вже гуртка однодумців, і він тяжко переживає свою самотність, замикається в собі. У цей період він починає писати прозу — пробує себе в жапрі новели, створює кілька повістей, але майже нічого

не друкує. Своєрідним віддзеркаленням духовної пригніченості письменника стала повість «В'язниця» (написана у 1938—1939 рр., але опублікована тільки через десять років), у ній Павезе згадує пережите на заслання.

Після вступу Італії в другу світову війну — навесні 1940 року — в країні наростає підпільний антифашистський рух, зміцнюється нелегальна організація Комуністичної партії. Павезе щастить поновити зв'язки з підпільними комуністичними організаціями в середовищі інтелігенції. Влітку 1943 року — коли Павезе саме перебував у Римі, у філії видавництва Ейнауді — диктатуру Муссоліні було повалено, а незабаром гітлерівські війська окупували Північну й Центральну Італію, що стає ареною боїв. З великими труднощами Павезе щастить повернутися до Туріна, який зазнає жорстоких повітряних нальотів; але письменник не знаходить там своїх друзів, що або пішли в партизанські загони, або ховалися від фашистських облав. Павезе знову самотній. Разом з родиною сестри він евакуюється в провінцію й аж до визволення П'ємонту навесні 1945 року живе там у вимушеній бездіяльності. Це невміння знайти контакти з людьми, втілити свої переконання у практиці боротьби Павезе переживав дуже гостро, судячи себе набагато суворіше, ніж того заслуговував. Але набутий у ті роки моральний досвід знайшов яскраве і плідне втілення в суспільній діяльності та художній творчості Павезе в останні роки його життя (1945—1950). Уже в травні 1945 року Павезе вступає до лав Комуністичної партії Італії і стає активним партійним публіцистом, виступаючи на сторінках газети «Уніта» та журналу «Рінашіта», друкуючи там статті з проблем ідеології та культури. Павезе пише про нерозривний зв'язок між соціальною боротьбою партії та захистом гуманістичного мистецтва, про необхідність для письменника глибше увійти в народне життя, щоб

відобразити його в літературі. «Потрібен не зв'язок з народом — треба бути народом», — писав Павезе в одній своїй статті із серії «Діалоги з комуністом». У 1947 році, відповідаючи на анкету «Чому я став комуністом», Павезе палко й переконано доводить, що вбачає у діяльності Компартії найпосплідовніше виборювання справжньої свободи, вкрай необхідної для інтересів трудящих і національної культури, для прогресу.

В ті роки Павезе напружено і плідно працює над цілою низкою художніх творів, завершуючи почате в роки лихоліття, створюючи нові книжки. 1946 року виходить друком збірка новел «Серпневі канікули», 1947 року — роман «Товариш», 1949 р. — дві збірки повістей: «Чудове літо» і «Поки не проспівав півень»; 1950 року виходить у світ останній роман Павезе — «Місяць і вогнища». Цей злет таланту письменника тепло вітали читачі й критика; твори Павезе здобули кілька літературних премій.

У повістях того періоду найсильніше звучать мотиви нонконформізму, осуджується пасивність певної частини інтелігенції, її схильність до абстрактних розумувань. Письменник бачить контраст між людьми праці, які займають у житті тверду, впевнену позицію, мають перед собою ясні цілі, і «людьми без діла», що вазнають морального краху при першому зіткненні з дійсністю, безпорадні в особистих взаєминах, нездатні зробити вибір у вирішальну мить. Ось це і визначає внутрішній конфлікт таких повістей, як «Диявол на пагорбах» та «Дім серед пагорбів», де показано безперспективність примиренства.

Герой роману «Товариш» — один з тих, хто за тяжких часів фашизму зумів зробити мужній і правильний вибір у житті і кому належить майбутнє. Ця книжка — перший у сучасній італійській літературі роман про прихід людини з народу в партію, до комуністів. «Це дослідження того, як формується свідомість», — казав

сам автор про свій роман. Хлопець Пабло, веселун-гітарист, спершу не надто замислюється про сенс життя, але потроху починає розуміти, з ким йому йти, шукає однодумців. У середовищі своїх нових друзів-підпільників він проходить школу політичної грамоти і загартовує свій характер, стає надійним товаришем по боротьбі. В образі Пабло відбилась і внутрішня еволюція самого автора, і риси його друзів комуністів. Відомо, що, подарувавши свій роман одному з них, підпільникові Чінанні, Павезе написав на першій сторінці: «У цій книжці є й ти».

Справжнім сплавом життєвих спостережень і творчих пошуків письменника слід вважати лебедину пісню Павезе — роман «Місяць і вогнища», що вийшов у світ за три місяці до того, як автор, не витримавши розлуки з коханою жінкою, заповдіяв собі смерть. Але в романі немає настрою пригніченості й депресії. Навпаки, в ньому відчутна спокійна зрілість думки та почуттів, переконаність в тому, що реальне життя може й повинне стати прекрасним, коли залишатися вірним рідній землі і не стояти осторонь боротьби за покращення сьогоденного світу. Вперше автобіографічний герой-оповідач у Павезе віднаходить душевну рівновагу, долає відчуженість; повернувшись у край, де минуло його дитинство, він не замикається в ностальгії за минулим, а спілкується з простими людьми, і це допомагає йому самоутвердитися, вселяє у нього віру в краще майбутнє своєї країни.

Важливу частину творчої спадщини Павезе складає новелістика. Написані в 1936—1945 роки новели послідовно відобразили весь комплекс соціально-психологічної проблематики, яка хвилювала у той час автора. У багатьох новелах ми знайдемо мотиви та епізоди, згодом використані у повістях. Але слід зазначити, що новели аж ніяк не були для Павезе пробою, способом опрацювання окремих фрагментів для творів об'ємні-

шого жанру. Вони мають свої акценти, своє власне художнє життя. Перша з них, «В краю заслання» (1936), яку він написав на підставі особисто пережитого, багато в чому перегукується з пізнішою повістю «В'язниця». Однак у новелі Павезе зосередив увагу не так на особі автора-оповідача, як на жалюгідному існуванні інших засланців та місцевих жителів — убогих рибалок, позбавлених надії на роботу, на кращу долю; для них вимушене животіння в тій пустельній і нездоровій місцевості, власне, теж є довічним засланням. А в повісті герой сам культивує в собі почуття самотності, відчуженості, не пробує налагодити взаємини з тими, хто на своїй рідній землі поділяє з ним долю вигнанця. Соціальне звучання новели виявилось гострішим, аніж повісті.

Як новеліст Павезе багато чого навчився у Хемінгуея, Пруста і Чехова. Але він аж ніяк не наслідувач, а оригінальний і сильний майстер малого жанру, що вмів користуватися прийомами психологічного аналізу, композиції і форми, переломлюючи їх в аспекті власного світосприймання на матеріалі італійського національного історичного буття.

Оповідання Павезе, як правило, небагаті подіями, характеризуються особливою внутрішньою напругою морально-психологічного переживання, емоційним сприйняттям природи. В них завжди відчутне соціальне підґрунтя, яке зумовлює внутрішній світ героя — інтелегента, вихідця з народного середовища. Психологізм новел Павезе не надокучливий, не надуманий — він органічно виростає із почуттів та характеру персонажа, міцно пов'язаний з реальним життям, обумовлений обставинами, за яких розвивається сюжет.

Гуманістичний зміст новел розкривається у співчутті до самотньої неприкаяної людини, осуді егоїстичного індивідуалізму, що сушить душу, гіркоті розчару-

вання, яке виникає при зіткненні мрії з дійсністю, показі благодійного впливу природи на людей.

Новели Павезе розмаїті за жанровою формою, яка змінюється залежно від проблематики та від зображуваного середовища: тут і стислий психологічний етюд, і соціальна зарисовка, і розкута лірична оповідь.

Герой новели Павезе, як правило, людина молода. Стоячи на порозі життя — майже без досвіду, безпосередній у своїх почуттях, — він прагне до самоперевірки, до самоутвердження, але найчастіше не витримує життєвого іспиту: йому бракує внутрішньої опори, усвідомленої мети. І як наслідок — людина розмінюється на дрібниці, тішить своє самолюбство, морально пригнічуючи слабшого, а це іноді призводить до трагедії. Так, головний персонаж новели «Самогубці» «виявляє слабкодухість і хоче накласти на себе руки», але «не може подолати своєї слабкодухісті й тоді, як настає вирішальна хвилина...» Боячись, що інтимні взаємини можуть його поневолити, він піддає жінку, яка щиро його кохав, жорстоким психологічним випробуванням — не приходять до неї цілими тижнями, вдається до недомовок, до холодної насмішки. Кінець кінцем він доводить її до самогубства, а сам залишається жити. Павезе викриває тут антигуманну суть задушливої суспільної атмосфери 30-х років у фашистській Італії, що породжує душевну неприкаяність, огрубіння, ламає людські долі. В новелі «Весільна подорож» у глибоко психологічному підтексті зображена внутрішня драма героя, невдоволеного життям. Ненависть до буденності, до шаблону призводить до того, що він відбирає у дружини навіть щастя скромної весільної подорожі, про яку вона мріяла з не меншим захватом, ніж він сам — про нездійсненні мандрівки в далекі краї.

Багато психологічних новел Павезе мають досить помітне соціальне забарвлення. Це виразно проступає в оповіданні «Убивця» (1937), де на першому плані —

задушлива і брудна камера провінційної в'язниці, в якій місяцями знемагають за незначні провини люди. Письменник змальовує і душевну драму Рокко, який утік на одну ніч із в'язниці, щоб кинути в обличчя жінці звинувачення у брехні та зраді; й долю священника, який тієї ночі зайняв у тюрмі місце Рокко, а вранці наступного дня має вирушити на заслання за спробу покритикувати церковні власті. Так на стику психологічної і соціальної проблематики виникають у новелі Павезе перші підступи до теми антифашистського Опору.

За життя Павезе вийшла лише одна книжка його оповідань, створених у період 1940—1945 років і відібраних до друку самим автором. Ця добірка — «Серпневі канікули» — має певну органічну єдність у жанровому й тематичному плані. Тут переважає жанр новели-спогаду, ліричного і задумливого, що воскрешає в пам'яті якусь мить пережитого. Як правило, оповідь ведеться від першої особи, як і в інших новелах. Оповідач пригадує якийсь «клаптик життя», бачить в уяві знайомий із дитинства краєвид, і спогади органічно зливаються з внутрішнім світом оповідача, забарвлюються елегійною тугою за минулим. Іноді в новелі звучить сумна нота розладу між тим, що було, і тим, що є — і не тільки в зовнішньому світі, а й у душевному стані героя. А то спогад раптом повертає людині здатність по-дитячому безпосередньо сприймати навколишній світ, коли він уявлявся цілісним, гармонійним і таїв у собі запоруку прийдешньої радості, нових відкриттів.

У цих коротеньких новелах з найбільшою силою розкривається талант Павезе, його вміння емоційно бачити світ. Справжнім шедевром є новела на дві сторінки — «Кукурудзяне поле», де зустріч із природою дає змогу героєві повернутися до джерел життя, знову відчутти в собі чисту душу дитини. Перед цим полем

«Я можу тільки мовчати, чекаючи, поки воно увійде в мою душу... Ми не обмінюємося словами. Усі слова вимовлено багато років тому...» Сповнене чару «давнє ремесло», що дало назву іншому оповіданню. Це праця возіїв, які правували навантаженими підводами. Курява небрукованих доріг, скрипіння коліс та фокання коней, відпочинок у простих придорожніх тавернах — усього цього тепер немає, по шосе з гуркотом мчать машини, а путівці заростають травою.

Деякі новели збірки розповідають про формування внутрішнього світу дитини, що живе у безпосередній єдності з природою. Тут і мрія, і залюбленість у романтику, і радісне бачення світу. Одне з найпоетичніших оповідань — «Море». Приятелі хлопчаки, яким уявляється, що «десь там, за пагорбами», лежить море, тікають із дому і дві доби блукають полями та селами, щасливі, що вирвалися на волю, що побували на святі життя, хоч до моря вони так і не дісталися.

Крізь призму дитячого сприйняття пропущено й події новели «Шкіряна куртка». Жорстока драма кохання, зради та помсти тут побачена очима хлопчика, що глибоко проник у складні почуття дорослого друга.

Та настає час розлуки з рідними місцями, і людина вирушає в широкий світ. У новелах Павезе немає принципового протиставлення міста й села. Головне — не розтринькати свою душу, як міські сноби, що поблажливо милуються безпосередністю «селюків» (новела «Місто»). В оповіданні «Літо» Павезе дуже поетично відтворює міський пейзаж, тепло забарвлений не тільки сонцем, а й закоханістю героя, що блукає зі своєю подругою світлими й безлюдними вулицями.

Добірка «Серпневі канікули» завершується новелами «Роки» та «Працювати — це втіха», написаними вже по закінченні війни, в період, коли письменник приділяв більше уваги романам та повістям. Ці два оповідання, створені 1946 року, ніби підсумовують здобут-

ки Павезе-новеліста і намічають нові обрії. В новелі «Працювати — це втіха» хлопцеві, який улітку живе на селі, селянська праця здається святом, відпочинком на природі. Він думає, що куди приємніше ловити рибу або збирати ожину, ніж плавити залізо в горнах чи відстукувати на машинці листи та рахунки. «Працювати — це втіха», — каже він наймитові. А той йому відповідає: «Для кого? Хіба що для такого, як ти — хто б'є байдики... А плоди збирають хазаї, хоча й не працюють». Це оповідання відбиває реальну дійсність повсюдної Італії і свідчить про те, що, плекаючи ліричні спогади про рідний край, Павезе не забував, яка тяжка селянська праця, пам'ятав і про соціальну нерівність у селі. Про це дуже сильно письменник сказав у романі «Місяць і вогнища».

«Павезе — можливо, перший літератор загальноєвропейського значення, що з'явився в Італії за багато десятиріч», — писав відомий італійський літературознавець Карло Салінарі. Оповідання Павезе стоять на рівні кращих зразків новелістичного жанру і несуть у собі багато людяності, тонких і благородних почуттів та високих душевних поривів. Новелістику Павезе дуже високо цінують багато хто з визначних сучасних критиків і такі майстри італійської новели, як Альберто Моравія та Італо Кальвіно, що багато займався підготовкою до друку невиданих за життя творів Павезе.

Вихід збірки новел Павезе українською мовою, безперечно, принесе радість читачеві, дасть йому змогу прилучитися до творчості одного з найвидатніших італійських письменників ХХ сторіччя.

Злата Потапова

НОВЕЛИ

В КРАЮ ЗАСЛАННЯ

1

Службові справи закинули мене далеко на південь Італії, і там я почував себе дуже самотнім, а життя у тому глухому селі здавалося мені мало не карою, що випадає бодай раз на віку кожній людині; але водночас я сподівався, що на цьому відлюдді зможу зібрати докупи свої думки і збагатитися новими враженнями. Однак я там зазнав тільки карі — і багатомісячної, — а щодо екзотики та нових вражень, то мене спостигло розчарування. Я п'ємонтець і на все тамтешнє дивився такими неприхильними очима, що, мабуть, просто не міг збагнути справжню сутність того життя. Зате нині, коли я згадую маленьких віслюків, глечики на вікнах, підливи з якимись темними цяточками, крикливих бабів і обшарпаних волоцюг — усе воно здається мені загадковим та мальовничим, і я щиро жалкую, що тоді не придивлявся до всього того із більшою зацікавленістю. А коли подумаю, як я тоді тужив за небом і дорогами П'ємонту — тими самими, де тепер живу в тривозі й розпачі, — то починаю розуміти: так уже створено людину, і тільки те, що минуло, змінилося або зникло, відкриває нам свою справжню вартість.

Унизу, за селом, було море. Неосяжне і блякле море, яке й тепер постає переді мною щоразу, коли мене огортає сум. Там закінчувалася земля: переходила в плаский вкритий рінню берег, за яким стелилася нескінченність, повита імлою. Були дні, коли я сидів на березі, спостерігав, як купчаться на морському обрії хмари, і мені в душу закрадалася тривога. Мені хотілося, щоб той виднокрай був справді межею світу і за ним розверзалася моторошна порожняча.

Піщаний пляж навіював сум, але все одно мене туди вабило. Я охоче ходив до моря і вранці, і надвечір — дуже-бо змагала мене нудьга в тому селі. Намагався ступати, де ринь грубіша, щоб не грузли ноги, ішов і змушував себе милуватися кущиками розквітлої герані або великим листям агав. Але мені було прикро бачити, як то там, то там лежать обліплені піском паростки кактуса онунції, вирвані із землі й розтопані; у деяких пагінців зелена м'якоть висохла і на них чітко проступали волокна.

Пригадую один липневий ранок, такий погожий, що море зливалося з небом. За кілька кроків од мене стояли на міліні човни, вигорілі на сонці й пошарпані; деякі з них поперехилялись набік, ніби спочивали після нічної риболовлі. Хвилі, накочуючись на берег, тихо шаруділи, наче їх гнітила нескінченність водного обширу.

Сидячи в затінку від човна, я побачив робітника-засланця. Він дивився на пагорб з білими кам'яними мурами довкола руїн античного селища. Його ніби зачарувала осяйна прозорість неба, яка сповивала землю в білий серпанок, і все навкруг здавалося невагомим. Коли я пройшов повз нього, він не обернувся. Дашок його кашкета був насунутий на самі очі, рукави коричневого костюма на ліктях протерлися, холоші штанив випиналися на колінах.

Я вже відійшов далеченько, коли почув, що він гукає мене. З моєї кишені стриміла газета, яка виходила в Туріні,— її легко було помітити.

Поки юнак читав, я дихав повітрям, сховавшись у затінку від човна. Пахло деревом, напеченим на сонці, і гарячим піском.

— Ви не купаетесь? — нарешті озвався я.

— В усіх газетах пишуть одне й те саме,— сказав хлопець і понишпорив у кишенях.— У вас не знайдеться закурити?

Я дав йому закурити і, вийшовши на осоння, почав роздягатися.

— Я не політик,— провадив той.— І політики в газетах не шукаю. Мені хотілося б почитати, що там відбувається у нас дома. А вони знай торочать про політику...

— Хіба ви не...

— Я звичайна людина,— урвав мене хлопець.— Я побив солдата, але я людина проста.— Він насунув кашкета на очі.— Я віддухопелив його, проте, з міркувань особистих.

Я натяг плавки, сів на осонні й задивився на море — тремтливе і водночас непорушне. Наперед тішився, уявляючи, як спінюватиметься воно, коли я розтинатиму його руками, як прохолодно буде в глибині і як мерехтять під водою сонячні плями. Мені стало шкода цього хлопця, з ніг до голови закутаного в одягу. Довгі рукави, грубі штани, низько насунутий кашкет. Невже йому не парко?

— Може, скупається? — знову спитав я.

— Мені більше до вподоби річкова вода,— неуважно озвався він.

— Тут річки немає,— сказав я.

Я вийшов з моря на берег і впав на пісок. Лежав із заплющеними очима.

Потім розплющив очі, сів і ліниво розглянувся навкруги. Сонце й далі бризкало осяйним промінням на білувате м'ясисте листя рослин і рожеві стіни ближніх будинків. Біля човна темною плямою виділявся на піску мій одяг.

— А ви теж висланий? — гукнув до мене хлопець.

— Усі ми тут вислані, так чи інак,— голосно відповів я.— Єдина втіха — купатися в морі.

— А взимку?

— Узимку можна думати про рідний край.

— Я думаю про це й улітку.

Він підійшов до мене й сів на пісок. Скинув піджак і залишився в темній, з короткими рукавами сорочці.

— А про які краї думають тутешні люди? — спитав він.

— Вони думають про Північну Італію більше, ніж ми самі.

— Нехай і так, але їхня батьківщина тут. Тож чого їм бракує?

З-за крайніх облуплених хат села з'явився гурт жінок. Вони перейшли через рейки залізничної колії і прямували до свого захистку між береговими скелями, щоб скупатися. Жінки були старі й низенькі, усі в коричневому, і серед них дівчина в білому.

Я сказав, аби щось сказати.

— Звісно, в По плавати краще. Не так сонце пече та й зручніше.

— Де ви мешкали в Туріні?

Я сказав йому.

— А що робите в цих краях?

— Будую тут дорогу. Я інженер.

Засланець потер собі носа тильним боком долоні.

— Я був механіком,— сказав, подивившись на мене.— Ви отримуєте листи з Туріна?

— Вряди-годи.

— А я ось отримав недавно,— і витяг із кишені поштову листівку, на якій було зображено залізничний вокзал.— Знаєте це місце?

Усміхаючись, я якийсь час розглядав ілюстрацію і повернув йому поштову листівку, не знаючи, що сказати.

— Це від моєї дівчини. Якщо вона посилає вітання, значить наставляє мені роги. Усі вони однакові.

Така категоричність не сподобалася мені. Не відповідаючи, я припалив сигарету й чекав, що він скаже далі. Але хлопець більш не озвався. За мить простяг мені газету, рвучко підніс руку на знак прощання і пішов, грузнучи ногами в піску.

2

Повертаючись вечорами з роботи, я дивився на приморський краєвид і не міг збагнути: невже й справді для кожного із синів цього краю, розкиданих по всіх усюдах, ця земля — єдина в світі омріяна батьківщина? І річ не тільки в тому, що поля тут неродючі, а вода солона, що грубі покручені рослини вражають зір облудною екзотикою, що узбережжя голе-голісіньке. Усе це тільки природа, з якою я, кінець кінцем, воював, асфальтуючи дорогу.

Безбарвне й пусте було тут саме життя людей: їхня мова, їхня поведінка здавалися чимось нереальним — якимись реліктами непроникної давнини, що чудом збереглися дотепер. О будь-якій годині можна було побачити, як хтось виходить із хати й ліниво і безтурботно прямує до перукаря. Здавалося, день тут ніхто не сприймає серйозно. Чоловіки гаяли час на вулиці або сиділи в себе під дверима і гомоніли на діалекті — майже такою самою говіркою розмовляють далеко звідси, у горах Центральної Італії, пастухи й вуглярі. Можливо, тутешні селяни працювали ночами або потай, ховаючись у задушливих, неприступних для чужого ока домах, але вдень, від світання до пізнього вечора, поводилися, ніби змуджені гості, які не знають, чим би його зайняти. І жоден не пускав на вулицю своєї дружини. Виходили старі баби, вибігали малі дівчатка, але

молодиці, чия жіночість була в самому розквіті, не виходили.

Певно, саме тому село було таке непривітне. Чоловіки здавалися тут зайдами. Вони не вписувалися в краєвид своїх вулиць. Село не належало їм — так ніби вони не змогли пустити в цю землю коріння. А їхня одвічна веселість видавала якийсь первісний страх.

Та коли сутеніло, і небо пом'якшувалось, село по троху оживало. З моря починав віяти легкий вітерець, по вулицях гасали, здіймаючи хмари куряви, напівголі дітлахи, верескливими голосами перегукувалися старі жінки. З дверей хат струмили пахощі смаженого м'яса, і я мав звичай сидіти о цій порі в остерії, навпроти безлюдної станції. Дивився, як женуть із пасовиська кіз, що давали селу молоко, і куняв у сутінках, утішаючись самотою. Відчував якесь гірке зворушення на думку, що за мою спиною, по той бік гір, існує собі й далі великий світ і одного дня я туди повернуся. Я знав, на мене там чекають, і ця впевненість навіювала мені почуття мовчазної відчуженості від усього сущого, робила мене поблажливим, і я легко долав черговий напад нудьги. Я запалював сигарету, а невдовзі приходив Чіччо.

— Вельмишановний, ви вділите щось і мені? — Й очікувально потирав руки. — Я теж охочий до курива. — А тоді: — Дякую. Вважайте мене вічним своїм боржником.

Чіччо був маленький чоловічок, засмаглий, аж чорний, з сивою борідкою і лукавими очима. Він ходив закутаний у злинялий плащ, а ноги обмотував онучами, підв'язуючи їх ремінцями. Жебрав і всю милостиню витрачав на вино, а випивши, ховався, щоб не показуватись на люди у неподобному вигляді. Рідне село Чіччо було далеченько від моря, і всі знали історію цього волоцюги. Мені розповідали її з гордістю — а втім, з гордістю тут розповідають про все на світі.

Чіччо був дурник і час від часу переживав напади божевілля — просто на вулиці кидався на якихось ворогів, що ввижалися його хворій уяві. До такого стану довела його дружина, яка втекла від нього з коханцем. І Чіччо покинув роботу й дім, забув про людську гідність і цілий рік блукав по узбережжю, сам не знаючи, чого шукає. Потім його помістили до лікарні, але там йому не сподобалось, і він повернувся в рідні краї і став сьогоднішнім Чіччо — символічним жебраком, який волів дістати недокурок або чарку вина, ніж миску супу.

Коли в остерії грали в карти, його гнали геть, щоб не набридав. Та коли люди нудилися або в селі з'являвся хтось чужий, Чіччо ціни не було. Він наче уособлював собою безтурботну вдачу місцевого люду.

Після того як почав жебрати, він кілька разів потрапляв до в'язниці і став так боятися чотирьох стін, що навіть узимку спав під мостами. «Інакше, я замучився б!» — сказав він мені одного разу, заникуючись від хвилювання. Я часто думав над цими його словами. Можливо, він почував себе в чомусь винним, і саме докори сумління допомагали йому покійно нести тягар життя? Чіччо, хоч і схилений, не завжди був дурний. Болісне потрясіння, яке довелося йому пережити, могло не тільки скаламутити його розум, а й нав'язати думку, ніби він сам у всьому винен і не має ніякого права нарікати на свою долю. Якщо так, то Чіччо мав почувати себе вкрай нещасливим — бо ж не міг навіть спізнати гіркої втіхи пожалітися на несправедливість. У той час я умисне переконував себе — так мені було зручно, — що балачки Чіччо позбавлені всякого сенсу, а він базікав аж надто — особливо, коли випрошував милостиню.

На нетактовні розпитування про його біду Чіччо відповідав так плутано, що одразу збивав розмову на манівці. Коли приїхала з міста ота білявочка й на два

дні оселилася — для загального користування — у крамниці різника, той сказав, звертаючись до Чіччо:

— Даремно ти не порішив своєї жінки, Чіччо. Мабуть, і вона тепер стала повією, як оця.

А Чіччо йому з лукавою посмішкою:

— Коли жінка грішить, то втіха дістається їй, а гріх — чоловікові. Через те нам і живеться так весело...

3

Коли сутеніло, а спати мені не хотілося, я йшов на пляж, сідав там і слухав, як плюскотить у темряві море. А то залишався в готелі, розглядав карту будівництва, перечитував газети і, покурюючи, мріяв про те, що скоро мене переведуть звідси...

Одного такого вечора, з неспокоєм у душі, я повертався від моря в село, коли хтось мене гукнув. Я обернувся й побачив робітника-турінця, який сидів на низенькому мурі. Я здивувався, бо знав, що йому, як засланцеві, заборонено виходити з дому о цій порі.

— Як життя, Отіно?

Він дав мені сигарету, й ми неквапом рушили дорогою, між двома рядами олив. Під чистим безхмарним небом витали терпкі пахощі сільського вересня. Хлопець не озивався. Ми мовчки пройшли з півсотні метрів, потім повернули назад, знов повернули і стали ходити туди-сюди перед халупками, в одній з яких він жив.

— Отак гуляти досить зручно — і нікуди не відлучаєшся, і водночас дихаєш свіжим повітрям, — зауважив нарешті я.

Турінець мовчав. Губи його були стиснуті — так мені здавалося в темряві. Він весь час дивився собі під ноги, не відривав погляду від землі.

— Вам ще довго відбувати?

Він і цього разу не обернувся до мене, але сказав ніби через силу, ніби у нього щось застрягло в горлі, сказав, не дивлячись у мій бік:

— Я таки скручу комусь в'язи.

Я спинився і схопив його за руку.

— Що там у біса сталося?

Він висмикнув руку, але спинився й собі.

— Її я не зачеплю,— пробурмотів неохоче.— Жінки — то така мерзота. Я тут нидію, мов чернець, а вона там собі гуляє.

— Ота сама, що надіслала листівку? Вона ж пише вам.

Механік пильно подивився на мене — в очах його палахкотіла ненависть.

— Вона була мою дружиною.

Я поглянув на нього з подивом.

— Коли мене посадили, вона щодня приходила навідувати мене і плакала, хотіла навіть їхати зі мною. Але як би вона тут жила? Та й де працювала б — адже поблизу нема жодної фабрики. Потім я передумав і написав їй, щоб приїжджала. Та вона досі не відповіла. У цю мить утішається з кимось у ліжку.

— Але ж ви з нею...

— Ми були разом...— Він прокашлявся, а я втупив очі в землю.

— Так, так...— збентежено промимрив я.

Ми сперлися на кам'яну огорожу, там, де щойно сидів механік. Навколо бовваніли чорні оливи — наче зубчатий мур. Мій співрозмовець дихав так, ніби в нього були поламані ребра. Нараз він рвучко випростався.

— Ходімо,— сказав, і ми стали прогулюватися далі.

— Але якщо вона вам не пише,— помовчавши, озвався я,— то це ще не означає...

— Пусті балачки,— урвав мене він.— Ви просто її не знаєте. То жінка непогамовна. Навіть коли я був з нею, мені щодня доводилося починати все знову.

Ніколи не міг я збагнути її до кінця. Не те щоб вона попихала мною, але тяжко було з нею, ох і тяжко. Я почував себе спокійно лише тоді, коли вона плакала. Два роки вона була моєю. А тепер дала мені відставку.

Здавалося, ці слова хтось вириває з механіка розпеченими обценьками. Видно було, що й говорити йому не хочеться, і стриматися він не може. Випнуті жовна робили його обличчя ще худішим.

— Чом ви все-таки не напишете їй, Отіно? Туринські дівчата дуже делікатні. Вона неодмінно вам відповість.

— О ні, тільки не вона, Ось уже півроку як я написав їй, написав, щоб приїхала, щоб приїздила негайно, аж три листи написав. Ви вже знаєте, як вона відповідає мені.

Зрештою ми зайшли до його мебльованої комірчини, і він повів мову далі. Розказав, за що його заслали — за політику постраждав. Кулаками утовкмачив цю політику в голову одному вояці, що підбивав клинчики до тієї самої жінки. Дали йому п'ять років, а він ще й року не відбув. Бідолаха мав такий настрій — хоч головою об мур.

— Чому ви не подасте клопотання про помилування? — обережно спитав я.

— Клопотання? А таки подам,— мовив він, уп'явшись лютим поглядом у свічку.— Я подам. Мені цього треба... Тоді напевне отримаю ще років з двадцять,— додав він похмуро.— Якщо повернуся туди.

Я дивився на нього й почував себе трохи ніяково. У хаті був поточений шашелем стіл, а на ньому лежала купа пожмаканих газет, стояла брудна тарілка і горіла свічка, вставлена у пляшку. Слабенький вогник ледь тріпотів у задушливому повітрі, просякнутому запахами поту, чаду й несвіжої постелі.

Механік ходив туди-сюди по кімнаті. Я пильно дивився на нього, сидячи на ослоні. Мені часто зустріча-

лися такі люди — грубуваті й небалакучі. Я не знав, що й сказати йому.

— Невже ви не можете обійтися без цієї дівчини? — озвався я нарешті.

— Я обходжуся без неї! — крикнув він. — Уже цілий рік обходжуся. — І сперся об стіну. — Обходитимуся без неї й далі. Але не бажаю, щоб вона обходилася без мене... Тепер ви знаєте все, — сухо провадив він. — Послухайтеся дружньої поради, хоч ми з вами й не друзі. Якщо маєте дівчину, зробіть її вагітною. Це єдиний спосіб утримати її.

— Вам треба заспокоїтись.

4

Дні в тому глухому закутні тяглися для мене понуро й одноманітно, але я знаходив якусь розраду, думаючи про клопіт механіка-засланця і уявляючи, як він неспокійно ходить по кімнаті або берегом моря, завжди сам-один, бездумно дивлячись кудись перед собою. Він потрапляв мені на очі рідко — мабуть, уникав мене, бо я нагадував йому про його біль, — але досить було привітатися з ним іздалеку або почути від когось його ім'я, і я схвилювано думав: отже, я не самотній на цій забутій землі, і хтось тут страждає, як міг би страждати й я. Бачачи, який розпач охопив мого безталанного земляка, я відчув таку глибоку тривогу, змішану з невиразним каяттям, що зовсім перестав цікавитися тутешнім життям. Тепер я прагнув тільки якомога скоріше вибратися звідси, ніби з безлюдного острова. Був певен, що скоро таки поїду, але чекав того сподіваного дня майже з сумом: мені все дужче ставало шкода цього сумного краю.

Серед землекопів, що прокладали мою дорогу, було кілька людей, які довго поневірялися світом, проте не збили собі ніякого статку або навіть розтринькали те,

що мали. Я зустрічався з ними рано-вранці: вони сиділи роздигнені на порозі бараку, який ми поставили біля закінченого вже мосту через гирло річки. Я курив з ними, сидячи на повітрі, дивлячись на морський обрій і втягуючи вологий дим.

Землекопи правили теревені:

— У Нью-Орлеані я щоранку тішився у постелі з жінкою. Роботи було небагато, і жилося нам легко. Хай буде проклятий той день, коли мене умовили повернутися.

— Така вже наша доля. Хто працює, того завжди ошукують.

— Цікаво, що думає про це Вінченцо Каталано, той, що чистив днища пароплавів і спав просто на землі разом з неграми.

— Ото не будь йолопом. Твої ж земляки тебе й ошукують.

— Хочеш жити добре — паняй на край світу.

— Або в Північну Італію.

— Або сиди на місці — тільки не будь йолопом.

— Там є така вулиця, вся обсаджена пальмами, вона в'ється берегом моря, і якимсь я ішов нею з ранку до вечора і так і не побачив кінця. Коли смеркло, я усе ще був у місті, ну й вирішив зайти до кав'ярні, заходжу і бачу там...

Тепер, коли міст закінчено, мої обов'язки обмежувались наглядом. Дивитися за трьома-чотирма робітниками, які розпалювали вогонь під казаном і ставили придорожні стовпчики — оце й була уся моя робота. Біля казана стояла обсмалена агава. Дим від бітуму змішувався з гірко-солоними випарами моря і, здіймаючись догори, застилав сліпуче сонце.

Потім я неквапом ішов угору, геть від моря, дивлячись примруженими очима на пасмо чужих мені гір.

Отак прогулюючись я не раз зустрічав селян верхи на віслюках, що спускалися цією самою дорогою вниз.

Менша за свого господаря тварина терпляче дріботіла ніжками і не дивилась на мене, зате мовчазний селянин-верхівець скидав берета, пронизуючи мене поглядом з глибини своїх темних очниць. Він приїжджав на це узбережжя з якогось глухого закутня, зі сторічної халупи або куреня. Для д'єкого з них море було просто чудернацькою синньою хмарою. Іншого разу назустріч мені траплялася низенька селянка в коричневому вбранні, обпалена сонцем, помережана зморшками — вона йшла боса, з кошиком на голові або ведучи на мотузці підсвинка, який дрібушив за нею сплутаними ногами. Такі навіть не дивились на мене. Їхні застигли погляди були спрямовані кудись перед себе.

Ці зустрічі не давали мені особливої втіхи. То був незнайомий мені народ, що жив на своїй землі своїм власним життям.

Я повертався до бараків, і землекопи вже чекали там на мене, сидючи, бо виникли якісь непередбачені труднощі. Так наставав полудень, потім і вечір; і завтрашній день. А в жовтні почалися зливи.

Асфальтувати стало неможливо. Дощі лили і лили — здавалося, з неба ринули водоспади. Я написав фірмі, щоб вони не марнували моїх сил та своїх грошей, і став цілими днями просиджувати в остерії.

Якось різник відвів мене вбік.

— Давайте десять лір, інженере, і приєднуйтеся до паю. У неділю я напишу листа, а у середу вже прибуде товар, і від середи до п'ятниці, о будь-якій годині, коли вас розбере хіть, тільки тричі постукайте в двері — і вас чекає кохання.

Коли увечері білявка вийшла з поїзда, зривався вітер і накрапав дощ. Різник розкрив над нею парасольку, хтось іще узяв її валізу, і всі троє зникли в темному провулку за церквою.

Про цю подію знало усе село, але розмови в остерії й далі велися тільки між утаємниченими. Різник

похвалявся, що в такий спосіб знайде для Кончетти ще кількох клієнтів. Годували її м'ясом та оливками, але тримали під замком. Один виходив, інший заходив. Я подався туди на другий вечір. У темній крамниці розгледів обриси двох облуплених і випотрошених кіз, що висіли на гаках над діжкою. Різник вибіг мені назустріч, відчинив ще одні поточені шашелем двері, і, взявши мене за руку, представив Кончетті.

5

Про Кончетту в остерії часто заходила мова. Виникали суперечки, одні казали, що це ні се ні те, інші пропонували чимскоріше викликати її.

— Адже в місті вони дуже стомлюються, ці дівчата. Час від часу треба ж їй і відпочити трохи.

Усіх вражав контраст між темним повновидим обличчям Кончетти і екзотичною хмаркою білявого волосся.

— Вона — покруч, — пояснив перукар. — Виросла в притулку для підкидьків. Такі дівчата — завжди перший сорт. Колись у Алжирі я спав з арабкою, білою, як молоко, та ще й з рудими косами. Казала, ніби батько в неї моряк.

Я лаяв себе подумки і обіцяв собі, що більше вони мене не зваблять. А проте, ці балачки дуже подобалися мені. Слухати, як чоловіки з іншого краю розмовляють про жінок, — гидко, але й приємно. Я змінив тему.

— Хто-небудь бачив механіка-засланця?

— Тихше! — прошепотів якийсь юнак, нахиливши до нас обличчя. — Тихесенько! Учора приїхав один з поліційного управління допитувати його. Той хлопець причетний до вбивства.

— Ну й народ!

— Кого ж він убив?

— Та нікого. Його й не заарештували. Вимагали тільки деяких роз'яснень. Злочин учинено в Північній Італії.

— Звідки вам це відомо?

— А й справді, я бачив учора, як він ішов берегом моря, мов схиблений. Періщив дощ, а він був просто-волосий.

Я побіг шукати турінця. Вдома його не було. Спитав у сусідів. Він вийшов з дому вдосвіта, як і завжди. Я повільно рушив до моря. Там натрапив на Чіччо, який обмотував собі ноги онучами.

Чіччо бачив мого земляка.

— Я вам покажу, де він. Пробачте, я зараз.

Ми пройшли через усе село. Люди зацікавлено гомонили про цю подію. Море лишилося в нас за спиною. На північній околиці села був портик, що виходив просто на дахи будинків, які стояли на нижчій терасі. Під однією з колон сидів Отіно, дивлячись у землю.

Він підвів голову. На обличчі в нього був вираз огиди й муки. Привітався зі мною кивком.

— Що скоїлося, Отіно?

— Те, що й мало скоїтися.

Від іншої колони, під якою він примостився, Чіччо махнув мені рукою і зробив такий жест, ніби встромляв у зуби цигарку. Я послав його к бісу.

— Я чув, ніби хтось із полдції...

— Усі тут усе знають,— похмуро озвався Отіно. Потім розглянувся довкола й пильно подивився на Чіччо.

— То дурник, він нічого не тямить. Якщо хочете розповісти мені, можете говорити.

— Це той самий, від якого втекла дружина? Треба бути ганчіркою, щоб отак пуститися берега.

— Отіно, ось уже півгодини я вас шукаю: мені сказали, ніби вам погано.

— Мені? — уривчасто кинув той.— Якщо й погано, то тільки з однієї причини.— І він чітко вимовив слово

за словом своїми безкровними губами: — Адже тепер цього не можу зробити я.

— Чого зробити?

— Та перестаньте ж бо! — гукнув він. — Тут усе одразу стає відомим! Чого прикидаєтесь?

— Отіно, повірте мені, я справді знаю дуже мало. Я чув, ніби хтось із поліції допитував вас, але що він вам сказав і яких хотів роз'яснень, про це я й гадки не маю.

— Дайте закурити, — кинув механік різко. Я простяг йому сигарету. Потім подивився на Чіччо й кинув сигарету і йому — він зловив її на льоту.

— Ну то слухайте. Мою дружину, — і він спробував посміхнутися, — мою дружину вбито, і вбив її товариш по роботі, з яким вона жила протягом шістьох місяців і мала взаємини вже два роки. Нижчепойменованого допитують, бо він часто навідувався до жертви — навідувався! — і може пролити світло на важливі прецеденти. А найцікавіше знаєте? — додав він, помовчавши, і схопив мене за руку. — Він випустив у неї сім куль, усі в обличчя.

Сміятися Отіно вже не пробував. Говорив швидко, але безвиразно, вимовляв слова, ніби з обов'язку, і жодного разу голос його не затремтів. Уже й замовк, а все ще хитав головою, вступившись у сигарету, яку тримав між пальцями і так і не запалив. Нараз випростався. Здушив сигарету в кулаці й пожбурих її геть, рикнувши від болю, наче відірвав собі руку.

Я відчув, як затремтіли пальці, що вчепилися мені в лікоть. Вивільнивши руку, я тихо сказав:

— Пробачте, Отіно.

— Ох, як мене мучить те, що тепер цього не можу зробити я, — простогнав турінець. — Два роки! — І він схопився руками за голову. — Мала взаємини цілих два роки!

Від того портику, що відкривався на море, я пішов сумний і приголомшений. Тих двох, які там лишилися, важко було уявити приятелями. А проте за кілька днів я побачив їх на сільському майдані — вони сиділи вдвох на довгій колоді. Не розмовляли, але видно було, що вони сидять таки вдвох.

Свої останні дні в тому краї я проблукав під дощем. На море майже не дивився: воно було каламутне, збурене, грізне. Околиця ніби звузилася. Ступивши всього кілька кроків, я міг дійти куди завгодно — і невдоволений, повертав назад. Більше не міг тут витримати. Усі барви потьмяніли, а гори зникли за стіною хмар. Цей краєвид утратив навіть своє тло — колишній обрій моїх прогулянок.

Тепер з вікна готелю видно було крізь дощ тільки голий пагорб з брудно-білими мурами на вершині: руїни античного селища. Цей вид стояв у мене перед очима і того похмурого, як звичайно, ранку, коли я виїхав за своїм новим призначенням.

НАВРОЧИВ

Одного дня я почув, як касирка сказала:

— Погляньте, та він же хворий. Пхе, який бридкий!

Я здивовано обернувся. Розмовляли про мого колегу, що якраз повільно підіймався сходами і вже висунувся над люком з оберемком-книжок. У ту мить, як я обернувся, над підлогою виткнулася тільки лиса голова; потім з'явилися похилі плечі, довгий сірий халат і цілий стіс книжок, притиснутий до грудей, — вибравшись нагору, Берто поклав їх на лаву. На його обличчі застиг напружений і болісний вираз — здавалося, він ледве стримує плач. Приплющені і глибоко запалі очі блищали, як вода на дні колодязя.

— А й досі не одружений,— прошепотів старший продавець до касирки, яка усе ще кривила губи в бридливій посмішці. Вона побачила, що я дослухаюся до їхньої розмови і поманила мене рукою. Я нахилився до їхніх схилених голів і почув себе так само, як іноді ввечері, коли виходив із книгарні й поринав у тепле весняне повітря. Ще ніколи не був я так близько до цієї жінки — для мене, підлітка, недосяжної.

— Підслуховував, Джіджі? — сказала касирка, всміхаючись.

— Отой завжди ходить з такою пикою? — суворо спитав у мене продавець.

— Але ж у кожної людини — пика своя, сньюоре,— відповів я.

— Ти хлопчина кмітливий,— вів далі продавець.— Але він тобі, бува, не казав, що з ним таке, не скаржився на якусь хворобу? У нас не дозволено без причини отак дивитися на людей.

— Рано чи пізно, а я поскаржуся,— мовила касирка.

— Якби в крамниці раптом сталася пожежа або звільнили кого-небудь, я напевне подумав би, що то він наврочив. А я ж не забобонний,— занепокоєно мовив продавець.— Ти згоден зі мною, Джіджі?

— Мене аж мороз пробирає, коли він проходить мимо,— просичала касирка.— Боюсь, він вийшов із в'язниці.

— Цілком можливо, адже йому вже років за сорок.

У мене досі такі підозри не виникали. Я був зовсім юний і надто не придивлявся до людських облич; а тим паче до обличчя мовчазного Берто. Бачив я його дуже рідко, бо цілий день ганяв на велосипеді, виконуючи замовлення наших клієнтів. У ті короткі проміжки часу, коли я був у книгарні, розпаковуючи або шукаючи книжки для продавців, я майже постійно бачив Берто зі спини; він завжди нишпорив на полицях, схиливши голову набік. Або швидко, мов тінь, проходив через кім-

нату, поглянувши на мене, але ніколи не озиваючись. Коли я викрикував йому своє замовлення, він рвучко обертався й одразу ж запаковував потрібні мені книжки. Іноді він здавався мені зовсім старим і немічним. Одного разу, коли я прийшов з вулиці, весь мокрий від дощу, він глянув на мене й усміхнувся, скрививши обличчя і примруживши свої глибоко запалі очі.

І справді, касирка слушно помітила, Берто мав вигляд хворого. Обличчя нерухоме, наче закам'яніле; а жовта шкіра, така, як на поживклих давніх фотографіях, аж блищала у миготливому світлі тьмяних лампочок — хазяїн заощаджував на електриці. Та Берто ніколи не нарікав на цю скупість хазяїна, через яку в нас аж голова розколювалась, коли треба було прочитати щось, не знімаючи книжку з полиці. Хіба що в його безпорадних очах, щомиті готових налитися слізьми, іноді жеврів німий протест. Одного разу, коли я мало не осліп, шукаючи потрібну мені книжку в самому закутні, я лайнувся і запалив свічку. Берто підбіг і, дмухнувши, погасив її. Потім сердито дорікнув мені, що так і до пожежі недовго.

Це сталося того самого вечора, коли я довідався, як вороже ставляться до нього продавці та касирка. Я придивився до Берто і він здався мені справді відразливим. Гола, як коліно, маківка; якийсь розм'яклий, спотворений гримасою рот; шкіра натягнута й зморщена, так ніби в його тілі або й душі загніздився лютий холод. Усе це, разом узяте, страшенно роздратовало мене.

— Тебе що, за живіт ухопило? — закричав я на нього, випростуючись.

Берто повторив мені своїм тихим голосом, що запалювати вогонь у книгарні не можна, що йому часто хочеться закурити, але хазяїн суворо заборонив це, і тут нічого не вдієш. Я засміявся і сказав, що мені справді цікаво, чи не болять у нього живіт, чи не слабує він на гастрит або якесь захворювання кишок.

— А може, ти страждаєш від невтримання сечі? — висловив я припущення.

— Я хворів на це, коли був такого віку, як ти, — неохоче признався Берто. — Капосна то хвороба. Але потім я вилікувався від неї.

— Яка ж у тебе хвороба тепер?

— Тепер? — Від розгубленості його обличчя стало ще безкровніше, перекривилося ще дужче, ніж звичайно. — Нічого в мене нема. Чого допитуєшся? Зі мною щось негаразд?

Не було сумніву — він говорив щиро.

— У тебе вигляд мерця, оце й негаразд. Може, вдома тебе хтось б'є?

Пожавлення Берто куди й ділося.

— Я живу сам, хлопче, — мовив він, розтягуючи слова. — І вже давно мене ніхто не б'є. Можливо, я трохи вастудився: я вже старий, через те й здаюся не зовсім здоровим.

Його щирий подив, а також серйозність, з якою він відповідав на мої розпитування, відбили в мене охоту до цієї розмови. То було ніби йти по піску: стомився дуже, а пройшов мало. Проте я не сумнівався, що Берто мені не збрехав. До того ж, коли я придивився уважніше, його обличчя перестало здаватися мені обличчям хворого. Не буває такого гострого і невтишного болю, щоб у людини отак перекривився рот і так глибоко провалилися очі. Та й що це за хворий, який не хапається за кожну нагоду, щоб пожалітися? Той вираз на обличчі в Берто був від туги, а не від фізичного болю — вираз хлопчака, який наробив шкоди й ось-ось заплаче. Тепер і мені часто ставало не по собі, коли він був поруч. І як це раніше я нічого не помічав?

Наступного дня, піднявшись нагору й очікуючи, поки спакують для мене книжки, я вибрав мить, коли два набридливі клієнти замовкли, дожидаючи хазяїна — не знаю, чого їм було треба, — і підступив до стар-

шого продавця, який дивився на Берто,— чемний, але аж синій від злості.

— Здається, він не слабує ні на яку хворобу,— прошепотів я, трохи пишаючись, що звертаюся до нього так запанібрата.

— Ти про що? Про кого це? — сердито запитав той.

— Про Берто,— сказав я боязко.

— А хай вам чорт! Це ви винні, коли не виконуються замовлення! Як поглянеш на ваші пики, то й про книжки забудеш. Чого весь час крутитесь тут під ногами?

Я мерщій зник з-перед його очей. А от касирка, навпаки, ополудні лагідно підкликала мене в коридорі і, надіваючи капелюшка, спитала, чи не зміг би я виносити нагору книжки замість Берто.

— Ти, Джіджі, моторніший. І треба, щоб у крамниці працювали люди нормальні. Як можна терпіти цього підстаркуватого ідіота? — І додала, уся затремтівши: — Він навіть ночами мені являється, як примара.

Я відповів їй, що охоче виносив би книжки, але моя справа — розвозити покупцям замовлення. Отож мене часто не буває на місці, і тоді без Берто годі обійтись. Чарівна Луїза пішла собі, мило всміхаючись.

Після того випадку зі свічкою я, протягом кількох днів, бачив свого напарника дуже рідко. Тепер ми віталися, коли виходили після роботи з книгарні, а ще я часто відчував на собі той тужливий погляд і, підводячи голову, завжди бачив ту саму стражденну посмішку. Ця його гримаса лякала мене і завдавала мені майже фізичного болю. В ній, а також у очах Берто відбивалася і якась боязка туга, і немилосердна гнітюча самотність. Якого ж кольору здавався світ, побачений тими очима?

Одного вечора ми вийшли з книгарні разом. Було вже поночі, і я, збуджений вітерцем, що пахнув снігом, запропонував Берто зайти до остерії випити по келишку.

Пригадую, що коли ми звертали за рiг, Берто пiдвiв голову й подивився на велику будiвлю центральної телефонної станцiї, ряди освiтлених вiкон якої, здавалося, пiдiймались у темряві до самого неба. Вiн спинився й сказав:

— Скiльки там людей оце сидить! Вони працюватимуть аж до пiвночi.

— А ти що робиш — вечорами?

— Лягаю в лiжку й читаю. Інших розваг у мене нема.

Що вiн читає, я знав. Уже давно помітив, як увечерi, перше нiж вийти з крамниці, вiн басовує до внутрiшньої кишенi пальта якусь книжку, а наступного ранку нишком ставить її на місце. Інодi то був пiдручник з iсторiї, частiше — роман. А втiм, я пiдозрював, що те саме робить i касирка.

В остерiї я замовив собi склянку вина, а Берто — каву. Вино трохи розiгрiло менi кров, i я забув про нiяковiсть, яку вiдчував, коли був з Берто. Навiть став розповiдати йому про свої плани: як я мрю стати старшим продавцем, а поки що був би радий i з того, щоб якось вивезти касирку на прогулянку за мiсто.

Берто слухав зi своєю звичайною страдницькою гримасою.

— Ти молодий, — сказав вiн менi, — i маєш багато часу. Можеш навiть стати власником крамниці. Облиш касирку: жiнка, хоч яка вона буде гарна, нiчого не дасть тобi, крiм дiтей. Часу в тебе багато, i поки що думай про те, як заробити грошей.

— А тобi жiнки що-небудь дали? — спитав я.

Берто примружив очi, нiби хотiв усмiхнутися, i сказав серйозно:

— Нiчого. — I ще раз повторив: — Нiчого. Те саме чекає й на тебе, Джiджи. А багатьом жiнки приносять лихо. Сам подумай, адже для кожного чоловiка iснує одна-єдина жiнка i не завжди щастить зустрiти її.

— Одна-єдина? — стурбовано перепитав я.

— Але ми несправедливі,— провадив Берто.— Бо для жінок воно так само, як і для нас. Що ми їм даємо? Багато чоловіків їх кривдять.

— Я не кривдитиму,— сказав я.

Одне слово, того вечора я навіть відчув до Берто якусь симпатію і, прощаючись, подав йому руку. Але вночі, уже засинаючи, я згадав моторошний погляд отих тьмяних очей і аж похолов від страху. А десь удосвіта мені пригадалося, що цю болісну гримасу я вже бачив, коли ще зовсім малим стояв і дивився в якусь вітрину, після того як батько надавав мені копняків і з криком вигнав мене з дому. Згодом я знайшов роботу і зрештою повернувся додому, але й досі тремтів, згадуючи про той випадок. Скільки всяких думок роїлося тоді в моїй голові, і найвеселіша з них була — кинутися сторчголов у річку. А Берто, зрозумів я, має вираз людини, яка вже кинулась у річку. І тепер оплакує себе. Оплакує з ранку до вечора.

Наступного дня до крамниці надійшли нові книжки, і ми двоє раз у раз підіймалися та спускалися східцями з великими оберемками книг під пильним оком старшого продавця. Цілий ранок той дратувався й особливо перепадало Берто. Я снував туди-сюди мовчки і помітив, що коли бідолаха вперше вийшов із підвалу, продавець, який стояв поблизу каси, став чогось нишпорити в кишені штанів і щось прошепотів до чарівної Луїзи. Дівчина захихотіла і гидливо скинула поглядом на Берто, який хитався під своїм вантажем. Хазяїн раз у раз вистромляв голову з-за своєї перегородки і, задоволений роботою своїх людей, ховався назад.

Близько полудня випала нарешті хвилина перепочинку, і старший продавець покликав мене, щоб дати якесь розпорядження.

— А знаєте, Берто чоловік непоганий. Мабуть, його покинула жінка,— мовив я недбалим тоном.

Продавець пильно глянув на мене.

— Нехай кидає його, хто хоче, але він погано обходиться з книжками.

— Він читає їх акуратно, розрізає без жодної зморщечки,— сказав я.

— Коли читає?

Я прикусив язика.

— Не знаю... Зазирає іноді в крамниці, як випадє вільна хвилина. Я теж дещо почитую.

— Як це? Чи ж ми, продавці, читаємо за прилавком? Он чому ви ніколи не відгукуєтесь на виклики! Щоб більше цього не було.

— Але ж ні, синьйоре, ви не так мене зрозуміли. Берто не марнує часу. Це я проглянув десь зо три сторінки за цілих два місяці. Просто він сказав мені, що любить читати.

— А книжок не купує,— похмуро зауважив продавець.

З полудня до вечора я розвозив покупцям паки з книжками. Сідав на велосипед — і в путь. Це була робота без перспективи — такий собі хлопчик на побігеньках,— а часом і принизлива, але хотів би я, щоб змову повернулися ті часи, коли я ганяв вулицями й дорогами, веселий і безтурботний. Іноді мене посилали досить далеко, і я вирушав туди, де ніколи ще не бував, то їдучи по асфальту зовсім повільно, то натискаючи на педалі з усієї сили — це навіть не здавалося мені роботою. Потім повертався замислений, не швидше, ніж ішов би пішки,— аж переднє колесо петляло,— і, покурюючи сигарету, поглядав на дівчат. Мені ж бо платили й за це.

Коли в кінці того дня я повернувся, уже смеркало. Сонце вдень світило, але не гріло, багнюка на вулицях була скута крижаною кіркою, і я майже не відчував своїх пальців, що стискали кермо. Коли зайшов до книгарні, її уже зачиняли.

Старший продавець, худий, як тичка, з обуреним виразом обличчя походжав перед касою, де чарівна Луїза восереджено роздивлялася свої нігті. З-за перегородки почувся розлючений голос хазяїна:

— Та ви знаєте, що це майже крадіжка?

Я презирнувся з двома іншими продавцями — вони на мигах зобразили мені людину, яка йде геть. Я подумав, що це про мене, й аж присів од страху. Розглянувся навколо: та ніхто не звертав на мене уваги. Тоді я підняв велосипед, перейшов через усю крамницю і спустився до складу. Світло вже було погашене.

Я нерішуче спинився в темряві на останній сходинці, коли раптом почув крик, у якому пробивалися істеричні нотки:

— Забирайтеся звідси, кажу вам, забирайтеся геть! І перестаньте отак дивитися!

ВЕСІЛЬНА ПОДОРОЖ

1

Тепер я живу зневірений в усьому і давно зрозумів, яка це дурість — нехтувати життям заради фантазій і щось вимагати для себе, коли ти сам нічого не можеш дати. Тепер душа моя сповнена каяття, але Чілії вже нема на світі. Нині я живу пригнічений буденністю і присмирнілий, і часом думаю, що зумів би повестися зовсім інакше, якби можна було повернути минуле. А може, це тільки ще одна з моїх фантазій. Я кривдив Чілію, коли був молодий і не мав ніяких причин драгуватися, і тим паче я кривдив би її тепер, намагаючись притлумити цим гіркоту в душі та нечисте сумління. Хоч як дивно, але за всі ці роки я й досі не збагнув, чи справді кохав її. Тепер, звісно, я оплакую Чілію, і вона живе в глибині моїх найпотемніших помислів.

Не минає дня, щоб я не ворушив болючих спогадів за ті два роки. І зневажаю себе за те, що дав їй померти, хоча не так оплакую її молодість, як свою самотність. Але чи кохав я її тоді — ось що справді мене непокоїть. Якщо навіть кохав, то не тим спокійним і розумним коханням, яким треба кохати свою дружину.

Я багато чого їй завдячував, а платив за це тільки сліпою підозрою, не вірячи в щирість її поведінки. Через свою природжену легковажність я не зміг заглибитись навіть у це озерце і ставився до Чілії з підсвідомою недовірою, хоча й відмахувався від нечистих думок, що отруїли б мою душу до краю, якби змогли в ній осісти. І все ж таки я не раз запитував себе: «Чому Чілія захотіла одружити мене з собою?» Не знаю, що саме змушувало мене дошукуватися відповіді на це запитання: усвідомлення своїх прихованих чеснот чи внутрішньої безпорадності? Ясно тільки одне: я снував здогади.

А я якраз не мав найменшого сумніву, що то Чілія одружила мене з собою. Тими сумними вечорами, коли ми гуляли з нею, коли блукали по місту і ніде не знаходили спокою, і я стискав їй лікоть, і похмуро жартував, пропонуючи стрибнути вдвох у річку, — сам я не надавав своїм словам великої ваги, бо звик до таких думок, — тими вечорами вона глибоко розчулювалась і зрештою сказала, що готова підтримати мене зі своєї скромної платні продавщиці, поки я знайду собі кращу роботу. Грошей я не захотів, але сказав їй, що з мене досить кожного вечора зустрічатися з нею, навіть як ми не будемо нікуди ходити. З цього все й почалося. Вона стала лагідно переконувати мене, що мені потрібна подруга життя. Що я, мовляв, забагато блукаю вулицями, а любляча дружина зуміла б створити вдома затишок, і я сповнювався б радістю, тільки-но ступав би на поріг, і одразу забував би про всі прикросці трудового дня. Я був відповів, що сам ледь примудрюся

зводить кінці з кінцями. Проте відчував: цим я не переконав ні її, ні себе самого.

— Удвох жити легше і можна щось заощаджувати,— сказала Чілія.— Аби тільки любити одне одного, Джорджо, хоча б трошечки.

Я почував себе тими вечорами стомленим і пригніченим, а Чілія була така мила й серйозна — у своїй гарній сукні, що її вона сама пошила, з потрісканою шкіряною сумочкою в руках — чом би й не дати їй цієї радості? Яка жінка більше мені підходить? Чілія звична до праці, звична до злиднів — сирота з робітничої родини. Не бракувало їй і розуму — вона була дівчина напрочуд кмітлива і серйозніша за мене, я був певен.

Отож я весело сказав Чілії, що як вона захоче мене, такого грубого та ледачого, то ми поберемося. Я був задоволений, потішений і збуджений свідомістю того, що вчинив добре діло, що несподівано відкрив у собі таку рішучість.

— Я навчу тебе французької мови,— пообіцяв я.

Чілія у відповідь засміялась і, ніжно зазирнувши мені в очі, міцніше притулилася до мого ліктя.

2

Тоді я вірив у щирість своїх намірів і тому ще раз попередив Чілію про свою бідність. Мовляв, я ледве заробляю на прожиття і ніколи не отримував регулярної платні. В коледжі, де я викладав французьку мову, мені платили погодинно. Одного дня я сказав Чілії, що як вона хоче вибитись у люди, то хай пошукає собі іншого чоловіка. Чілія образилась і відповіла, що й далі працюватиме продавщицею.

— Ти ж знаєш, я не хочу цього,— пробурмотів я. Отак ми й одружилися.

Моє життя відчутно не змінилося. І раніше Чілія іноді залишалася ночувати в мене. Отож кохання не

було для нас чимось незвіданим. Ми найняли дві мебльовані кімнати. Та, в якій ми спали, мала велике світле вікно, і там ми поставили столик із моїми книжками.

А от Чілія змінилася. Я боявся, що, коли вона вийде заміж, то зробиться неохайною, як це властиво жінкам з простолюду, а натомість вона стала дуже дбайливою господинею і була куди акуратнішою, ніж я. Завжди гарно вбрана, завжди у всьому в неї лад. Годувала вона мене на кухні — їжа була убога, але й тут я відчував, як щиро піклується про мене Чілія — уважлива, лагідна, завжди усміхнена. Усмішка Чілії теж змінилася. Це вже була не та, колишня — трохи боязка, а трохи лукава — усмішка продавщиці, яка втекла з роботи. Тепер у тій усмішці — такій серйозній на худому юному обличчі — світилася трепетна втіха і водночас якась невиразна тривога. Я відчував глухе роздратування, помічаючи ці знаки радості, яку сам поділяв не завжди. «Одружила мене з собою і тепер тішиться», — думав я.

Лише вранці, коли я тільки прокидався, душа моя була спокійна. Моя голова лежала на подушці біля голови Чілії, і я всім тілом притулявся до її теплої тіла. Чілія спала або вдавала, ніби спить, а я дихав їй у волосся. Сміючись спросоння, вона обіймала мене. А коли Чілії ще не було, я завжди прокидався, скутий крижаним холодом, і пригнічено дивився, як сіріє за вікнами тьмянний світанок.

Чілія кохала мене. А коли схоплювалася з ліжка, для неї починалася інша радість: ходити по кімнатах, накривати на стіл, розчиняти вікна, нишком позирати на мене. Коли я сідав за свій столик, вона ходила тихенько-тихенько, намагаючись не потурбувати мене; коли йшов з дому, проводжала мене поглядом до самих дверей. Як я повертався, підхоплювалася мені назустріч.

Бували дні, коли мені не дуже хотілося йти додому. Мене гнітила думка, що Чілія, як і щодня, чекає на мене, — хоч би раз удала, ніби їй байдуже, — що я сяду

поруч неї, що знов і знов говоритиму про те саме або й нічого, і ми дивитимемось одне на одного, вимушено посміхаючись; і так само буде завтра, і так само — завжди. Тільки-но трохи захмариться або напливе туман — і вже мене obsідають такі думки. А то, бувало, день стоїть погожий, і в прозорому повітрі спалахують на дахах відблиски сонця (або налітав запашний вітер, огортав мене і сповнював захватом), і тоді я ходив і ходив вулицями, й обурювався на думку, що я вже не сам і не зможу блукати до пізньої ночі, а потім повечеряти в остерії десь на околиці міста. Я звик жити одинцем і тепер вважав, що роблю справжній подвиг, не зраджуючи своїй дружини.

Чекаючи мене вдома, Чілія брала лагодити одяг і дещо заробляла. Роботу їй приносила одна наша сусідка, така собі Амалія, дівчина тридцяти років. Одного разу вона запросила нас на сніданок. Амалія жила сама, якраз під нами. Кінець кінцем, вона взяла собі за звичку підійматися до Чілії з роботою, і вони просиджували вдвох від полудня до вечора. Обличчя в Амалії було спотворене жахливим шрамом — це ще в дитинстві вона перекинула собі на голову каструлю з окропом. Її сумні й боязкі очі, повні стримуваних жадань, знічено уникали людських поглядів. Амалія була славна дівчина; я сказав Чілії, що вони здаються сестрами і жартома спитав, чи піде вона жити до неї, як я одного дня покину її. Чілія дала мені дозвіл зрадити її з Амалією, коли я цього захочу, — але тільки з нею, інакше буде мені лихо. Амалія називала мене синьйором і ніяковіла при мені, що страшенно веселило Чілію і трохи тішило моє самолюбство.

3

На превеликий жаль, я не володію жодним ремеслом, проте дещо знаю, і ці мої скромні знання — хоч і стали для мене тільки джерелом розчарувань та

невдач — могли б міцніше поєднати нас із Чілією, коли б я був людиною послідовнішою. Чілія була дуже кмітлива і прагнула навчитися усього, що знаю я, бо вона кохала мене і часто дорікала собі за те, що не гідна бути мою дружиною: їй хотілося б розуміти кожне моє слово, кожну мою думку. І якби я зміг подарувати їй цю радість, може, тоді — хто знає! — ми займалися б удвох, і в цій інтимній атмосфері повного взаєморозуміння я збагнув би, яка з неї достойна подруга, яке це щастя — мати її завжди поруч, і, може, Чілія й досі жила б зі мною, усміхаючись мені тією своєю усмішкою, що вже через два роки застигла в неї на устах навічно.

Почав я з великою охотою, як це я вмів. Уся освіта Чілії складалася з кількох прочитаних романів, що виходили з продовженнями, газетної хроніки та суворого й передчасного життєвого досвіду. Чого я міг її навчити? І все ж таки вона хотіла опанувати французьку мову і навіть — невідомо як — уже вивчила кілька слів і щось вишукувала в моїх словниках, коли залишалася сама вдома. Але я прагнув більшого і робив спроби одразу ж навчити її читати та розуміти найвартісніші художні твори: я мав у себе на столику кілька таких книжок — мій найдорожчий скарб. Я почав пояснювати їй романи й поезію, і Чілія щиро намагалася зрозуміти мене. Ніхто краще, ніж я, не відчує краси й мудрості, виражених у тому чи тому творі; і не зуміє подати це в таких натхненних словах, як я. Я мріяв, щоб Чілія збагнула глибину думки античних авторів, зрозуміла, скільки правди в тих почуттях, пережитих ще за незапам'ятних давен. Намагався дати їй відчуття, яким гарним може бути життя і як неоднаково сприймають його різні люди в різні часи. Чілія слухала мене уважно. Вона раз у раз щось запитувала і часто бентежила мене своєю наївністю. Гуляємо ми, наприклад, вулицею або мовчки вечеряємо, і раптом вона своїм невинним голос-

ком просить мене прояснити якісь її сумніви. А одного дня, коли я відповів їй невпевнено чи то нетерпляче — не пам'ятаю, як саме, — вона раптом засміялася.

Пригадую, найпершим моїм подарунком, після того як ми побралися, була книжка «Дочка моря». Я купив її через місяць після весілля, коли ми тільки починали читати вдвох. Доти я не дарував своїй дружині нічого — ні посуду, ні одежі, — бо ми були надто бідні. Чілія дуже зраділа книжці, гарно її оправила, але так і не прочитала.

Іноді нам щастило заощадити якісь дрібняки, і тоді ми йшли в кіно. Там Чілії було справді цікаво. А ще вона могла притулитися до мене і раз у раз запитувати то се, то те, щб, зрештою, могла б чудово зрозуміти й сама. Якось напрошувалася піти з нами в кіно Амалія, але Чілія не схотіла. Адже познайомилися ми якраз у кіно, казала мені вона, і так приємно сидіти в темряві тільки вдвох.

Тому що Амалія стала дедалі частіше бувати в нас, а ще через своє розчарування, я потроху почав пропускати, а потім і геть занедбав наші уроки самоосвіти. Тепер я тільки іноді жартував з обома дівчатами — коли був у доброму гуморі. Амалія стала не така боязка зі мною, а одного вечора, коли я дуже пізно повернувся з коледжу, подивилася мені просто в очі своїм несміливим поглядом, і в ньому раптом зблиснув підозріливий докір. У ту мить мені ще відразливішим здався жахливий шрам на її обличчі. Коли ми залишилися з Чілією вдвох, я відчув якусь зловтіху, уявляючи собі спотворені риси її подружки, і сказав дружині, що малою дівчинкою Амалія, напевне, була схожа на неї.

— Бідолашна, — кинула Чілія. — Усе, що заробляє, тратить на лікування. Ще сподівається знайти собі чоловіка.

— Чи жінки тільки й думають, як знайти собі чоловіка?

— Я вже собі знайшла,— усміхнулася Чілія.

— А якби з тобою сталося таке, як з Амалією? — посміхнувся я.

Чілія підступила до мене.

— Ти мене розлюбив би? — прошепотіла вона.

— Звичайно.

— Але яка тебе сьогодні муха вкусила? Тобі не подобається, що Амалія приходить до нас? Вона приносить роботу й допомагає мені.

Не знаю чому, але того вечора я ніяк не міг позбутися думки, що Чілія — це друга Амалія, й обидві вони викликали в мене відразу, і я був страшенно роздратований. Дивився на Чілію байдужими очима, бачив образ у її ніжному погляді, але не відчував і крихти жалю. Уявив себе батьком родини з двома брудними дітлахами на шиї, а позаду мені привиділася хвороблива жіночка — моя дружина. Я уявив Чілію постарілою, зморшкуватою, і до горла мені підкотився клубок.

На небі, за вікном, уже вісипали зірки. Чілія мовчки дивилась на мене.

— Піду прогуляюся,— сказав я з дратівливою посмішкою і вийшов надвір.

4

Друзів у мене не було, і я іноді розумів, що Чілія — це усе моє життя. Іду, бувало, вулицями міста, думаю про неї і мучуся, що заробляю так мало, що не можу розквитатися з усіма своїми боргами і зі спокійним серцем повернутись додому. Я не тринькав жодної копійки з наших заробітків — навіть не курив — і, гордий з цього, вважав, що маю право вільно розпоряджатись бодай своїми думками. Але яка з них користь?

Повертаючись із роботи, я йшов неквапно, поглядав на людей, запитував себе, як декому щастить збити

собі достаток і прагнув якихось змін у своєму житті, прагнув чогось незвичайного...

Зупинявся біля вокзалу і довго дивився на клуби диму та метушню. Я завжди уявляв собі життєвий успіх як далеку мандрівку; як пароплав, що час від часу заходить у екзотичні порти, де пахне металом і лунає оглушливий гамір; як щось небуденне і фантастичне. Одного вечора я раптом спинився як укопаний і аж похолов від жаху, бо в ту мить зрозумів: якщо я не покваплюся здійснити подорож із Чілією, юною й закоханою, то згодом зів'яла дружина і крикливе дитя назавжди позбавлять мене такої можливості. «Якби тільки дістати грошей,— подумав я.— Усе на світі робиться за гроші».

Успіх треба заслужити, казав я собі,— покійно приймати на свої плечі кожен тягар життя. Я одружений, але не хочу дитини. Через те я нікчема. А що як з дитиною прийде й успіх?

Тяжко жити постійно заглибленим у самого себе, бо розум помалу втрачає здатність мислити широко і перестає орієнтуватися в навколишньому світі. Отож будь-якої миті він може штовхнути тебе на якийсь нерозважливий крок, і потім ти гірко каятимешся. Саме тому я був такий хворобливо обачний і підозріливий.

Я мріяв, гуляючи вулицями, мріяв у ліжку. Тихої безвітряної ночі я раптом чув далекий гудок поїзда, що бентежив мене до глибини душі, і тоді здригався біля Чілії, і в мені знову оживали потаємні мрії.

Якось пополудні я проминав вокзал, коли переді мною раптом виринуло знайоме обличчя і знайомий голос привітав мене. Ми не бачилися вже десять років. Потиснули один одному руку і спинилися погомоніти. Це був уже не той негарний і лукавий хлопчина — заводій змов у вбиральні, демон чорних плям. Я впізнав його з посмішки.

— Маладжіджі, ти ще живий?

— Живий і, віриш, навіть порозумнішав.— Змівся й голос. Тепер це був голос дорослого чоловіка.

— Ти теж кудись їдеш? — одразу спитав він у мене.— Угадай-но, куди вирушаю я.— І поставив на землю шкіряну валізу, яка чудово пасувала до світлого плаща та елегантної краватки.— Проведи мене до поїзда. Я їду в Геную,— провадив він, узявши мене під руку.

— Я кваплюся.

— А звідти — до Китаю.

— Та невже?

— Усі ви так. Наче до Китаю не можна поїхати. Чим Китай гірший від інших країн? Краще побажай мені щасливої подорожі. Адже я можу й не повернутись. Не будь жінкою, як інші.

— Де ж ти працюєш?

— Іду до Китаю — чи ти не чув? Зайдімо до зали.

— Ні, ні, не можу. Я кваплюся.

— Тоді випий зі мною кави. Ти останній, з ким я прощаюся.

Ми випили кави біля стойки вокзального буфету, й Маладжіджі уривками розповів про себе. Він неодружений, проте мав дитину, такий був гарненький хлопчик — уже помер. Школу покинув, коли я її уже закінчив. Якось, перездавши іспит, згадав і про мене. Його школою стала боротьба за існування. Не одна фірма запрошувала його на службу. Він розмовляє чотирма мовами. І оце відрядили його до Китаю.

Посилаючись на поспіх, хоча квапитись мені не було куди, я, зрештою, втік від нього — ошелешений і пригнічений. Прийшов додому ще збуджений після зустрічі, думки вирували від цього несподіваного побачення з уже потьмянілою юністю, від зухвалого злету тієї чужої долі. Не те щоб я заздрив Маладжіджі або він справив на мене глибоке враження. Але мені завдало болю це несподіване зіткнення сірих спогадів, що були

й моїми спогадами, з яскравою і неймовірною реальністю сьогодення, яку я вхопив лише краєм ока.

Чілії удома не було — вона тепер часто ходила працювати до Амалії. Якусь мить я стояв і віддавався роздумам у сутіні, ледь освітленій синюватим вогником газу, на якому тихо булькала каструля.

5

Багато вечорів минуло для мене отак: сам-один у кімнаті, я ходив із кутка в куток або лежав у ліжку, ніби чогось чекаючи, занурений у тишу й порожнечу, яку помалу затоплювали сірі сутінки. Усякі далекі звуки та шум — дитячий галас, гуркіт машин, щебетання пташок, голоси людей — майже не долинали до мене. Чілія скоро збагнула, що коли я повертаюся, мені до неї байдужісінько і, шиючи, виглядала з квартирки Амалії — дослухалася, коли я йтиму, й гукала мене. Я заходив до них — якщо Чілія мене помічала — і щось казав, а одного разу спитав у Амалії, чому вона тепер не приходить до нас, адже нагорі більше світла. Амалія не відповіла нічого, а Чілія відвела очі й почервоніла.

Однієї ночі, аби розповісти що-небудь, я змалював Чілії Маладжіджі, і вона щиро посміялася з цього великого дивака. А проте, сказав я з гіркотою, він забагатів і тепер поїхав до Китаю.

— Мені теж хотілося б, — зітхнула Чілія. — Поїдьмо до Китаю.

Я скривився.

— Хіба на фотографії, якщо пошлемо її Маладжіджі.

— А собі? — мовила Чілія. — Джорджо, ми ще жодного разу не сфотографувалися вдвох.

— Даремна трата грошей.

— Сфотографуймося, Джорджо.

— Таж ми не розлучаємось. Ми з тобою разом і вдень, і вночі. Я не люблю фотографуватися.

— Ми одружені, а не маємо нічого на згадку. Сфотографуймося хоч один раз.

Я не відповів.

— Ми ж зовсім мало витрачаємо. Зроби мені такий подарунок, Джорджо.

— Сфотографуйся з Амалією.

Наступного ранку Чілія лежала, відвернувшись до стіни. Волосся спадало їй на очі, і вона не хотіла навіть глянути на мене. Я спробував її приголубити, але зрозумів, що вона цього не хоче, і сердито підхопився з ліжка. Підвелася й Чілія, вмилась і подала мені каву — спокійно, але не підводячи погляду. Я пішов з дому мовчки.

Повернувся через годину.

— Скільки у нас на книжці? — спитав голосно.

Чілія сиділа за столиком. Вона подивилася на мене розгублено і здивовано.

— Не знаю. Вона ж у тебе. Триста лір, здається.

— Триста і ще п'ятнадцять, і ще шістдесят. Ось вони.

І я поклав на стіл жмутик банкнот.

— Можеш витратити їх, як хочеш. Улаштуймо собі свято. Вони твої.

Чілія підвелася й підступила до мене.

— Навіщо ти це робиш, Джорджо?

— Бо я дурень. Послухай-но, мені зараз не хочеться розмовляти. Коли грошей мало, їх не рахують. Ти ще хочеш сфотографуватися?

— Але я хочу, щоб ти був задоволений, Джорджо.

— Я задоволений.

— Я кохаю тебе, Джорджо.

— І я тебе.— Я взяв Чілію за руку, сів і посадив її собі на коліна.— Ну, вище голову,— сказав я, надавши своєму голосові лукавого й ніжного виразу. Чілія

не озвалась і притулилася щочкою до моєї щоки.— Коли підемо?

— Байдуже,— прошепотіла вона.

— Тоді послухай.— Я торкнувся долонями її щік і всміхнувся їй. Чілія, тремтячи всім тілом, обняла мене й хотіла поцілувати.— Кохана моя. Поміркуймо. У нас є понад триста лір. Плюньмо на все і поїдьмо в невеличку подорож. Але негайно. Зараз же. Коли ми почнемо думати, то ще передумаємо. Не скажемо про це нікому, навіть Амалії. Поїдемо лише на один день. Це буде нашою весільною подорожжю, якої в нас не було.

— Ти ж сам тоді не захотів, Джорджо. Сказав, що то дурість.

— Справді, але тепер це буде, власне, вже не весільна подорож. Адже тепер ми добре знаємо одне одного. Як давні друзі. Ніхто не довідається, що ми поїхали. А нам цього треба. Правда ж?

— Звичайно, Джорджо, і я дуже рада. Куди поїдемо?

— Я ще про це не думав, але треба зараз же вирішити. Хочеш, поїдьмо до моря? У Геную.

6

Ще в поїзді я замкнувся в собі, і Чілія, яка на пероні весь час намагалася заговорити зі мною і раз у раз брала мене за руку, і дуже стривожилася, бачачи, що я такий нахмурений, незабаром зрозуміла мій стан і, скрививши гримаску, стала дивитися у відчинене віконечко. Я мовчки втупився в простір і відчував у всьому тілі ритмічний перестук коліс об рейки. Люди у вагоні куняли, не звертаючи ні на що уваги; за вікном вагона пробігали луки та пагорби; навпроти Чілія схилилася до шибки і, здавалося, до чогось дослухалася. Раз у раз вона нишком поглядала на мене і пробувала всміхнутись. Так збігали години.

Приїхали ми вночі і знайшли притулок у великому тихому готелі, що ховався між дерев у безлюдному провулку. Але спершу ми цілу вічність шукали якогось пристановища, то спускаючись, то підіймаючись покрученими вуличками. Було хмарно, свіжий вітер віяв нам у обличчя приємною прохолодою. Проте на руці в мене повисла Чілія, смертельно втомлена, і я дуже зрадив, коли нарешті знайшов, де можна посидіти. Ми пройшли безліч яскраво освітлених вулиць, безліч темних провулків, засапались, але ніяк не змогли вийти до моря. Люди не звертали на нас уваги. Ми здавалися б звичайною парочкою, що вийшла прогулятися, якби знов і знов не розглядалися навкруги, а Чілія не позирала на будинки та перехожих таким стривоженим поглядом.

Той готель був якраз для нас: ніякої вишуканості, за білим столиком сидів і їв худорлявий парубійко у сорочці із закасаними рукавами. Нас зустріла висока жінка з гордовитим виразом обличчя і намистом на шиї. Я відчув полегкість, коли нарешті зміг сісти, бо, ходячи з Чілією, ніяк не міг зосередитись — ні на тому, що бачив, ні на своїх почуттях. Замислений і схвилюваний, я, проте, мусив тримати її під руку і відповідати їй бодай жестами. А я хотів — і дуже хотів — оглянути і відчути в собі самому це незнайоме місто. Адже задля цього сюди й приїхав.

Тремтячи від хвилювання, я дочекався внизу замовленої вечері; навіть не захотів піднятись нагору й вибрати собі номер. Той парубійко за столиком чимось привертав мою увагу: руді вуса, пригаслий погляд людини, яка страждає від самоти. Вище ліктя у нього я, здається, помітив зблякле татуювання. Нарешті він пішов, узявши зі спинки стільця полатаний синій піджак.

Повечеряли ми вже опівночі. Чілія усе сміялася з роздратованого виразу обличчя господині.

— Вона думає, ми тільки-но побралися,— прошепотіла моя дружина. І глянула на мене стомленими й ніжними очима.— Так воно й є, правда? — сказала, погладивши мою руку.

Ми розпитали, що тут є поблизу цікавого. За сто метрів, у кінці провулку, був порт.

— Ходімо подивимося,— сказала Чілія.

Йй дуже хотілося спати, але ще дужче — піти зі мною на цю прогулянку.

Затамувавши подих, ми підступили до самих поручнів, над урвищем. Ніч була тиха і дуже темна, а ліхтарі тільки поглиблювали чорне провалля, яке розверзалося перед нами. Я не сказав нічого і, здригаючись, вдихав таємничі пахощі неозорого простору.

Чілія оглянулася навкруг і показала рукою на вервечку вогнів, що блимали в порожнечі. То корабель чи мол? З темряви долинали уривчасті зітхання, шум, десь щось падало з легким стуком.

— Завтра! — мовила в екстазі Чілія.— Завтра ми побачимо усе-усе!

Коли поверталися до готелю, Чілія ніжно горнулась до мене.

— Яка я стомлена, Джорджо, як тут гарно... Завтра... Я така щаслива. А ти? — і терлася щокою об моє плече.

Я майже нічого не слухав, нічого не відчував. Ішов, зціпивши зуби і глибоко дихаючи, мене пестив нічний вітерець. Я був неспокійний, далекий від Чілії, самотин у світі. Коли дійшли до середини сходів, сказав їй:

— Я ще не хочу спати. Ти йди лягай. Я трохи прогуляюсь і скоро вернуся.

7

І того разу сталося те саме, що й завжди. Скільки я завдав Чілії горя, і через те й досі мучать мене жорстокі докори сумління, а надто у ліжку, вдосвіта, коли

я не можу ні чимось зайнятися, ні кудись утекти. Але все, що я робив, було неминуче, і, так чи так, я нічого не зміг би уникнути.

Я завжди поводився, як нерозважливий йолоп, як у маячні, й отямлювався тільки тоді, коли вже було пізно, коли й докори сумління нічим не могли зарадити. Тепер я починаю розуміти, в чому тут річ: мені так подобається самотність, що всі мої почуття атрофувалися, і я нездатний відповідати ніжністю на ніжність. Чілія для мене не була перешкодою; вона просто не існувала. Якби я це зрозумів ще тоді і зрозумів, скільки лиха завдаю собі самому, отак поводячись, то, може, спробував би якось залагодити кривду, може, відчув би до Чілії безмежну вдячність, на яку вона заслуговувала, може, збагнув би, що вона — єдине моє спасіння.

Та хіба муки ближнього коли-небудь розкривали людині очі? І тільки згодом вона раптом помічає, як пробирає її зимним потом, як шматує її нестерпний біль. З тим болем вона прокидається, з тим болем виходить на вулицю, з тим болем вкладається спати і, охоплена почуттям пекучого сорому, підхоплюється серед ночі, завжди безжальної, завжди холодної і невблаганної.

Уже займався туманний світанок, коли я повернувся до готелю, такий стомлений, що тіло моє наче затерпло. На сходах з'явилися Чілія й господиня, вдягнені абияк: вони про щось сперечалися, і Чілія плакала. На мою появу господиня пронизливо скрикнула. Чілія не ворухнулася; стояла, спершись на поручні, і обличчя її було пом'яте, перелякане, волосся — скуйовджене, одяг — розхристаний.

— А ось і він.

— Що ти тут робиш, о цій порі? — спитав я суворо.

Господиня, притискуючи до грудей поли халата, вняла крик. Її збудили опівночі — мовляв, десь пропав чоловік. Плач, мокрі від сліз хустинки, телефон, поліція. Що це за манери? Звідки я приїхав?

Я схилив голову набік і поглядав на неї неуважно, з відразою. Чілія так і не зрушила з місця: лише хапала ротом повітря, і її видовжене обличчя було червоне, як жар.

— Чіліє, ти не спала?

Вона не озвалася. Плакала, навіть не ворухнувшись, з широко розкритими очима; тримала руки на животі, а в пальцях безжально бгала хустинку.

— Я ходив прогулятися,— сказав я похмуро.— За-тримався в порту.— Господиня, демонстративно знизавши плечима, знову хотіла втрутитись.— Кінець кінцем, я живий. І страшенно хочу спати. Дайте мені впасти на ліжко.

Проспав я аж до другої години дня, наче смертельно п'яний. Прокинувся раптово. У кімнаті були півсутінки; з вулиці долинав шум і гомін. Скоряючись інстинктові, я не ворухнувся. У кутку кімнати сиділа Чілія, вона дивилася на мене, дивилася на стіну, пильно розглядала свої руки і раз у раз здригалася всім тілом.

Через мить я тихо прошепотів:

— Чіліє, ти мене стережеш?

Чілія звела очі. Той учорашній розпачливий погляд немов застиг у неї на обличчі. Заворушила губами — хотіла щось сказати. Але не сказала нічого.

— Чіліє, не годиться стерегти чоловіка,— провадив я голосом вередливої дитини.— Ти хоч поїла? — Бідолашна похитала головою. Тоді я стрибнув з ліжка й подивився на годинник.— О пів на четверту відходить наш поїзд. Чіліє, нумо хутчіше збиратися і покажемо себе веселими перед господинею.

А що Чілія навіть не ворухнулася, то я підійшов до неї і, піднявши обома руками її похнюплену голову, зазирнув їй у обличчя.

— Послухай-но,— почав я, а вже її очі налилися слізьми,— ти сердишся за вчорашнє? Я ж міг збрехати, сказати, ніби заблукав, заспокоїти тебе. Я цього не

зробив, бо не люблю прикидатися. Не хвилюйся, я був сам-один. Мені теж,— і в цю мить тіло її болісно затремтіло,— мені теж не дуже весело було в Генуї. А проте я не плачу.

УБИВЦЯ

1

Жоден з трьох ув'язнених не міг чути плюскоту моря,— та й, певне, воно було того дня м'яке, мов олія,— але всі троє лежали на своїх нарах, як утопленики на воді. Мружачи очі, вони дослухалися до вуличного гамору — він проникав крізь в'язничні мури і здався шумом морського прибою, що накочується на гарячий пісок.

Вузенькі й темні, загратовані знадвору дерев'яні ящики розкривалися угорі двома ромбами блакитного неба, а внизу мерехтіло ледь видимими світляними цяточками поточене й потріскане дерево. Здавалося, що сутінь відчуває, як нещадно пече сонце по той бік стіни.

— Поїзд! — вигукнув Нанні, спускаючи з нар босі ноги.

Двоє інших не ворухнулися. Нанні, підтримуючи руками штани, підбіг до вікна. Наставив вухо туди, де синів клаптик неба, а тоді спробував виглянути у друге загратоване вікно. Щось брязнуло й задзеленчало, забулькала вода, і Нанні, застогнавши, зігнувся в три погібелі.

— Пильнуй парашу. А то змушу вилізати те, що розлив! — крикнув Бйондо, підводячись і сідаючи на нарах.

Нанні стрибав на одній нозі, ухопившись за пальці другої.

— Хто це поставив відро на дорозі? — Він важко дихав, не розгинаючись.— Я мало не зламав ногу. І не

сікайся до мене. Он тобі отой ящик з морозивом — на нього й кричи.

Бйондо поглянув на відро з сечею, що його Нанні одразу ж підхопив і поставив, потім знову вивернувся на нарах. Він випнув груди під червоною майкою і потягнувся — аж кістки захрустіли.

На мить запала тиша, яку порушив голос третього в'язня,— він лежав у білизні, проте не скинувши черевиків; його сива борода стирчала вгору.

— І чого доброго сподівається отой хлопець від поїзда? Щодня о цій годині починає метушитися. Так не годиться. Якщо він у тюрмі не навчиться бути спокійним, то де ще він цього навчиться?

Бйондо підвів голову і, посміхаючись, мовив:

— Коли в людини нечиста совість, вона жде кожного поїзда. Чекає не дочекається, поки прийдуть по нього з наручниками, десь уночі посадять його у вагон і повезуть, а потім двоє карабінерів заведуть його до суду і там йому зачитают вирок на каторжні роботи. Подивись, яка в нього зараз пика. Тобі поголять голову, Нанні, напнуть на тебе мішковину, а ноги закують у кайдани. Скількох курей ти поцупив, Нанні?

— Я поцупив віслюка — такого, як ти.

Бйондо так розвеселився, що кбпнув ногою в повітря, і незастебнута сандалія, зісковзнувши з його пальців, з виляском упала на ложе старого.

— Гей, діду,— весело мовив Бйондо, закладаючи долоні під голову і схрестивши ноги,— ти, бува, не знаєш, чого нам досі не принесли недокурків?

— У цьому содомі хіба заснеш? — сердито буркнув старий, повертаючись обличчям до дверей.

— І чого ти не забрав сюди свого візка та крамничку? — провадив Бйондо.— Цілий тиждень, поки тобі тут сидіти, ми втішалися б. Ти ласував би своєю старою, я — замороженим кавуном, а Нанні наминав би

морозиво — кажуть, воно помагає від лихоманки. Он як вона трясє його.

Схопившись за ґрати, Нанні притулився до стіни і навіть крізь одяг відчував, яка вона гаряча. Бачити він нічого не міг, але жадібно вбирав очима сліпуче сяйво, що проникало в шпарку, і наставляв вухо, до-слушаючись до гамору з вулиці. О цій годині купальники вже поверталися від станції, куди ходили подивитись, як прибуває поїзд, і водночас прогулятися на повітрі, у якому вже віяло першою надвечірньою прохолодою. Тепер усі вони прямували на пляж: чоловіки в білих костюмах, балакучі жінки — в сандаліях і з непокритими головами, юнаки, діти, сміхотливі дівчата. Та Нанні нічого цього не бачив, він тільки силкувався уявити собі, яка вона, ця вулиця за в'язничним муром. Хлопець знав, що вона збігає до моря. Але чи обсаджена вона деревами, чи обабіч тягнуться квітучі живоплоти, за якими стоять низенькі будинки? Коли його сюди вели, він не здогадався подивитись.

Трохи постоявши на ногах, Нанні весь змокрів від поту. Він обернувся і якраз у цю мить за дверима, десь на вході до в'язниці, почувся гомін голосів, глухий звук від падіння чогось важкого, човгання багатьох ніг.

Бйондо звівся на лікоть, неспокійно поводячи очима. Голоси, які лунали надворі, були йому незнайомі.

На чийсь особливо гучний окрик навіть торговець морозивом лїниво підвів свою бороду, повернувшись до товаришів по камері. Вони перезирнулися.

— Еге, Бйондо, здається, тебе хочуть відправити в подорож, — зауважив старий, східно посміхаючись. — А може, тебе, Нанні? По кого зараз прийдуть, тому, вважаю, пощастило. Прогуляється на свіжому повітрі; та й коли довезуть, то не задихатиметься від спеки. Окружну тюрму з провінційними не зрівняти.

— Свята мадонно, навіть у в'язниці не дають спокою, — вилаявся Бйондо, сплигуючи з нар.

Нанні, дивлячись на двері, зауважив протяглим голо-
сом:

— О цій годині поїзд уже далеко. То привезли ко-
гось, а не збираються відвезти.

Гамір надворі тривав. Чути було, як хтось попро-
щався й пішов. Тоді озвався Чічча, він давав якісь
розпорядження. Заплюскотіла вода в тазуку, почувся
дзенькіт і пирхання: хтось умивався.

— Кого б це могли привезти поїздом до такої по-
ри? — здивувався Бйондо.— Я гадаю, це вони прийшли
поскубити отого божевільного.

— А за що його скубити,— він же безбородий,— ска-
зав старий.

— Матиме час відростити бороду, на каторзі,—
осміхнувся Бйондо.

— А може, узяли когось іще? У тому селі, звід-
ки він родом, одним мерцем ніколи не вдовольня-
ються.

Заскреготів ключ, клацнув засув, і з'явився Чічча;
він стояв боком до камери, підпираючи двері задом.
Нанні втупився в порожнечу дверного отвору.

— Іншого місця зараз нема, преподобний отче, по-
будьте поки що тут,— бурмотів Чічча кризь вуса.—
Спати тут нема де, але, присягаюся небом, хтось із них
поступиться вам своїми нарами... на одну ніч...

У двері війнуло знадвору свіжим повітрям, і на по-
розі з'явився смуглявий чоловік у брудному піджаку із
сірої матерії, що туго облягав його досить опасте
тіло. Але обличчя в нього було худе. Зайшовши до
камери, розглянувся навколо примруженими очима,
сумними і блискучими, немов од сліз.

— Розташовуйтеся, преподобний отче, інших нар не-
має, треба, щоб котрийсь із цих поступився своїми...
Нанні... Він тут наймолодший... Я ще сюди зайду,
пізніше... Зараз маю клопіт з убивцею... Атож, у
нас тут сидить убивця. А ви дайте людині місце і не

розпускайте язика при священникові... Поводьте себе пристойно.

Двері зачинилися. Чоловік з худим обличчям ступив кілька кроків уперед і підняв руку:

— Вітаю вас усіх,— сказав він тихо.

Бйондо підхопився з нар, зайшов новоприбулому за спину й подивився на його потилицю.

Навіть торговець морозивом підвівся й погладжував собі бороду.

— То ви перевдягнений священник, еге? — озвався нарешті Бйондо, заходячи незнайомцеві спереду і так само пильно на нього дивлячись.

— Атож, я священнослужитель,— відповів той, не зрушуючи з місця.

Бйондо зиркнув на нього й опутився на нари.

— Але, даруйте, як ви опинилися тут?

— Ну, годі тобі, не втручайся не в свої справи,— урвав його торговець морозивом.— Заткни пельку, голодранцю. Ви прибули поїздом, преподобний отче? Жарко, мабуть, у вагоні — он як упріли...

— Пробачте, діти мої,— сказав священник, заплющуючи очі.— Надворі таке сонце, що я геть осліп. Погано бачу. Сподіваюся, що не дуже вас потурбую. Завтра вдосвіта вирушаю далі.

— І куди їдете? — спитав Бйондо.

— Мене везуть на заслання. На острови.

— Навіть священників?

— А чом би й ні? — озвався торговець морозивом.— Перед законом усі рівні.

— Заслання, кажете? За що ж це можна потрапити на заслання?

— Коли людину не можуть посадити до в'язниці, її відправляють у заслання,— пояснив торговець морозивом.

Священник нарешті перестав мружитись. Нанні підступив до нього впритул і став пильно його роздивля-

тися. Щоки в незнайомця заросли триденною щетиною, в очах його відбивалася втома, але в погляді вгадувалася рішучість.

— А цей чого і досі не озвався? Та він же зовсім хлопчисько! — з жахом скрикнув священник.

— Нанні посадили за курей. Він потрапив у пастку, побавчора.

— Ти крав? — вигукнув священник. — Невже це правда? Чи ж у тебе немає матері? Як можна брати те, що належить іншому?

— Воно-то так, преподобний отче, — мовив торговець морозивом. — Я не кажу про Бйондо, він і гіршого заслуговує, але Нанні, як на мене, не слід було запропорювати до в'язниці. У них велика родина, і будьмо справедливі: вони з голоду попухли б, якби не ті кури.

Нанні відступив у сутінь і мовчки прихилився спиною до стіни. Очі його набігли слізьми, кров шугнула до голови. Коли він трохи заспокоївся і знову став розрізняти людей і предмети в камері, то побачив, що старий і священник сидять на одних нарах.

Священник утупив очі в підлогу. Краватки він не мав, але білий зношений комірць сорочки був застебнутий. Він сперся долонями об коліна, прикриті штаньми з грубого чорного сукна, короткі рукави піджака підсмикнулися майже до ліктів. Нанні в якусь мить підгледів, що той крадькома потер собі зап'ясток. Їхні погляди зустрілись, і обидва відвели очі.

— Вас везли в наручниках? — спитав Бйондо.

Знову клацнув засув, і зайшов Чічча. В руці він тримав булку, а під рукою — ковдри, які поклав на ослінчик. Нанні помітив, що очі в нього блищать.

— Чічча, ви хоч преподобному дайте покуштувати винця, а то все вижлуктуєте самі, — сказав Бйондо.

— Так, так, а чом би й не всім? Чом би й не всім налити винця? Ми з вами начебто не в таверні. Чічча, відімкни, Чічча, замкни — усі попихають мною, ніби

великі пани. Чи, може, я ув'язнений, а не ви? Це я не вам кажу, преподобний отче, вас воно не стосується, це я до тих голодранців. Ще й обзивають нас катюгами,— а за що?.. То як вам тут подобається, панотче? Незавидна компанія, правда? Чого ж ви хочете — ми в тюрмі. Хто-небудь вам поступився нарами? Зачекайте-но...

Він рушив до дверей, і Бйондо закричав йому навздогін:

— Шпарку, Чічча, залиште шпарку для преподобного!

Чічча незабаром повернувся з дурнуватим виглядом, посмоктуючи кінчики вусів.

— Геть мене заморочили,— пробурчав він.— Ходив по ковдри, а я ж їх уже приніс.

Він підтяг до себе ослинчик і, зітхаючи, сів. Прихилився спиною до різка стіни і закрив дверний отвір своїми плечима.

→ Для вас тут немає місця, а для мене — спокою,— мовив, позираючи на священика.— Ще й убивства треба було, мов не досить із мене оцих злодюжок. Атож, панотче, учора нам доставили душогуба. Цілий ранок просив води: наче хотів утопитися. Так воно було б краще — і для нього, і для всіх нас.

Священик, який слухав з опущеною головою, раптом пильно глянув на тюремника.

— Господи! — сказав він, склавши руки на грудях.— Тому чоловікові зараз куди гірше, ніж нам усім. Де він? Може, йому треба священика?

— Певно, й досі лютує, що дав схопити себе,— мовив Бйондо.

— Але кого ж він убив? Хто він такий? — допитувався священик.

— Ким він був до вчорашнього дня, ніхто не знає,— відповів Чічча.— Він із селян, які живуть на підгір'ї, а до Спеції приїхав шукати роботи. І ось учора тричі

штрикнув когось там ножем у живіт: за жінок, здається, зчепилися, напевне не знаю. Але, мабуть, перед цим добряче нализався, бо цілий день нічого не їв і тільки просить пити, а лихоманка таких хлопців не бере... Ви давали преподобному води?..

— То він молодий хлопець?

— Та наче цього року мав іти до війська. Проте нічого не хоче казати, навіть фельдфебелю. Гадаю, в Спеції йому розв'яжуть язика...

Нанні побачив, як священник гнівно підхопився на ноги і швидко попрямував до вікна. Хлопець ледь устиг нахилитися й заштовхнути під нари парашу, вступивши ногою в розливу сечу. Навіть не глянувши на нього, священник обернувся й рушив назад. Знову обернувся й пішов до вікна під поглядами всіх трьох. І знову туди й назад: силівши пальці рук, він притискував до грудей лікті, губи його ворушилися, голова була похилена. Всі мовчки вступились у священникову товзуру, аж ось озвався торговець морозивом:

— Якщо той хлопець справді був п'яний, коли вчинив убивство, і це цідтвердиться,— мовив він, звертаючись до Чіччі,— то, може, обійдеться десятьма-дванадцятьма роками...

Священник спинився перед Чіччею.

— Але він що, сам-один у світі? Хто-небудь приходив його навідати?

Від несподіванки Чічча розгублено глянув на нього тільки одним оком, а друге заплющив.

— Чи й не цяця, щоб його навідувати! Як буде треба, суддя викличе кого слід.

— А родичі — невже ніхто не приходив? Чи ж у нього нема ні матері, ні сестри? Той нещасний потребує розради, ласкавого жіночого слова. А курато¹ до в'язниці навідується?

¹ Курато — парафіяльний священник.

Торговець морозивом і Чічча вигукнули в один голос:

— Він не може сюди приходити без спеціального дозволу!

А Чічча ще додав:

— Жінок тут і так завжди повно. Стовбичать під дверима з дітьми на руках і кроку тобі не дають ступити. Якось фельдфебель...

— Але курато? Невже він сюди не з'являється? Це ж його обов'язок.

Чічча закопирив губу.

— Не був жодного разу.

Тут озвався Бйондо, який, простягшись на нарах, гриз окраєць хліба.

— Якось у Спеції один чернець приходив сповідати мого приятеля. Це сусіднє місто, Спеція.

Священик, до краю схвильований, опустил очі й дивився під ноги Чіччі. Нанні мав таке враження, що преподобний отець хоче сплюнути. Його худі щокі пашили рум'янцем. Потім він задер підборіддя, ніби хотів проковтнути клубок, що підкотився йому до горла.

Скоса позираючи на священика, Чічча підморгнув торговцеві морозивом. Тоді важко підвівся з ослінчика і, погойдуючи в'язкою ключів, мовив до панотця:

— Відпустіть гріхи оцим хлопцям, преподобний отче, не часто їм випадає така нагода. А того душогуба я сам висповідую, закон є закон. Ну, я пішов — принесу вам води.

Тільки-но він вийшов, причинивши двері й узявши їх на ланцюжок, як Бйондо підхопився з нар і пожбурих у двері окрайцем хліба.

— От виродок: нам воду, а йому — вино. Гей ти, ящичку з морозивом, чого мовчиш, адже він поцупив у тебе склянку тосканського!

У цю мить надворі хряснули якісь двері, потім затупотіли кроки, хтось забурмотів і задзвеніли ключі.

Ще раз гримнули двері на виході і в шпарці промайнули Чіччині вуса.

— Тут немає,— жалібно простогнав він.

Потім усі четверо почули, як Чічча вибіг на вулицю, торохнувши хвірткою. Він щось гөрлав і брязкотів ключами.

Священик знов опустився на нари і неуважно втупився у підлогу, між своїми коліньми. Нанні побачив, як Бйондо підбіг до дверей і щось збуджено закричав, висунувшись назовні. Йому відповів здушений голос Чіччі. А ще за мить двері з того боку різко штовхнули, і Бйондо відлетів назад. Шпарина закрилася, у дверях заскреготів ключ.

2

Украї здивований, Рокко штовхнув двері — і вони розчинилися, не заскрипівши. На осяяному сонцем подвір'ї в'язниці не було жодної живої душі, крізь штахетну огорожу виднілися блискучі кругляки вуличної бруківки. Рокко рушив прямо до хвіртки — ніхто його не спинив.

У замку стримів ключ, і коли Рокко повертав його, то аж ворухив пальцями ніг. За окутими залізом дверима в'язниці почувся чийсь збуджений голос. Рокко одним стрибком вискочив на вулицю.

З одного її кінця біліла на тлі синього неба сфіна якоїсь будівлі — мабуть, казарми карабінерів,— і Рокко подався у протилежний бік. Він припустив бігцем, щоб якомога скоріше завернути за ріг. Очі його мружилися від незвично яскравого світла, шию він увібрав у плечі: щомиті чекав пострілу в спину.

У поперечній вулиці не побачив нікого. Від пляжу стало чутно гамір і плюскіт води, звідкись іздалеку — бамкіт дзвонів і відлуння музики. Рокко здалося, ніби шиї його торкнулося щось живе. Підвів голову і зрозумів: це овіяло його повітрям волі. Побачив світло-

зелений чуб гілля над червоним муром, а ще вище kappa-поть неба, майже білого і зовсім непорушного.

Вулиця супроводжувала Рокко нескінченними рядами жалюзі, опущеними для захисту від спекотного сонця. Тиснучись до стін, він домчав до провулку, який вів до пляжу. Заплющився, ніби наготувався пірнути під воду і з розгону налетів на якусь гладуху в стоптанних сандаліях на босу ногу, що тягла за руку малу дівчинку в жовтій сукенці. Рокко дістав сердитого штурхана ліктем і, не підводячи голови й не слухаючи лайки, якою обсіпала його жінка, кинувся на протилежний бік вулиці. Там, пронизливо сигналячи, сунув крізь густий потік пляжників гарний сірий автомобіль. Рокко відскочив і побіг, мов опечений.

Спинився він тільки перед дверима будинку, в якому жив Пётро. Спочатку пильно оглянув провулок, потім, задкуючи, зайшов досередини й обернувся тільки тоді, коли опинився у прохолодній сутині. Кількома стрибками подолав сходи і постукав, тамуючи подих.

Відчинила дівчина, у напівтемряві вона здалася зовсім білою. Петро немає вдома, чого вам треба? Рокко торкнувся її щоки долонею й увійшов, зачинивши за собою двері. Він потрапив до маленької кухні. Дівчина зайшла за ним.

— Чого вам треба? — знову спитала вона.

— Я почекаю Петро. Я прийшов сюди аж зі Спеції — хіба не бачиш, як упрів? А чого це Петро немає вдома?

Дівчина дивилася на Рокко трохи злякано і трохи сердито.

— Ви той, кого нещодавно заарештували?

У Рокко мороз пішов поза шкірою.

— Звідки ти це взяла?

— Мені сказав Петро, сьогодні вранці. Ви Рокко, бо з вусиками. От би вас побачила мама! Ваше щастя, що вона пішла до дідуся по квіти.

— То Петро вдома немає?

— Петро на роботі, він працює на «Нептуні». Чом би вам не піти на пляж — там його знайдете.

— А що він тобі сказав, Петро?

— Значить, ви справді Рокко і прийшли не зі Спеції, а прямо з тюрми, еге ж?

— То що він тобі сказав, Петро?

— Сказав тільки, що вас заарештували, але мама цілий ранок кричала, мовляв, ось які вони — приятелі її сина, і вона давно цього сподівалася, і те саме чекає й Петро, як він і далі тинятиметься по Спеції, замість того щоб працювати. Але Петро не заарештують, правда ж?

— Послухай, мене теж ніхто не заарештовував, — мовив Рокко, пильно дивлячись їй у вічі. — Ти ж бачиш, я на волі. Але мені треба поговорити з Петро.

— То я піду покличу його, — сказала дівчина і кинулась до дверей.

— Е, ні! — вигукнув Рокко, стрибнувши їй навперейми. — Мені нема куди квапитись — я почекаю. Коли він прийде?

— Як тільки смеркне й купальня зачиниться.

Рокко вмотився біля вікна, що його призахідне сонце косо змережало світляними смугами, і трохи прикрив одну віконницю, заховавшись за нею, мов за ширмою. Отак визируючи, він бачив лише клапоть неба, а коли трохи відхилив голову, — то й окутаний осяйним маревом квітучий схил безлісої гори, яка нависала над містом. Дівчина знову заходилась поратися на кухні і тепер завзято рубала ножем-сікачем купу всякої зелені. Час від часу вона оберталася й струшувала оповиту запашним димом сковорідку, в якій щось смажилось.

Рокко поліз у кишеню по сигарету, якої в нього не було. Тоді скинув піджак із грубої бумазеї, підпер щокі долонями і знов задивився в небо. Помалу розсіяне

сонячне світло згасло, повітря ставало прозорішим, а тиша — глибшею. Зненацька Рокко весь затремтів і люто втупився у підлогу. Почув, як дівчина спитала:

— Може, ви хворий?

— Сьогодні буде місячна ніч?

— О так, ми попливемо в човні з рибалками. А ви теж із нами?

Рокко всміхнувся і знаком попросив її замовкнути.

* У кімнаті посутеніло, і дівчина вийшла з кухні. Вона повернулася, тримаючи обома руками гасову лампу, щоб засвітити її, і тут у двері постукали. Дівчина покvapно поставила лампу й побігла відчиняти. Рокко підвів голову, серце в нього закалатало. Дівчина вигукнула:

— А в нас Рокко! А в нас Рокко! — І до кімнати збудженою ходою зайшов Петро.

Він був у темній тенісці з короткими рукавами. Рокко підхопився на ноги, в густій сутіні ледь вирізнялося тільки його обличчя.

— Прийшов якраз на вечерю, — затинаючись, мовив він.

— Тебе випустили?

— Я натрапив на відчинені двері.

— Тебе відпустили на волю, еге ж? — домагався Петро, важко дихаючи від збудження.

— Це не так уже й складно — вибратися на волю. Я знайшов відчинені двері і вийшов собі.

— То ти таки вбив того чоловіка? А тепер утік із в'язниці?

— А чом би це я мав не вбити його? Звісно, убив. І шкодую, що так сталося, бо я з радістю убив би його ще раз. То й ти такий, як усі?

Дівчина стояла й дивилася, не опускаючи погляду. Петро стрепенувся:

— Засвіти лампу, Міно, й іди звідси, — сказав він хрипко.

Дівчина послухалась, і Гокко підхопився на ноги, щоб зачирити й другу віконницю. Маленьку кухню затопило яскраве світло. Міна прикрутила гніт — вона явно не квапилась.

— Іди звідси, йди! — крикнув їй брат.

Поки дівчина не вийшла, він пильно дивився на стіну. На його темно-синій тенісці був напис «Нептун». Петро стиснув губи і відвернувся кудись убік, мовби це він був Рокко.

— Чи хто бачив, як ти зайшов сюди? — спитав він уривчастим, здавленим голосом.

— Я втік потайки, — мовив Рокко.

— Але чого ти прийшов до мене?

— Куди ж мені було йти? Я тут нікого не знаю, а не міг же я серед дня лишатись на вулиці. Але вночі я піду звідси.

— Говори тихше. Удень із тюрми не втікають. Ти випиляв ґрати?

— Одразу видно, що ти не бував у в'язниці, — посміхнувся Рокко. — Ґрати там залізні. Я просто вийшов у двері. Розумієш, той вусатий тюремник подумав, що замкнув двері, а ключ обкрутився просто так. Але заспокойся, вночі я піду.

— Ой, приправа підгоріла! — почувся голос Міни, і дівчина кинулась до плити.

Петро походжав біля столу, дивлячись у порожнечу. Рокко знову сів, спиною до вікна. Вони мовчали, а дівчина тим часом клопоталась біля каstrулі. З вулиці долинав приглушений гомін.

— Маєш сигарету? — озвався гість.

— Рокко теж повечереє з нами? — спитала Міна. Петро не відповів. Витягнувши губи й прикурюючи від сірника, Рокко помітив, що рука в приятеля тремтить. Гасячи сірника, Петро люто замахав нею. Якийсь час обидва мовчали. Дівчина брязкотіла тарілками, ставлячи їх на стіл.

— Хто вона, та жінка? — урвав мовчанку Петро.

— Яка жінка?

— Усі ж бо знають, що ви зчепилися в остерії за жінку. Кажуть, ти на нього кинувся, бо він протоптав туди стежку.

Рокко підвів голову — і на мить ніби замислився. Міна опустила погляд на тарілки.

— Ніхто нічого про це не знає — от і гаразд, — повагом мовив Рокко. — Мені й треба, щоб ніхто нічого не знав. Для неї це і добре, і погано. Сьогодні вночі місяць буде?

— До чого тут місяць?

— Бо йдеться про жінку, а з жінками усе має вагу. І всі вони однакові. А дуже світло цими ночами?

— Чи тобі не однаково?

— Таж мені скоро треба йти, дурню, а при місяці мене зразу схоплять. — Останнє слово Рокко прошепотів ледь чутно. Міна дивилась на нього, мов зачарована.

— Не знаю навіть, як тобі допомогти, — сказав Петро, нервово соваючись на стільці. — Ти ж розумієш: узяти тебе в човен ніяк не можу.

— Я розумію, — тихо озвався Рокко.

— Ти хочеш піти в гори, до своїх?

— Задалеко і марно, — відповів Рокко. — Туди придуть мене шукати насамперед.

— То чого ж ти втік? — різко спитав Петро. — Треба було спершу поміркувати. Хочеш, щоб тебе зловили тут, як мишу?

— Ні, хай краще зловлять, як kota, — сказав Рокко, скрививши губи в зухвалій посмішці.

Міна поставила на стіл тарілку зі стручковим перцем та вологими червоними помідорами, — дівчина дістала їх просто з відра. Петро різко махнув рукою, запрошуючи Рокко вечеряти, і той присунув свого стільця до столу. Він докурив сигарету, а тим часом Петро, порізавши помідор, сердито сказав, щоб дівчина

подала олію. Та поставила олію на стіл і вийшла з кухні, уникаючи погляду Рокко, потім вернулася і почала обкачувати рибу в борошно.

— Твоя мати кудись пішла? — спитав Рокко, кинувши недокурка.— Бачу, влаштувався ти непогано. Скільки тобі платять у «Нептуні»?

— Копійки. Ти їж.

— Там, де я був, помідорами не годують,— мовив Рокко з напханим ротом.— І жарко, як у печі. Та й у вас не краще,— додав він, обертаючись до вікна.— Так ніби я досі в тюрмі.

— Відчини вікно,— звелів Петро дівчині,— я не хочу задихнутися тут на смерть. Однаково нас не видно з вулиці.

Крізь розчахнуті стулки знадвору ринула хвиля свіжого повітря. Обидва їли мовчки. Міна зняла з вогню рибу, яка шкварчала, поставила сковорідку на стіл, а сама сіла збоку.

— Я все можу зрозуміти, але вчинити таку дурість заради жінки...— почав Петро, уминаючи рибу:

— Послухай-но, ти мене добре знаєш,— урвав товариша Рокко.— Я народився в горах, та не такий уже й дурний. Хто тебе застеріг там, у Спеції, коли ти почав клеїти дурня з отією льохою Розою? Їй потрібні були тільки гроші... Хто попередив тебе...— Він замовк, поглянувши на Міну, яка слухала, поставивши лікті на стіл.— То, скажеш, я не розумію жінок? Отож не доскіпуйся: у мене були на те серйозні причини.

— То ти кохав ту жінку?

Рокко не відповів.

— Ти хотів одружитися з нею?

— Якби я кохав ту жінку, я вбив би її,— сказав Рокко, стиснувши губи.

Петро відірвав очі від тарілки, побачив Міну й закричав:

— А тобі чого тут треба? Ану, вимітайся!

— Облиш її, хай поїсть,— сказав Рокко.— Краще, щоб вона була тут... Поки я не піду.

Дівчина, що вже сахнулася до дверей, відповіла зляканим поглядом. Рокко всміхнувся до неї. Міна подивилася на нього серйозно і водночас благально.

Петро покvapно доїв зі своєї тарілки, підхопився на ноги й заходів по кімнаті.

— Значить, ти був п'яний,— мовив він переконано.— Що зрештою зробив тобі той бідолаха? Сам же кажеш, тобі байдуже...

Рокко теж підвівся, неквапно.

— Мені пора,— тихо озвався він.— Надворі вже ніч.

— Ти однаково не хотів одружитися з нею, то навіщо ж було... Нехай би...

— Міно, час рушати до моря. Рибалки, мабуть, уже чекають. Ти готова?

Міна підвела голову і скосила очі на брата.

— Петро піде також. Мені пора, Петро.

Той перестав ходити і збентежено вступився в землю.

— Куди ж ти підеш? — пробелькотів.— Якщо тебе побачать...

— Не бійся, я вислизну миттю. І більше сюди не прийду. Кольорову теніску маєш? Я залишу тобі сопочку й піджак.

Петро вагався.

— Щоб не впізнали мене... Тобі залишу піджак.

— Не вигадуй,— сказав Петро.— Залиш свій піджак собі. Мені не шкода для тебе нічого, але що як потім довідаються, чия це теніска? Ти ж знаєш, їм до всього є діло. Хто там тебе впізнає вночі?..

Рокко перекинув свій піджак через плече й розглянувся по кімнаті. Підійшов до столу й узяв булку.

— Цю булку я в тебе заберу,— сказав і сунув її в кишеню піджака.

— На вулиці нема нікого? Я готовий.

Поки Петро ходив виглянути у двері, Рокко простяг руку, схопив зі столу ножа й заховав його до кишені. Зустрів переляканий погляд Міни й усміхнувся їй.

— Чао, Міно,— сказав.— Гляди, не проговорися, що я заходив до вас.

І вийшов слідом за Петро.

Спускаючись помацки сходами, обидва мовчали. Коли підійшли до дверей, Петро висунув голову надвір і його овіяло теплим нічним вітерцем.

— Цей тротуар у тіні,— прошепотів він.— А з того боку, бачиш, уже освітлений місяцем. Зачекай, хтось іде.

Рокко, стоячи за стулкою дверей, тихо зауважив:

— Подумати лишень, що й твоя сестра за кілька років стане жінкою.

— Іди,— сказав Петро,— якраз нікого нема. Тримайся ближче до стіни.

Рокко одним стрибком зник у темряві.

3

— Я торговець морозивом,— мовив, старий, що лежав у спідній білизні.— Мені, як, напевне, й вам, преподобний отче, просто не пощастило. Відсиджую тиждень, бо не сплатив штрафу за молоко — це наш мировий суддя мені таке припаяв...

— Розкажи, як у тебе хотіли конфіскувати візок,— урвав його Бйондо.

— Еге ж, хотіли, та не змогли. Візок належить дружині, а закон порушив нижчепойменований...

Хоч сонце уже сховалося, стіни й само повітря паїли жаром. У в'язниці стояла неймовірна задуха. Преподобний відчував, як вона давить йому на груди, і хапав ротом повітря, просякнуте важким духом людських тіл та напеченого сонцем дерева. Нанні весь час

потай спостерігав за ним — він теж мало не задихався.

— І чому сюди не долітає морський вітерець? — спитав він у старого.

— Он чого захотів — морського повітря! — глузливо озвався той. — У в'язня відбирають і те, що його господь створив над землею.

— Ми тут як каплуни в курнику, — сказав Бйондо. — Хоч ми й люди, а живемо не краще.

Він підморгнув, оциривши зуби в посмішці, і стало видно росинки поту на його туго напнутій шкірі. Зробивши над собою зусилля, преподобний підвів голову й пильно глянув на нього.

Старий спитав:

— Ви жили не біля моря, отче?

— Я з Алессандрії, це таке село.

— А хто... це вони перевдягли вас у світський костюм?

Нанні, сидючи на своїх нарах, напорошив вуха.

— На все воля божа. Було б незручно у сутані, — мовив преподобний.

— Але священик завжди лишається священиком, правда?

— Звичайно, — і преподобний повів очима по камері. — Посвята — це як хрещення: священик залишається перед богом священиком, хоч би що сталося. Так само й той, кого висвятили в християни, мусить держати відповідь перед богом за будь-яких обставин, а надто, якщо він зрікся своєї віри. Не думайте, що нема гріха, який міг би відлучити нас від бога. Думати так — це тяжкий гріх, Іудин гріх...

Бйондо, стоячи в недбалій позі, слухав з похмурым виразом обличчя.

— ...Але не забуваймо й того, що милосердя господа не має меж, і він розкриває нам обійми навіть тоді, коли ми зреклися його або хоч як брутально образили...

Бйондо раптом захихотів. Преподобний розгледів на нарах Нанні і почув, як дихає за спиною старий. Вів опустив очі.

— ...І хоч би що сталося, ми мусимо прощати ближньому, як прощає нам господь. Прощати, щоби бути прощеними. Прощати в ближньому себе, бо зло живе передусім у нашому серці і хай там що трапляється— будь-яка кривда,— винуватити треба насамперед самого себе.

— А ви з П'ємонту — з вимови чути,— сказав Бйондо. І, повернувшись до преподобного спиною, провадив: — Гей, Нанні, ти думаєш, як у нас сьогодні преподобний отець, то можна й не підмітати?

Нанні прожогом зіскочив з постелі, рвучко нахилився і став підмітати чорну долівку. А тим часом старий спитав, довірчо перехилившись з нар:

— А як усе-таки ви сюди потрапили? Підступи ворогів?

Преподобний здригнувся, побачивши так близько від себе це темне зморшкувате обличчя з кущиками брів, під якими поблискували сірі очіці.

— Сказали щось зайве?

Преподобний побачив, що й обидва хлопці вступились у нього — Бйондо саме відірвав губи від чашки з водою,— і промовив тихим голосом, у якому, проте, відчувалася глибока переконаність:

— Я вчинив погано — і словом, і ділом. Я заслужив на те, що зі мною сталося.

— В нас уміють,— озвався старий у тиші,— садовити за ґрати невинного. Але ж ви людина грамотна — чому не захищастесь? Написали б письмове оскарження ви-року...

— А коли вже ми навчимося тримати перо в руках, га, ящичку з морозивом? — урвав старого Бйондо.

— Замовкни, шибенику. За моїх часів людей не вчили грамоти, зате навчали їх не стромляти носа в

чуже корито. Багато тобі дало те, що ти вмів читати й писати, га?

Преподобний чув, як ті голоси багаторазово відлунюють між чотирма глухими стінами, як вони б'ють йому в скроні. Знадвору не долинали сюди жодного звуку. А там, по той бік чорних непроникних перегородок, ще було світло й було повітря.

— Повірте мені,— провадив старий.— Якщо людина порушує закон, її садовлять до в'язниці. Вас, панотче, не посадили: отже, закону ви не порушили. Ви просто в кимось не поладнали.

— Я хотів би вам сказати щось на захист свого авторитету,— відповів преподобний.— Проте скажу тільки те, що мені велить моя совість і, сподіваюся, вас не надто вразить, що я опинився тут і що я так говорю. Я знаю: у в'язниці усі не винні і кожен — жертва помилки; але я знаю й інше: у житті не винних немає. Ми всього-на-всього смертні люди, нещасні грішники. Тому, звичайно, ви можете чинити й думати, як вам хочеться, але зважте і на мої слова. Повірте, я справді заслужив своє покарання, і кажу це не від облудної гордині смиренника. І навіть не в тому значенні, що всі ми грішники і всі заслуговуємо покарань, які спостігають нас у житті. Хоча це закон священний.

— Але що ж ви вчинили, кінець кінцем? — урвав його Бйондо.

— Я вчинив дуже погано і нерозважливо, хлопче: висловив незгоду з тим, хто стояв наді мною і чії дії здалися мені несправедливими.

Нанні та Бйондо презирнулися — їхні бліді обличчя ледь вирізнялися в темряві.

— Ну то й що?

Преподобний уже не відчував, що пітнів.

— Але ж зрозумійте! — схвильовано вигукнув він.— Мені зараз хочеться сказати, що той високий священнослужитель таки вчинив несправедливо; що я не за-

служив на ті гоніння, яких зазнав, і тому мав повне право боронитися, шукати собі підтримки. Та якби я почав писати скарги, то сталося б одне з двох: або вони виявились би неправдивими, і тоді ніхто не звернув би на них уваги; або — правдивими, і в такому разі я образив би авторитетну особу, яка має усі підстави претендувати на мою пошану і, коли дає якийсь наказ, то сподівається, що його буде виконано, а інакше годі уникнути прикрих непорозумінь, чимраз серйозніших.

— Ти, Бйондо, краще помовч,— озвався старий замислено...— Я розумію, панотче, не завжди легко написати скаргу, а надто як ідеться про справи церковні. А все ж таки поясніть мені, як ви в біса опинилися тут? Ви подорожуєте під охороною карабінерів, так? Ну, я розумію, ви образили авторитетну особу — але хіба за це надягають наручники?

Священик дивився у темряву, що розповзлася над підлогою.

— Такий наслідок кожного лихого вчинку,— сказав він повагом.— На моєму прикладі ви можете бачити, яким джерелом зла є кожен вияв невдоволення, кожен зухвалий акт непокори, нехай навіть спрямований на захист справедливості і власної честі. Парафія, з якої мене оце вислали, повірила моїм поясненням, і там дехто висловився занадто різко, і навіть сталися заворушення — на мій захист. За все це провина падає тільки на мене, бо господь знає, чи насправді хотів я цьому перешкодити.

— Заворушення? — пролунав голос Нанні.

— Свята мадонно! — вигукнув Бйондо.— Вашим во-рогам дали прочуханки, а ви нарікаєте?

Надворі гримнула хвіртка. Потім у шурхотливій тиші під самим вікном хтось засопів, почувлися голоси. Хтось пройшов за дверима. Старий зітхнув, і його обличчя, єдине, яке й досі видніло в темряві, сховалося в глибині нар.

— І що це там коїться, преподобний отче? Сьогодні нас залишили сидіти потемки.

— То Чічча,— озвався Нанні.

— Гей, Бйондо! — вигукнув старий.— Спитай, коли нам принесуть воду і дадуть світло. Чи його грець ударив, коли він ото кричав?

— Мабуть, хтось поцупив у нього ключі,— захихотів Бйондо і підбіг до дверей.

Він став гатити у них кулаками, кличучи тюремника. Двері заскрипіли й прочинилися. Крізь щілину на Бйондо впала світляна смуга.

— Що таке? — загорлав Чічча.

— А що там таке у вас? Захряскуєте двері під самим носом і залишаєте нас у темряві та ще й без води. Так і здохнути можна. Виконуйте свій обов'язок!

Двері з грюкотом зачинилися знову.

Бйондо повернувся до інших і сказав:

— Від хвіртки чути запах смаженої риби. Ох, посидів би я зараз в остерії...

Дверні завіси зарипіли знову. Цього разу двері розчинилися навстіж, до камери хлюпнуло свіжим повітрям, і зайшов Чічча. Він поставив глечика з водою, не промовивши й слова: вираз обличчя в нього був пригнічений, вуса стовбурчилися, а очі неспокійно бігали. Він обернувся, такий самий лютий, і вийшов, узявши двері на ланцюжок. Брудне жовтаве світло затопило камеру зі стелі. Усі переглянулися.

Знову з'явився Чічча.

— Ви приготували постіль для преподобного? — різко спитав він.

— Ще ні,— боязко сказав Нанні, стоячи на світлі й шукаючи поглядом ковдри.

— Тоді ходіть зі мною, панотче, для вас уже звільнилася інша постіль, краща, ніж тут.

— Для мене?

— Атож, спатимете на розкладному ліжку, сам-один у камері. А тут перебувати більше ніж трьом антисанітарно.

— Не забирайте його від нас,— утрутився старий.— Так приємно було познайомитись.

— Ну, ви, панотче, нічого не втратите. Он який тут розвели нужник.

— А куди в біса ви хочете повести його? — спитав Бйондо.— Може, до себе додому?

— Я не підмітав, бо чекав світла,— сказав Нанні.

— Звільнилася одна камера: від нас пішов отой душоуб,— похмуро прошамкотів Чічча.

— Його вже відправили? — здивувався старий.

— Сам відправився. Подався геть, та й годі,— сказав Чічча.

— Помер? — скрикнув священник.

— Подався, кажу, геть, утік, перегриз свого ланцюга. Не змушуйте мене лаятись, я й так украй знервований. Але бог не повинен би допускати такого.

Очі в нього метали вогонь, а вуса підстрибували. Він зиркнув на трьох ув'язнених, що сиділи, очманівши від раптового світла, й жалібно застогнав, аж гикнув.

Священник звівся на ноги й уже розкрив рота, збираючись щось сказати, та Чічча урвав його:

— Покваптесь, попрощаєтесь з ними завтра. Ці хлопці не втечуть нікуди, а мені нема коли гаяти час.

Старий, не спускаючись із нар, дивився на священника й усміхався, Нанні не відводив від нього погляду, а Бйондо провів його до дверей.

— Помоліться, щоб утікача не зловили ще сьогодні вночі, преподобний отче, а то вам доведеться повернутись до нас. До скорого побачення.

— Нехай-но тільки спіймають його — посаджу в карцер,— сказав Чічча.

— Не забудьте про вино,— насмішкувато пролунав здушений голос Бйондо.

Чічча привів священника до нової камери і став во-
втузитися з дверима. Не відривав погляду від підлоги.

— ...Почнуть розслідування, стануть допитувати мене. Ім аби злочинець — байдуже хто. Якби на світі існувала справедливість, то за втечу карали б убивцю. А вони натомість відіграються на тюремникові. Так ніби це я вчинив злочин. Проте закон є закон. Я вас питаю: закон має бути проти душолюбів чи проти нас? Нам платять такі копійки, що з голоду пухнеш, а куди годяться ці камери — їх ні відчинити, ні зачинити,— а то ще посадять злочинця в пляжну кабінку, а ти му-
сиш відповідати. Він штрикає людину ножом, а до нього ще й увагу виявляєш. Тричі носив йому воду — як наче він мені рідний син. Нехай би ото здихали! Не встигнеш відвернутися, як він уже готує тобі поги-
бель. Яка йому з цього користь, питаюся? Для такого однаковісінько, убити чи втекти з тюрми, аби зло спо-
діяти...

Чічча відімкнув двері і, нервуючи та важко зітха-
ючи, то витягував дужку великого замка, то знову вставляв її в отвір.

— Мабуть, йому захотілося побачити своїх рідних,— мовив священник, здригнувшись.

— Там уже чекає на нього фельдфебель. Але, гада-
сте, він туди повернеться? Які можуть бути почуття у втеклого вбивці? Та й однаково людина він пропа-
ща — хоч куди поткнеться. Пошастає якийсь час по ку-
щах, та все одно рятунку йому нема, і зрештою по-
вернеться сюди, під конвоєм карабінерів, весь подря-
паний і голодний, як звір. Йому аби позбавити мене спокою — а заради чого? Ну що ж, утік, домігся свого, але я в цьому не виїен — послухаємо, що казатиме він.— Чічча відчинив двері й додав: — Якщо тільки не вчинить опору і його не застрелять на місці.

У цій камері було таке саме тьмяне світло, як і в тій, іншій. На нарах, під облупленою стіною, лежало простирадло, брудне й пом'яте. На долівці — смужечка води. На ослоні — пузатий глек. Непорушне повітря було задушливе і важке. Коричневий буханець хліба, покинутий на подушці, здавався плямою бруду.

Коли затих скрегіт у дверях — то Чічча для певності кілька разів обернув у кожному замку ключ — і віддалилися важкі кроки, священник, стоячи посеред камери, раптом здригнувся. Одну за одною став роздивлятися речі навколо себе, що ледь бовваніли у тьмяному світлі під голими стінами та замкненими на кілька засувів дверима. Підійшов до нар і, взявши обома руками шерехату хлібину, поклав її на глек. Потім знову повернувся до нар, сперся на них рукою й опутився навколішки на долівку. Перехрестився, а тоді затулив обличчя долонями і похилив голову, доторкнувшись чолом до краєчка нар.

4

Рокко видряпався угору стежкою, що зивалася між олив, понад самою віллою. За стовбурами дерев, між якими мерехтіли відблиски місячного світла, його було зовсім не видно. Коли він забрався уже високо вгору й море зникло ген унизу, за листям дерев, то сповільнив ходу і, вступивши очі в небо, що миготіло жовтливими вогниками зірок, відчув, як у свіжому нічному повітрі холодять йому тіло краплини поту.

Він звернув зі стежки і нечутно спустився з пагорка до темного будинку. У саду, по той бік вілли, йому вчулися голоси. Кухня й кімната Кончі були неосвітлені — мабуть, усі повиходили в сад. Тримаючись понад краєчком густої тіні, яку відкидали оливи, Рокко звернув за ріг і став придивлятися до темних куців у саду, розколеному двома сліпучими смугами світла;

неподалік хвіртки стояла машина із засвіченими фарами. Угорі висів жовтий місяць.

Рокко розгледів постаті дівчат і юнаків у білому одязі. Кілька дітей з галасом бігали у світлі фар. Там-таки, біля машини, була й Конча — вона щось подавала. Атож, це була Конча. Рокко прихилився до дерева й майже не ворухнувся, вдихаючи чудові пахощі великого саду, який цілий день обпалювало гаряче сонце.

Нарешті господарі Кончі посідали в машину, світло фар ковзнуло по деревах, потім ударило в небо, і машина поїхала. У вухах Рокко ще звучали останні ритми румби. Конча теж стояла на місці і, здавалося, слухала. Сад знову занурився у темне місячне сяйво.

Зненацька Конча бігцем кинулась до вілли і була на сходах, перше ніж Рокко устиг вийти на світло. Вона бігла вистрибцем, високо піднісши голову і викидаючи вперед довгі ноги. Рокко прикипів до неї поглядом і не зрушував з місця. Конча зникла.

Тоді Рокко теж побіг, звернув між оливи, що двома рядами тяглися до самої вілли з протилежного боку і незабаром вибіг під місячне світло. Майже в ту саму мить засвітилися вікна в кімнаті на першому поверсі. Рокко прихилився до муру — він весь тремтів. Насилу стримався, щоб не свиснути.

Він уже наготувався зайти до кухні, коли двері в глибині кімнати відчинилися, і Конча, стоячи під одвірком, почала мацати рукою, шукаючи вимйкач.

— Не треба світла, Кончо,— сказав Рокко і стрибнув уперед, схопивши її за руку, що стала шалено випручуватись. Конча важко дихала, перелякавшись на смерть, а Рокко повторив: — Не треба світла, кажу. Ану, йди сюди,— і сидоміць витяг її на середину кухні.

— Ти зробив мені боляче,— сказала Конча відсапуючись.

— Я знаю,— пробурмотів Рокко.

Зненацька Конча перестала пручатись і рука, стиснута його пальцями, враз обм'якла.

Вони дивились одне на одного, важко дихаючи. Голова Кончі вирізнялася чорною плямою на світлій проймі дверей, які виходили в сад. Рокко вгадував поглядом її тремтячі ніздрі, білі зуби, широко розкриті очі. Відчув, як вона глибоко вдихнула, аж груди їй піднялися. Він ще міцніше стиснув пальцями спітнілий зап'ясток.

Конча знову запручалася, але марно. Коліньми й ліктями Рокко підштовхнув її до стіни. Відчувши, як вона ударилась об одвірок, трохи відступив від неї, не випустивши, проте, зап'ясток. Конча повисла на ньому, уся розслабившись і ніби припинивши опір, але новий удар коліном притиснув її до стіни.

— Прости мене, Рокко,— простогнала вона, обнявши його вільною рукою за шию. Рокко не відповів і схопив її за лікоть, щоб відвести руку. Тоді Конча прибрала руку сама і вп'ялася нігтями йому в обличчя. Вони мовчки борюкалися, аж поки Рокко знову притиснув її до стіни, приперши всією вагою свого тіла. Вдихаючи повітря подряпаним носом, відчув різкий запах Кончі.

Конча пронизливо заверещала, аж у вухах йому заболіло.

— Замовкни,— відсапуючись, озвався Рокко і затиснув їй рота.— Замовкни, хвойдо, ніхто тебе не почув. Конча вкусила його за руку і знов обм'якла.

— Замовкни,— сказав Рокко і відхилився.— Замовкни, а то горлянку переріжу.

Останній крик Кончі різко урвався, і знову вони вступились одне одному в очі, мовчки відсапуючись, рот біля рота.

— Якщо хтось почув...— процідив крізь зуби Рокко.

— Гадаєш, я тебе боюся? — прошелестів голос Кончі.

— Якщо хтось почув...

Надворі заливáлися цвіркуни, і місячне сяйво грало на плитках біля порогу, проте під стіною, де вони стояли, було темно, хоч у око стрель. Рокко випустив зап'ясток Кончі і став між нею та дверима. Якби хтось увійшов, Рокко досить було б одного стрибка. У зануреному в темряву кутку біліла тільки видовжена пляма сукні — але не видно було ні обличчя, ні ніг. Ніхто не увійшов.

Конча, нерухомо стоячи під стіною, нервово схлипувала. Рокко відчув, як по щоці його скотилася тепла сльоза. Вітер долонею: то була кров.

— Ти поранила мене,— буркнув він.

Конча відповіла уривчастим сміхом.

— Сам винен,— сказала.— Вони знають, що ти тут?

— Хто б це міг знати?.. А ти здогадуєшся, звідки я прийшов?

— Мені сказали, ти у в'язниці. Що ти накоїв? Побив когось?

Рокко пильно подивився на неї в темряві.

— Ану, ходи сюди,— сказав він.

Конча відступила від стіни. Рокко схопив її за руку й потяг до дверей, у місячне світло. З темряви виринуло смугляве обличчя, білки очей, ошкірені в гримасі зуби. Не стуляючись, губи з гримаси раптом склалися в усмішку, а очі примружилися в місячному сяйві. Рокко випустив Кончин зап'ясток і обома руками обхопив її обличчя. Відчув, як тіло її затремтіло і побачив, що зіниці розширились, вії затремтіли, а руки обняли його за шию. Він відштовхнув коліном тіло, яке горнулося до його тіла, але й далі стискав долонями обличчя.

— Ти брехливіша, ніж сам Юда,— видихнув він.— Досить подивитись тобі у вічі — і все ясно. Я порішив твого генуезця, і ти це знаєш... Сподіваєшся і зараз обвести мене круг пальця?

— Поцілуй мене... мугиряко,— простогнала Конча із заплещеними очима.

Зуби до зубів, Рокко прошепотів, задихаючись:

— Я порішив його, і ти знаєш...

Але Конча горнулася до нього всім тілом і не відривала уст від його уст, і кусалася, й шепотіла:

— Дуренький... дуренький... Чому мене не береш?

Рокко рвучко обхопив Кончу за стан, стискаючи її, як божевільний. Конча повисла в нього на шиї і не переставала цілувати його, тіпаючись од нервових схлипувань. Рокко рвучко підняв її і наосліп, навпомацки перейшов через кухню, відчинив двері, ударився об стіну, коли підіймався сходами. Без жодного слова штовхнув двері до Кончиної кімнати, і обоє впали на ліжко.

Коли Конча, витягнувши голу руку, вимкнула світло й одвернулася до стіни, Рокко сів у ліжко і став дивитися в темряву. Крізь відкрите вікно до кімнати соталося місячне світло, і помалу почав вирізнятися обсаджений олівами косогір, залитий молочним сяйвом, але підвіконня було геть чорне. Рокко поворушив ногою, і Конча здригнулася.

— Уже пізно,— промурмотів Рокко.

Конча не відповіла.

Тоді Рокко стрибнув з ліжка і відчув, як Конча поворухнулася, але одразу й завмерла. Він нахилився в темряві і став обмацувати холодні кахляні плитки, шукаючи свої штани. Натягуючи їх, намацав велику дірку по шву, між двома холошами. Він не відривав погляду від ліжка, де темніло нерухоме тіло Кончі. Потім підійшов до вікна, але дихання Кончі переслідувало його й там.

— Облиш,— гнівно кинув він.— Усе одно я знаю, що ти не спиш.

Конча протяжно зітхнула, потягнулась і сіла в ліжку.

— Я задрімала, Рокко — що там таке? — прошепотіла вона позіхаючи.

— Ти брехливіша за кішку, але не варто руки бруднити... Хто тебе цього навчає? Твої господині?

Конча захлипала:

— Навіщо ти мене ображаєш?

Рокко відвернувся до вікна.

— Поглянь сюди,— сказав він сухо і підняв над головою ніж.— Дивися добре, це я хотів устроїти тобі в горлянку. І ти знала. Але не варто руки бруднити..

Він узяв блискуче лезо за самий кінчик і пожбури́в ножа між оливи. Нашпорошив вуха, дослухаючись до звуку падіння, але почув тільки, як шелестить листя.

Конча не ворухнулася.

— Вдягайся, стерво. Не світи цицьками. Ти мала б соромитися навіть темряви.

Конча стрибнула з ліжка.

— Якщо тебе почують, Рокко..

Легкими дрібненькими кроками вона підійшла до вікна. Рокко дивився вниз. Конча піднесла руки, ніби щоб утримати рівновагу, потім схилила голову набік, намагаючись зазирнути Рокко у вічі. Нечутно повернулася назад і сіла на краєчок ліжка.

— Рокко,— прошепотіла вона у темряві.— Чому ти хотів мене вбити?

Рокко не відповів.

— Щоб додати до пари, еге? Одного мерця тобі мало?

Рокко заскреготів зубами.

— Я говорю серйозно. У цьому ділі варто тільки почати— і вже спинитися важко. Не хочеш до ліжка, то й не треба: але дай мені відповідь. Чого ти сюди прийшов з ножем? Гадаєш, моє житло — це кіно?

— Стережися, Кончо,— мовив Рокко здушеним голосом.— Ти знаєш — я тебе бачив. Бачив з лісу і його — як він клав піджак на оце підвіконня. Якщо я одразу

не задушив тебе, то тільки заради твоєї старенької матері.

— І тоді зарізав отого... хто він пак, кажеш, є? А ти й не знав, що в цьому домі завжди повно гостей, і будь-який чоловік може покласти піджак на моє підвіконня?

— Кончо, не смійся. Він мені сказав сам. Я змусив його вибавити правду, і він ще й похвалявся цим.

— І за базікання ти вбиваєш людину? Я ніколи не бачила того нещасного, але прости йому господи...— Конча намацала на бильці ліжка сукню, затулилася нею і перекрестилася.

Рокко задивився на її білу руку, що творила знак хреста. Потім тихо сказав:

— Я теж прощаю йому! Він винен лиш у тому, що потрапив тобі на очі.

— Холодно, Рокко,— жваво озвалася Конча й одягла сукню. Потім, ступаючи босими ногами, обійшла навколо ліжка, щоб поправити простирадло. Рокко стояв, спершись на підвіконня, серце в нього усе ще калатало.

— Закурити в тебе нема? — спитав він невпевнено.

Конча підвела голову:

— Як це я не подумала? Зараз принесу тобі, злюко.

Вона підбігла до якоїсь скриньки і стала в ній нищпорити. Коли черкнула сірником, стало видно його обличчя, розпашіле й розгублене, на якому вирізнялися білки очей. Конча стояла і з насолодою вдихала дим від його сигарети. Рокко відступив.

— Іноземні,— пробурмотів він.

— Це того інженера,— засміялася Конча.

— Коли повернеться машина?

— А, машина. Вони приїдуть десь удосвіта, і тобі краще піти звідси трохи раніше. Ти не хочеш дати Кончі трошки поспати?

Рокко грубо відштовхнув її і викинув сигарету у вікно.

— Ти знаєш, що мене скрізь розшукують. Знаєш, що я мушу повернутися до в'язниці. І ти боїшся мене — оце й усе. Чого смієшся?

Сигарета випала з її рота.

— Я не сміюся.

— І ти боїшся мене — оце й усе. І тільки тому не проганяєш. Чого ти прикидалася спершу і прикидаєшся ще й тепер? Цієї ночі ти зрадила і його. Це ти повинна була б умерти.

Почувши, як уривчасто дихає Конча, Рокко підняв кулак.

— Я знаю, ти смієшся, стерво. Ось у цій кімнаті ти злягалася з нами обома. Злягалася з мерцем і з каторжником. Це ти влаштувала кіно у своїй кімнаті. Завжди.

Конча затулила обличчя долонями й залилася слізьми.

— Не скигли, а то задушу! — гарикнув Рокко.— Не хлипай переді мною. Кому хочеться плакати, той плаче на самоті. А ти завтра знову злигаєшся з першим-ліпшим. Але завжди пам'ятай: убивця — ти.

— Я кохала тебе,— мовила Конча, захлинаючись від сліз.

— Цього мені не кажи! — заревів Рокко.— Якби зараз до тебе прийшов той, другий, ти те саме сказала б йому.

Конча ворухнулася в темряві і повільно підступила до нього.

— Рокко,— прошепотіла вона, не дивлячись йому в обличчя,— залишайся... Таємно... Тут зі мною...

Рокко нічого не відповів і відвернувся до вікна.

— Хочеш залишитися зі мною, Рокко? — знов озвалася Конча тихо-тихо. І знадливо притулилася до його плеча, підставивши губи для поцілунку. Рокко відхилився і пильно розглядав чорні оливи, над якими мерехтіло прозоре небо.

— Місяця вже нема,— ледь чуто шелестів голос Кончі.— Тебе ж не бачили, як ти йшов сюди?.. От якби ти міг залишитися, Рокко! Щоночі ми були б тільки вдвох, і ти карав би мене скільки хотів... Може, покараєш мене ще разочок?

Вона тяглась губами до його щоки, але Рокко відштовхнув її. Тоді Конча гордовито скинула голову.

— Негіднику, навіщо ти кривдиш жінку? Як не хочеш мене, іди собі геть, іди зараз же, утікай куди знаєш, але не обходься зі мною так. Гадаєш, як я проста служниця, то мене можна ображати як завгодно? — і голос її затремтів від стримуваного плачу.

Рокко схопив з підвіконня піджак, відштовхнув Кончу і, важко ступаючи, мовчки перейшов кімнату. В дверях обернувся й очима пошукав білу постать. Тепер, на тлі вікна, вона здавалася чорною, і Рокко відчув, що Конча дивиться на нього і в очах її — розпач.

5

Чічча вийшов на свіже повітря, тупо озираючись навколо. Не побачив нічого нового ні в небі, ні на землі, і від казарми ніхто не йшов. Навіть море о цій годині не хвилювалося. Добре оце риbam спати під водою.

Чічча повернувся і натиснув на вимикач світла в камерах. Однаково всі давно сплять. Надворі уже світало — починався ще один погожий літній день.

Чічча виніс стільця до хвіртки і сів там сопучи. Йому боліли ребра, але не від уранішньої вологості. Він висунув голову на вулицю, проте не побачив нікого.

Тюремник уже був трохи задрімав і пробудився від раптового оклику. То був Чіччотто — сам-один.

— У лісах — нікого. Більше ніхто у тебе не втік? — засміявся він.

Чічча глипнув на сина і випростався з тупим виразом обличчя.

— Ми дійшли до самої Вежі, тату. Капрал сказав, що його неодмінно схоплять. Це тільки питання часу. Не слід нікому розповідати про це, і тоді, якщо схоплять його сьогодні, фельдфебель, може, й не подасть рапорту. Але треба його спіймати.

— Фельдфебель повернувся?

— Треба сім годин лише для того, щоб туди піднятися. Та якби втікача одразу взяли, фельдфебель уже повернувся б. Але капрал каже, що, наскільки йому відомо, той досі не з'явився. Треба б дізнатися, хто та жінка: безперечно, він подався до неї — переховатися або порішити її. Можливо, є дівчата, які її знають.

Чічча замислився, кінчики вусів у нього тремтіли.

— Дурниці, такі речі робляться потай. Це могла б бути навіть моя дочка!..

— Мені здається,— мовив Чіччотто, утираючи спітнілого лоба,— що він десь тут, у селі, переховується у когось. Ніч була місячна, і ми з Мело та карабінери патрулювали на всіх вулицях. Було так ясно, що з Вежі ми бачили хвилі на морі.

— Пусті балачки,— пробуркотів Чічча.— Ви тільки й здатні, що витріщатись на море...

— Якщо фельдфебель повернеться ні з чим, тоді він зобов'язаний оголосити розшук по всьому узбережжі, і в такому разі ми його напевне схопимо, навіть коли він переховується в селі.

— Може, й так, але як тільки про це стане відомо в Спеції, мене віддадуть під суд.

— Якщо його схоплять, тобі нічого не буде, тату. Але невже справді він вийшов у двері?

Чічча застогнав:

— Атож, і вони були навстіж, були навстіж, як і оця хвіртка, і тільки останній йолоп не скористався б із цього.— Він помахав в'язкою ключів.— Оцим бруктом,

що його видає нам уряд, я навіть садової хвіртки не зміг би замкнути, якби в мене був сад...

— Скажи, тату, в тебе не знайдеться тут якоїсь пляшки? — Чічча підозріливо глянув на сина. — Ні, ні, я йду додому, снідати. Але думаю, що як прийдуть робити розслідування, то краще забрати звідси усі пляшки. А то ще скажуть, ніби ти напився.

Чічча посмоктав кінчики вусів і ствердно кивнув. Чіччотто став човгати чобітьми, щоб обшкрятати з підшов багнюку, таж ніби повернувся з полювання на болоті. Зненацька він підвів голову:

— Невже він навіть не торкнувся до замка? Капрал каже, твоя доля залежить тільки від цього — коли почнеться розслідування. Якщо він зламав замок, ти не несеш ніякої відповідальності і капрал теж, бо закон тоді на вашому боці.

Чічча скосив на сина одне око.

— Погляньмо на той замок, — запропонував Чіччотто.

Перед дверима камери він нахилився й мовив:

— Тут замкнено?

— Так, у камері зараз отой священик... якого везуть на заслання... О п'ятій він вирушає далі, і я помістив його сюди, бо звільнилося місце...

Чіччотто не перебивав батька, на обличчі його завітисся лукавий вираз.

— Фельдфебель бачив замок?

— Атож... а втім, ні, не бачив, він підходив тільки до хвіртки. Огляд він має робити сьогодні...

— Ти повинен був покликати мене сюди ще вчора, тату. Чи можеш ти на якийсь час забрати звідси того священика? А я піду по інструмент.

Раптово розбуджений, священик підхопився з постелі. Вся одежа була на ньому, крім піджака. Свята мадонно, яка борода відросла у нього — мов у справжнього каторжника!

— Хутчіше, преподобний отче, вам усе посвять потім, так треба.— Чічча допоміг тому накинути піджак і майже виштовхав його до іншої камери. Миттю відімкнув двері, і священник ступив у задушливу темряву.— Ви тут уже були. Не хвилюйтеся, це на одну хвилину.

Чічча замкнув двері й повернувся до першої камери. І справді, досить двічі вдарити по замку. Де він загаявся, той Чіччотто?

Почав длубатися в замку іншим ключем — і підважував, і всі нігті собі обдер, але не домігся нічого. Мабуть, треба просто зірвати замок, та й годі. Він устроїв у шпарку правильного ключа, двічі обернув його, і вискочила засувка — тверда сталева пластина. Навіть молотом її не зламаєш. Тюремник крутнув ключа назад, і засувка сховалася.

З'явився Чіччотто, засапаний, з ящичком у руках. На порозі він посковзнувся і впустив ящичка собі під ноги.

— Скоріше, ледацюго, поки карабінери не прийшли по священника. Коли прибуває поїзд?

Зціпивши зуби, Чічча колувався в замку кілька хвилин, поки поламав викрутку. Застогнав і кіпнув ногою ящичок.

— Дай-но, тату, спробую я.

— Це замки для сейфів. Тут і слюсар нічого не вдіє. Тільки на це вони й не шкодують грошей.

— Хто там бурмоче?

— Нікого там нема, я відвів священника до камери, де сидить торговець морозивом. Ну, рішучіше!

Чіччотто встроїв у шпарину звичайнісінький гачок і став обережно його повертати, намацуючи зубці механізму.

— Не слід ламати його зовсім,— бурмотів він крізь зуби.— Треба тільки, щоб не замикався, але здавався замкненим. Зрештою, навряд чи у нього був молоток.

Так, так...— Чічотто на мить перестав повертати гачок і легенько натиснув, примруживши очі.— Здається, зісковзуб,— сказав він.

— Дай-но мені, так нічого не вийде. Зламаймо замок, та й годі: міг же фельдфебель забути обшукати його кишені, і він, скажімо, проніс у камеру цвях. А я, зрештою, не зобов'язаний стовбичити тут цілий день. Він зламав замок, коли я виходив.

— І заліпив дірку в стіні? Тому ти й не помітив, що замок зламано?

— Ти собі не уявляєш, що це таке — в'язниця. Як би він її заліпив?

— Ну, от! — вигукнув Чічотто, не розгиняючись і все длубаючись у замку.— Пружина зіскочила. Подай молоток.

Чічча простяг йому молоток, і Чічотто, не обертаючись, став мацати рукою в повітрі, щоб узяти його. Потім рішуче вдарив по встромленому в шпарку гачкові. Гачок упав додолю.

— Нічого не вийшло. Кінчик лишився там.

— Е, не кажи,— мовив Чічотто, випростуючись.— Попробуй-но ключем.

Чічча, тремтячи, устромив у шпарку ключ і мовчки крутнув його. Крутнув за годинниковою стрілкою, і проти, але двері не замикалися. Щось клацало всередині, проте засувка не вискакувала.

Він утер піт.

— Ну, нехай приходять,— сказав люто.— Той катюга тепер відповідь за все.

— До того ж проти нього досі не було прямих доказів. А тепер буде доведено, що він намагався втекти. Але перепаде й тобі, як раптом виявиться, що замок зламав ти.

— Я не зламав нічого. Це твоя робота, комахо,— ото йолоп!.. Забери звідси ящик.

Чічотто, прикусивши язика, теж покрутив у дірці ключем, потім зібрав інструменти й пішов.

Тюремник ще раз обернув ключа, підступивши до дверей упрітул. Двері не замикалися. Звісно, він, Чічча, ніяк не міг цього помітити!

Радісно посмикуючи себе за вуса, він підійшов до іншої камери й опустил заслінку віконечка. У камері хтось говорив — спокійно і повагом. Чічча крикнув, вахпившись до отвору:

— Збирайтеся, преподобний отче, скоро вам вирушати,— і зачинив віконечко.

Знову з'явився Чічотто, у дверях з вулиці.

— Карабінери, тату,— і, нахилившись уперед, пішов геть.

Крізь відчинені двері Чічча подивився на зволожену росою бруківку. Аж ось зачулись і кроки. Показались двоє — у черевиках з гетрами, у чорно-червоних мундирах, у беретах набакир.

— Ви уже на ногах, хлопці?

Один із карабінерів, кремезний, з жорсткими вусиками, ще не встиг навіть очі протерти. Він підняв одним пальцем краєчок берета на знак привітання й силувано посміхнувся.

— Ви щонаочі отак святкуєте? — невдоволено спитав він.— Я б оце краще залишився в казармі. Але фельд-фебелеві чогось заманулося послати саме нас. Що за жарти? Зрештою, ми не рядові строкової служби.

Другий карабінер стояв у дверях.

Чічча, прямуючи до камери, запитав:

— Ніхто з ваших ще не повернувся? — Він напустив на себе скрушений вираз і став шукати ключа.— Це винятковий випадок. Не кожен уміє так розправитися з дверима... Ви хоч устигли скупатися?

— Скупалися в поту,— пробурмотів карабінер, засовуючи руку за комірець.— Це не пляж, а горе. Там більше каміння, аніж води.

— А ще кипить комарвою та хвойдами, — докинув другий карабінер, що досі мовчки стояв у дверях.

— То ви дасте нам нарешті того священика? — не-терпляче спитав низенький. — А то ще на поїзд не встигнемо.

Чічча відчинив двері і покликав преподобного отця. Разом зі священиком посхоплювалися з нар Бйондо та Нанні і стали прощатися з ним. Бйондо простяг йому руку й гукнув:

— Гарної вам погоди, панотче, не забувайте про нас, бідолашних в'язнів.

І священик, задкюючи, вийшов у коридор.

— Скоріше, — сказав йому Чічча. — А ви назад!

Він відштовхнув Нанні й замкнув двері. Шарудіння стихло.

Поки Чічча робив запис у книзі вибуття, преподобний отець, склавши руки, наблизився до карабінера. Підійшов і другий конвоїр, від дверей.

— Щось чувати про того хлопця, який утік?

— Ще ні, преподобний отче. Але це тільки питання часу. Звісно, то виявився добрий пройда. Та як накоїть іще дурниць, за це відповість наш ключар.

Чічча підвів голову:

— Коли людина виконує свій обов'язок...

— Це ви називаєте виконувати свій обов'язок — дати злочинцеві утекти? — сухо перебив його карабінер.

Чічча згубив нитку думок. Побачив, як уїдливо осміхнувся другий карабінер, досі глибоко замислений. Тюремник похилив голову, ковтнувши кінець фрази.

Священик стояв посеред кімнати, в уже застебнутому піджаці, в довгих грубих штанах, підкочених вище черевиків.

— Уже ковтнули свіжого повітря, панотче? — озвався карабінер. — Тоді прошу пробачення.

Він кивнув товаришеві. Той підійшов і став нишпорити в патронташі, підвішеному на портупей.

Чічча побачив, як дві руки схрестились і всунулись у наручники. Спритні пальці карабінера закрутили гвинт. Сухо клацнув замок. Священик підвів голову.

— Такі правила,— мовив той, що з вусиками, відкопавши губу.— А де ваш капелюх?

Він узяв зі стільця пом'ятого капелюха й надів панотцеві на голову.

Чічча підвівся і подав карабінерові ручку. Поки той розписувався, надворі заскреготіли гальма машини, яка щойно підїхала.

— Поводьтеся принаймні обачно в тому селі,— пробурмотів карабінер, звертаючись до священика.— Шануйтеся там. Послухайтеся моєї поради, до таверни ходіть після останньої перевірки, а не після першої.

Вони вийшли. Автомобіль відїхав. Стоячи у дверях, Чічча побачив по той бік муру кілька обсіпаних цвітом олеандрів, що золотили в променях сонця. То там, то там уже грюкали двері, верещали дітлахи, чулися оклики матерів. Прогуркотіла по бруківці якась підвода, і вулиця знов стала безлюдною.

Чічча причинив за собою хвіртку, зайшов до в'язниці і повільно рушив до шафки. Обережно відчинив дверцята і дістав пляшку, відкашлюючись, щоб прочистити горло. Зі склянки, в якій виднілися на дні рештки сусла, вдарили йому в ніздрі приємні пахощі. Чічча налив із пляшки і, пригубивши, звів погляд на двері. Почув, як рипнула хвіртка.

Проти світла він не одразу впізнав того волоцюгу з піджаком через плече, що зайшов у двері і роззирався довкола. Та раптом Чічча здригнувся, і склянка випала йому з рук. Але той уже мовив:

— Пийте собі, дорогу я знаю.

Це почалося одного серпневого полудня. Я довіку пам'ятатиму той погідний, проте якийсь непорушний день, і він згадується мені щоразу, тільки-но підведу голову і побачу між дахами клапоть неба — нехай навіть захмареного.

Я тоді сидів у меншій віталеньці того закладу, в якій згодом ніколи більше не був. Здавалося, що з вулиці просотуються крізь штори жовті сутінки. Я зайшов туди о тій мертвій годині дня, щоб побути самому. Тепер пригадую, що не впізнав її, коли вона увійшла, і тільки подумав: яка ж ця дівчина худа. Проте, мабуть, одразу ж я схопився на ноги, бо вона, не вагаючись, підійшла до мене і подала мені руку.

— От так несподіванка,— сказала.— Добре хоч, що я вдягнена.

Другою рукою вона притримувала комірець своєї білої сукні. Нараз голова її похилилась, і на пальці мені закапали сльози. Я побачив засмаглу шия, і волосся по контрасту здалося мені зовсім світлим.

Пригадую, я нарешті спромігся порушити мовчанку і сказав:

— Слово честі, Міно, мені соромно, що я тут, не менше, ніж тобі.

Міна підвела на мене очі.

— Я плачу не від сорому,— пробелькотіла вона, не розтуляючи уст.— Просто я схвильована.

І всміхнулася мені ледь помітною усмішкою, на яку я не відповів. У кутиках її уст залягли глибокі зморшки: на обличчі, яке я так добре знав, проступив давній вираз, але якийсь жорсткий, застиглий.

— Чого так ти мене дивишся? — крикнула Міна, уся напружившись.— Сподіваєшся, мені стане соромно?

Але якраз у ту мить між порт'єрами виткнулася голова господині закладу; вона щільно подивилась на

мене й одразу сховалася. Я похнюпився, втупившись у туфельки Міни, і тільки-но ми залишилися наодинці, аж застогнав, сам не упізнавши свого голосу.

— Невже це правда, Міно, невже це правда?

Міна невідривно дивилась на мене, аж я стривожився. В її почервонілих від сліз очах тепер замиготіли глузливі блискітки.

— Тобі не до впадоби засмагла жінка? — мовила вона й одвернулась. — То я погукаю іншу...

Я поклав руку їй на плече.

— Пусти мене! — закричала вона, випручуючись. — Пусти мене, я не вірю тепер нікому!

І зникла за портьєрою, а я лишився стояти посеред віталеньки.

Зайшла господиня і подивилась на мене тепер уже суворим поглядом. Я схопив капелюха й кинувся до дверей.

— Прийду іншого разу, — пробелькотів, вискакуючи на сходи.

Коли я згадую той день і кілька наступних днів, перед очима постає неозоре блакитне небо, яке незмінно висіло в мене над головою, коли, схвильований до глибини душі, я ходив і ходив вулицями. І щоразу я не можу збагнути: як це гнітюча думка, що не давала мені спокою, могла вбратися в такі світлі сонячні шати?

Була субота, і коли стало смеркатися, я раптом помітив, що ноги знову несуть мене до тієї безлюдної вулички, і відчув, як кривляться мої губи в цинічній посмішці. Рішучою ходою звернув я у той під'їзд і, не підводячи погляду, зайшов до великої загальної віталні. Одразу ж побачив, що Міни немає, і відчув майже полегкість. Господиня закладу ледь чи й глянула в мій бік. Зате втупилися в мене дві дівчини, що сиділи на канапі, закинувши ногу на ногу й виставивши голі стегна. Одна з них зустрілася зі мною поглядом. Під стінами сиділо багато чоловіків — усі вони з неухаж-

ним виразом дивилися на підлогу. У протилежному кінці зали стояла товста, напівгола дівчина і розмовляла з сержантом.

Міна не з'являлася. «Мабуть, вона нагорі — працює», — подумав я. Чи то пробурмотів це собі під ніс і одразу ж прикусив губу. Нестерпний біль здавив груди. Я підійшов просто до господині і спитав про Міну.

— Хто це, Міна?

Таж я розмовляв з нею сьогодні, нагадав я. На суворо стулених губах синьйори майнула недовірлива посмішка.

— Ви маєте на увазі Мануелу? Вона чомусь не зішла вниз. Аделаїдо, сходи довідайся, що там із Мануелою.

Одна з двох дівчат, які сиділи на канапі, пострибала поперед мене сходами, наспівуючи і раз у раз обертаючись та всміхаючись. Своїми довгими ногами вона перескакувала одразу через дві сходинки, але раз по раз спивлялася, очікуючи мене. Чутно було, як гримать нагорі двері. Мені подумалося, що ця теж мила дівчина. Я мав таке враження, ніби вона веде мене до себе.

— Вам, чоловікам, завжди треба тієї, котрої нема, — мовила Аделаїда, звертаючи в коридор.

Ми зайшли до темної кімнати, де пахло ванною.

— Засвіти, Мануело.

Я побачив Міну на ліжку, з рукою, піднятою до вимикача. Волосся спадало їй на очі, вбрана вона була, як і ополудні, але боса.

— Зачекайте, — мовила, скрививши невдоволену гримаску, і рвучко підвелася. Спустила ноги додола і сунула їх у капці, перебігла через кімнату, розглянулася навколо і повернулася до ліжка.

— Так не роблять, Аделаїдо, — сказала, обертаючись до нас спиною і залазячи на ліжко. — Іди звідси, іди геть!

Коли ми залишилися самі, я подивився на Міну збентеженим поглядом. Під її випростаними ногами лежала гідка мата. Над головою в неї, біля самого ліжка, висіли тонкі нічні сорочки. На підлозі лежав пошарпаний килимок.

— Це неможливо, Міно, це неможливо.

— Я чекала на тебе, Гвідо, знала, що прийдеш.

— І лишилася тут, нагорі, дождити мене?

Міна похитала головою й усміхнулася:

— Ні, я погано себе почуваю, — цими днями мені нездужається. Але була певна, що ти сюди повернешся.

— Міно, ти повинна розповісти мені усе. Чому ти тут, чому? Не можу повірити...

Очі її заволоклися тінню.

— Про що розповідати? Я тут — і цього досить. Чого допитуєшся? Я лишилася сама і шукала роботи. Коли хочеш поговорити зі мною, то краще не треба про це.

— А як же твій батько, Міно, пригадуєш, ти ще мені жартома казала, ніби він у тебе великий ледар. — Я хотів усміхнутись, але не зміг. — Твій батько знає про це? Я думав — ти там, у нього...

— Тато помер, — сказала Міна, не опускаючи погляду.

— Невже? — пробелькотів я. — Але чому ти не написала, чому не знайшла мене? Скільки разів я згадував про минуле, а особливо вранці — ти пам'ятаєш? «Мабуть, Міна давно вийшла заміж, — думав я, але не раз казав собі: — А може, вона мене чекає?»

— А може, Міна мене чекає, а може, Міна вийшла заміж, а щоб написати, то й не подумав. Чого ж тепер варікаєш? — Я опустил очі, а Міна раптом тихо спитала: — Невже й справді ти іноді мене згадував?

— О, Міно!

Десь у коридорі задзеленчав дзвоник.

— Сяньйора знає, що ти тут? — скрикнула Міна, підхоплюючись на ноги.

— Вона мені сказала про Мануелу...

— Гвідо, тобі не можна лишатися, синьйора буде вважати тебе клієнтом. Для неї головне — гроші... Побачимося завтра...

— А чом я не можу лишитися? Я клієнт Мануели і заплачу їй — ніби це не ти, а якась інша жінка. Скільки коштує півгодини?

Міна сховала обличчя в подушку. Закусивши губу, я дістав п'ятдесят лір, які в мене були, і поклав на комод. Мерехтливі очі Міни вступились у мене. Потім вона простягла руку до кнопки дзвоника і тиснула її.

— Ти працюєш і заробляєш гроші? — спитала.

Я сів на ліжку. Було дуже жарко, і згодом я вийшов звідти весь мокрий. Але тоді цього не помічав.

— Мені нездужається, — сказала Міна. — Болять крижі, і я сплю лише на боку. Життя, яким я живу, не дуже йде на користь здоров'ю. Та цього року я була на морі, і трохи ожила. Мені слід би завжди жити на природі.

Жалюзі були опущені й закриті наглухо. Знадвору не проникало жодного звуку.

— Що з тобою, Гвідо? — спитала Міна співчутливо і взяла мене за руку. Не підводячи голови з подушки, вступила у мене свої великі очі. Я стиснув її пальці, щоб якимось передати свій пекучий біль.

— Щоб тобі до мене? — мовила вона лагідно. — Те, що було у Вогері, тепер далеко-далеко, як і сама Вогера. І ти, мабуть, одружений.

Я похитав головою.

— Чи ж я прийшов би сюди...

— Бідолашний, — Міна рвучко звелася на лікоть. — Ти ж так шукав жінку...

— Я завжди її шукаю, — відповів я.

Міна мене не слухала.

— Які ми були дурні,— сказала.— Але я ні за чим не жалкую — що сталося того літа. А ти?

— Я з жалем згадую про зиму, коли ми розлучилися.

Міна засміялася — тим дзвінким сміхом, який я давно забув.

— О, Міно...

— Будь славним хлопцем, я хвора.

— Тільки один поцілунок, Міно.

— Поцілуєш, Мануелу.

— Ні, я хочу поцілувати Міну.

— Завтра побачимось. Завтра вранці. Може, мені пощастить вийти на вулицю. Хіба тобі приємно бути зі мною тут?

Тепер, коли усе давно минуло, я каюся, що того дня дозволив їй почати свою гру. І досі себе запитую: а може, їй хотілося, щоб я був рішучим і брутальним?

Губи в мене тремтіли і, щоб приховати це, я дістав сигарету.

— А знаєш, я теж курю,— сказала Міна.

Ми закурили вдвох і розмовляли далі. Я раз у раз повертав голову і дивився на Міну. Вона лежала горілиць, зовсім поруч, і не відривала від мене погляду. Я намагався не дивитись у куток, де стояв умивальник, обвішаний рушниками та заставлений якимись банками й склянками. На підлозі стояла велика фіолетова посудина. Зрештою я замовк.

— Поцілуй мене, Гвідо,— ти ж хотів,— раптом сказала Міна.

Я обернувся і обома руками підвів її голову з подушки; зробивши над собою зусилля, поцілував. Міна прошепотіла мені в уста:

— Те літо завжди зі мною, Гвідо,— і відхилилася.

Запала мовчанка. Я взяв її руку і стиснув. Міна підхопилася з ліжка.

— Я надто щаслива,— сказала вона, важко дихаючи.— Надто щаслива. Іди звідси, а то ще настрій у тебе

зміниться. Побачимося завтра. Візьми оте, що на комоді: гадаю, гроші тобі знадобляться. Сьогодні у мене свято... Сьогодні — мій день...

Я поглянув на банкноту знехотя.

— ...Ну тоді сам заплати синьйорі, але, дивися, вона має повернути тобі двадцять лір решти. Тільки не залишай гроші тут, Гвідо. Іди вже, іди... До побачення...

Наступного дня я сказав їй, що хочу одружитися з нею. Міна спинилася, глибоко вдихнула свіже повітря — на вулиці було тихо й безвітряно — і, мовби не помічаючи штовханини на тротуарі, заплющила очі й тихо застогнала.

— Все одно,— прошепотіла вона.— Ти сказав це просто так, але все одно. Ти славний хлопець.

Тієї неділі я цілих півдня блукав містом. Сонце пекло нещадно, а я ніде не міг сісти й дочекатися вечора, дочекатися тієї пори, коли небо охолоне і почне смеркатися — як учора, коли я ходив до Міни. Вранці вона сказала мені, що ми зможемо зустрітись не раніше вівторка. Раз у раз я гарячково починав щось говорити — сам до себе... Надвечір повернувся до своєї кімнати, упав на ліжку і закурив, дивлячись, як тьмяніє золотавий відблиск на брудних шибках дому, що був навпроти мого вікна.

Коли смеркло, я раптом збагнув, що якусь мить не думав анічогісінько: лиш дослухався до несподіваної тиші. А тоді відчув справжній страх, згадавши, як просив Міну вийти за мене заміж, як гуляв з нею вулицями. Я лежав у ліжку напівголий і співчутливо окинув себе поглядом, від грудей до ніг — а ноги були в мене тоді засмагли, наче бронзові. А як виглядає Міна? Подумавши, що я один цього не знаю, я саркастично посміхнувся.

Нараз я рішуче підхопився на ноги й одягся. Перед тими дверима на мить завагався, але присилував себе іронічно посміхнутись і подзвонив.

Цього разу Міна подивилась на мене з виразом жаху. В білій сукні, вона стояла у дверях, що вели до вітальні, і розмовляла з синьорою. Кинулася мені назустріч і схопила мене за руку, змусивши сісти на канапу в передпокої. Сама теж, не дивлячись на мене, сіла зі мною поруч. Господиня закладу, стоячи в дверях, привітала мене легеньким кивком голови.

Ми сиділи, не розтуляючи уст, і пильно роздивлялися мозаїчну підлогу. Міна й далі конвульсивно стискувала мою руку, і я перший підвів очі, коли повз нас пройшли до вітальні два юнаки.

— Хочеш, щоб я пішов звідси, Міно? — тихо видувив я із себе.

— Навіщо ти прийшов?

— Не знаю.

— Ти невдоволений з нашої зустрічі, сьогодні вранці?

— Одружимося, Міно.

Міна всміхнулася.

— Я не вільна.

— Як?

— Маю роботу...

Я пересмикнувся й аж рикнув від люті.

— Тс-с! Іди-но ти звідси, Гвідо.— У вітальні голосно розмовляли, різкий жіночий голос перекривав усі інші.— Іди, побачимось у вівторок, уранці. Синьора стежить за нами...

— Мені нема чого приховувати.

— Гвідо, благаю тебе, іди вже. А втім,— додала вона, ніби вагаючись,— можеш прийти пізніше, щоб я тебе не бачила, і спитати Аделаїду.

Я скривився й стелюч плечима. Міна нишком глянула на мене й зітхнула.

— Може, в тебе якась хвороба, Міно? — спитав я, не дивлячись на неї.

— О ні, Гвідо. Як ти не розумієш?

Сходами спустилися якийсь сянйор із дівчиною і зникли в коридорі. З'явилася господиня закладу.

— Не розумію,— сказав я.— Пробач мені, Міно.

— У вівторок побачимось. Вір мені, Гвідо. А зараз іди.

Ми подивились одне на одного і я вийшов на вулицю не обернувшись.

Пройшовши якусь сотню кроків, я знову відчув, як губи мої кривляться в отій глузливо-циничній посмішці. Я йшов, бурмочучи собі під ніс, і невдовзі в мене аж щелепи звело від напруги. Ні вечірня прохолода, ні недільне пожвавлення на вулицях не могли розвіяти мого гнітючого настрою. Я повторював слова, які мав би сказати Міні, був страшенно збуджений і відчував пекучу гіркоту в роті.

Удосвіта наступного дня, сидячи у поїзді, що віз мене в провінцію, я трохи заспокоївся. Мене хилило на сон, колеса стукотіли на стиках рейок, і я куняв, утішаючись вранішньою свіжістю і теплом у вагоні. Не розплющуючи очей, торкався теки зі своїми паперами, і ця подорож мене тішила, наче я повертався в своє минуле, але водночас переживав зовсім нове відчуття, просякнуте невимовною й гіркою ніжністю. Ніби спав і бачив приємний сон. Краєчком ока стежив, як біжать повз мене поля, розбуджені сонцем, що виткнулося з-за обрїю. Потім мені привиділося на мить — хоч очей я й не розплющував,— наче я опинився під іншим небом, де зі мною може трапитися що завгодно, будь-яке нещастя, будь-яке лихо.

Далі я подумав про Міну — мабуть, вона щойно прокинулася,— подумав про неї, ще відчуваючи в усьому тілі тепло свого ліжка, і зрозумів, що не можу ненавидіти її. Я був удячний їй за солодке жадання, яке розтеклося по моїх жилах. О цій годині вона сама, і я міг думати про неї з ніжністю. Я всміхнувся, згадавши, як вона нерішуче порадила мені спробувати

Аделаїду. Хто знає... Аделаїда і Мануела... Може, вони подруги.

Настав вівторок, і вранці ми зустрілися на вокзалі. Я приїхав поїздом, повернувся умисне, щоб побачитися з Міною, хоча в цей час повинен був їздити автомашиною по навколишніх селах і шукати клієнтів. Міна сказала мені, що виходила вже забагато, і це погано відбивається на її здоров'ї, та й господиня закладу невдоволена.

— Чи ж тобі не треба бувати на свіжому повітрі? — тихо промовив я.

Перед взуттєвою крамницею Міна попросила мене зачекати і майже одразу вийшла звідти з невеликим пакунком у руках. Стояла у дверях біля блискучої вітрини — у коричневому кашкету, в коричневій сукні, що застібалася на боці, — і шукала мене очима. Торкаючись ліктями, ми перейшли через вулицю.

— Чому ти назвалася Мануелою? — спитав я.

— А тобі це ім'я не подобається? — жваво відгукнулася Міна.

— Та ні, воно досить гарне, але в кого ти його запозичила?

Міна відкинула з чола кучері і пильно глянула на мене.

— Я його не шукала; воно було написано на дверях кімнати, яку мені відвели.

Ми купили сигарет, потім я спинився перед дверима галантерейної крамниці.

— Я подарую тобі найгарніші панчохи, але пообіцяй одягати їх лише в такі дні, як сьогодні.

— Ходімо звідси, Гвідо, я тут ніколи їх не купую.

Була вже одинадцята, і Міна сказала, що їй час повертатися.

— Зайдімо на хвилинку до кав'ярні, Міно.

У кав'ярні я повів Міну в найдаальший куток і, замовляючи, не дивився офіціантові у вічі.

Міна була мовчазна і серйозна. Вона пильно глянула на мене, але я їй далі дивився вбік, за її спину.

— Ти соромишся мене,— тихо сказала вона.

— Що ти, Міно,— відказав я розгублено.— Просто я хочу бути з тобою на самоті, без людей.

— Ти не прощась мені мого життя.

— Прощаю, Міно, усе твоє минуле прощаю, усі дні й усі ночі. Хочу тебе зрозуміти і бачу, що ти вже не та наївна дівчина, яку я колись знав, і хоч мав би плакати з того, що сталося, проте не плачу. Знаю: я тебе кохаю, я твій, як і тоді. Але виходь заміж за мене, Міно, облиш це життя. Що тобі варто — адже так чи так тобі колись доведеться порвати з цим?

— Ти нарікаєш, Гвідо, сам бачиш. Так не прощають.

— То, може, я маю дякувати тобі, що ти їй далі робиш те, що робиш? Невже не розумієш, як я мучуся, коли буваю сам-один і уявляю тебе з усіма тими чоловіками? Чому з ними ти можеш бути, а зі мною — ні?

— Але з ними, Гвідо,— це зовсім інше, повір мені, зовсім інше. Та й... не так уже їх і багато, як ти гадаєш.

— Я б зрозумів, якби ти котрогось кохала...

— Он як? Я тебе знаю, Гвідо, у такому разі ти лютував би ще дужче.

— Невже тобі не гидко так жити, Міно?

— От бачиш, Гвідо, ти соромишся бути зі мною.

У ту мить я вперше спізнав таке відчуття: ніби докладаю неймовірних зусиль, а не можу досягти нічого-гісінько — як ото людина, що б'ється лобом об непорушну скелю. Міна спостерігала за мною, схиливши голову. Очі в неї були світлі-світлі, а між бровами набігли зморшки. Я тяжко зітхнув і опустил очі.

— Бач, що в тебе на думці,— провадила Міна лагідним голосом. «А зі мною — ні». Таж я роблю так заради тебе. Знаю, що потім було б набагато гірше.

— Облиш! — простогнав я, всміхаючись тремтячими губами.— Ти працюватимеш, навчишся якогось ремес-

ла, аби тільки захотіла. Бог дасть, проживемо з тобою не гірше за інших.

Міна здалася мені схвильованою.

— Ой, Гвідо, не треба цього,— прошепотіла просто мені в обличчя.— Бо потім більш ніколи мене не побачиш.

Того самого полудня, проблукавши дві години під гарячим сонцем по розпечених і тихих вулицях, я повернувся спиною до Міниного закладу і рушив до іншого, який знав,— він стояв у глибині одного завулка. Але тупа і знуджена покірливість дівчини не погамувала моєї жаги, і я повернувся додому з важкою головою, з несамовитим бажанням плакати. Крім того, тепер я у всіх подробицях знав, що то за робота у Міни. Надвечір, страждаючи від жорстокої муки, я знову стояв перед дверима її закладу. О цій годині я мав би вже виїхати у службових справах. Пригадую, ще подумав: «Коли я прийшов сюди цього вечора, то справді кохаю її».

Але, постоявши під дверима, я так і не зважився подзвонити. Сів в остерії якоїсь сумнівної репутації, майже навпроти того будинку. Крізь загратовані вікна, біля яких стояли вазони з кімнатними рослинами, видно було тьмяно освітлений під'їзд та окутані темрявою, щільно зашторені вікна Міниного закладу. «Отут я й гаютому вечори»,— сказав я собі. Але за чверть години вже почував себе, як викручена мокра ганчірка. То якийсь чоловік, то молодий хлопець, а то цілий гурт солдатів чи інших галасливих завсідників зникали за тими дверима або — ще гірше — спинялися на порозі погомоніти. А один навіть на мотоциклі під'їхав, отруївши чадом свіже нічне повітря, і так у шкіряному комбінезоні й побіг нагору сходами.

А як мені було дивитися на тих, що виходили! Кожен із них міг бути з Міною. Ось у дверях з'явився лисий товстун і, боязко роззирнувшись довкола, хутко

подався геть. Якби я не підхопився на ноги, то, мабуть би, закричав.

Цього разу я рішуче підступив до дверей і подзвонив. У велелюдній, повній тютюнового диму залі Міни не було. Я залишився стояти і, важко дихаючи, дивився на двері. До мене підійшла напівгола Аделаїда і, підморгнувши, по-військовому віддала мені честь.

Я спитав, чого це вона прохолоджується, і в ту саму мить побачив Міну — у коротенькій нічній сорочці блакитного кольору, в білих шовкових трусиках, ноги зазмагли — аж бронзові. Вона саме щось давала господині закладу. Помітила мене з Аделаїдою і спохмуртіла. Ніби й не здивувалась, але на обличчі в неї з'явився рішучий вираз. Попрямувала до мене, відтрутила ліктем Аделаїду, навіть не подивившись на неї, і вже хотіла була щось сказати, але в цю мить її поманив рукою худючий білявий суб'єкт із зализинами та в окулярах. Досі він стояв нерухомо, а тепер ступив до неї. Міна опустила вії, обернулась і пішла за ним, не звертаючи більш ніякої уваги на мене. Аделаїда захотіла. Мені перехопило подих, на очі набігли сльози — мабуть, вони були схожі на краплі поту. Я почув голос Аделаїди — вона мені щось казала. Потім над столом господині задзеленчав дзвоник. І тоді я повернувся й пішов — з високо піднесеною головою, нічого навколо себе не бачачи.

Тієї ночі мені спала ще одна думка: мовляв, буду щовечора напиватися. «Вона засмагла зовні, а я підсмажуватимуся зсередини», — тупо сказав я собі. Незабаром мені стало погано: голова йшла обертом, але те видиво — Міна в нічній сорочці — усе маячило в мене перед очима. Коли звикаєш жити сам, то не так просто спекатися надокучливої думки, і той блондин в окулярах усю ніч вхідно сміявся мені в обличчя крізь клуби диму.

Міну я зустрів наступної неділі під час її вранішньої прогулянки. Чатував в остерії, аж поки побачив її у відчинені двері, і тоді рішуче перепинив їй дорогу. Міна здивовано поглянула на мене, спинилася й подала мені руку, а що я усе стовбичив перед нею на тротуарі, сказала:

— Ходімо, я не хочу стояти тут.

Вона почала нарікати, що я зневажаю її і хочу зрадити. Вона часто думає про мене, а надто вранці, коли прокидається і чуває себе дуже самотньою. Чому я так погано до неї ставлюся? Адже у Вогері, коли нам було по двадцять, я був зовсім іншим.

Я не казав нічого і з гіркотою думав, що тепер переді мною уже не дівчина, а жінка.

— З ким же це я хочу тебе зрадити? — спитав несподівано.

— О Гвідо! — відказала Міна. — І мені хочеться того самого, що й тобі, але потім буде гірше, ти поводитимешся зі мною, як і з іншими такими...

— Я ж тебе прошу — одружимося.

— Я не можу, Гвідо, через своє теперішнє життя не можу, бо певна: через рік, а то й менше ти мене зненавидиш...

— Я кохаю тебе, Міно.

— Я знаю, — сказала вона, взявши мене за руку. — Я це знаю, Гвідо, і, думаєш, не розумію, як ти страждаєш? Через те я й прошу тебе: будь моїм другом і не прагни більшого. — Вона заглянула мені в очі й прошепотіла: — Повір, ти соромитимешся мене.

— У Вогері ти була згодна вийти за мене заміж.

— У Вогері ти справді кохав мене і повірив, коли я тобі сказала, що тато проти нашого шлюбу.

— Якби він побачив наслідки...

— Гвідо, тато помер, і тільки я відповідаю за все, що сталося.

— Але з ким же це я хотів тебе зрадити?

— Чого ти розмовляв з Аделаїдою?

— Бо вона сама підійшла до мене, коли я шукав тебе.

Міна спохмурніла.

— Не приходь ніколи в цей дім. А то більш мене не побачиш.

Я зупинився.

— Послухай, Міно. Я не хочу мучити тебе розпитуваннями, бо й так бачу: тобі соромно за це життя. Отож кидай усе й одружуймося. Я такий, як і того літа.

— Мені нема чого соромитися, Гвідо. І я вже тобі сказала: «Ні!»

— У тебе сифіліс, Міно?

На обличчя їй набігла посмішка.

— Таж чи я змогла б тоді працювати? О Гвідо, ти зовсім дитина. Як гарно бути б тільки друзями й не думати про все це. Чи тобі не однаково? Вважай, що я була вже одружена.

Ми зустрічалися й далі щоразу вранці. Міна виходила в тій своїй сукні, зеленій з коричневим. Одного разу прийшла вся у білому, в розмаяній пелерині, й у цьому вбранні здалася мені вищою на зріст і напрочуд поважною. Щоб вигадати два або й три ранки на тиждень, я подорожував ночами, скорочував свої маршрути, не виконував замовлення деяких наших клієнтів. Сідаючи увечері на поїзд і почувуючи себе дуже самотнім, іноді мріяв про Міну, і вона уявлялася мені вищою, ніж насправді, і серйознішою, але цей образ не міг затьмарити іншого, який весь час маячив переді мною: образу Міни, яку я роздягаю своїми руками. Згадуючи її маленьке насуплене чоло, я весь тремтів. Думав, яке то було б щастя, коли б я поїхав з нею до моря. Уявляв її там саму-одну, умлівав од ніжності, супроводжуючи її в тій подорожі. Сидів біля неї, ішов з нею поруч і щось шепотів їй на вухо; а потім ми лягали разом спати. Іноді мені щастило пережити

кошмар нескінченних полуднів, переконати себе, ніби все гаразд. Ніби я зустрів зовсім іншу жінку, не винну у своєму приниженні. Та рішучість, з якою вона чинила мені опір, ставала в моїх очах чесною і давала мені гірку розраду. Думаючи, якою самотньою, мабуть, вона себе почуває, який гнів, певне, клекоче у неї в душі, я відчував невиразну полегкість. Ніби ми були духовно споріднені.

Одного прохолодного вересневого ранку Міна прийшла на побачення з якоюсь молодшою за себе дівчиною в капелюшку, надітому набакир, що майже затуляв тій одне око і торкався кутика яскраво наквацьованих губів. Мабуть, обличчя в мене було дуже сумне, бо обидві, переглянувшись, засміялися. Молода дівчина сміялася напрочуд дзвінким голосом.

— То ми не підемо сьогодні разом снідати? — прошепотів я, підійшовши до Міни збоку.

— Ходімо,— усміхнулася вона, взявши мене під руку.

Вона аж стала навшпняньки, притулившись до мене. Я був здивований і щасливий, бо саме того дня наготувався багато чого сказати їй, коли ми будемо тільки вдвох, за сніданком. Але присутність тієї дівчини сковувала мене. Міна заговорила про мою роботу і стала розпитувати, в яких місцях я побував за ці дні. Вона спохмурніла, коли я з усмішкою признався, що обминув кількох клієнтів, аби не пропустити жодного вранішнього побачення з нею. Спинилася на тротуарі і скорчила невдоволену гримаску. Усмішка моя згасла, і я благально показав їй очима на подругу, що теж спинилася з нами.

— Ти занапащаєш себе своїми дурними витівками,— сухо сказала Міна.— Мені цього не треба. І чути не бажаю про таке хлоп'яцтво. Коли людина на роботі, вона повинна працювати. Ти сам-один у світі і мусиш

пробивати собі дорогу. Виходить, що це я тебе занашаю, отож краще не будемо більше бачитись.

Я знов усміхнувся — цього разу зовсім по-дурному. Скоса зиркнув на дівчину: та байдуже дивилася в землю, і я побачив лише половину її обличчя. Нічого не відповів Міні, а тільки взяв її під руку й, затинаючись, мовів:

— Ходімо.

Міна випручала руку, і ми пішли далі.

Після тривалої мовчанки та, друга, голосно щось запитала. Вони заговорили про якісь дві дюжини брусків ірисового мила, що їх Аделаїда зужила за один місяць, стали виправдовувати суворість синьйори.

— Що ж Аделаїда зробила з ними? — запитав я.

— Не знаю, що зробила, але більше їй такого мила не бачити, — захихотіла дівчина, скрививши рот. — А господиня наша страх яка ревнива, спробуй-но їй догодити.

Я поглянув на Міну, що, опустивши голову, дивилася на бруківку. Як подобалися мені чіткі лінії цього маленького підборіддя! Порівняв її профіль із худим і хтивим обличчям подруги. Тоді погладив лікоть Міні і ніжно стиснув його.

— Давно ви знайомі? — спитав у дівчини.

— Нуччія з Романьї, — сказала Міна.

— А знаєш, Нелло, синьйора Мартіре питала мене, коли ти знову поїдеш до Болоньї.

Я здригнувся, а Міна скинула на подругу сердитим поглядом. Ми прискорили ходу і більш не озивалися аж до тієї кав'ярні, де на Нуччію вже чекали.

Сівши за білим столиком, у нашій тратторії, ми з Міною мовчки дивились одне на одного. Я звернув увагу, що руки її стали біліші.

— Ти була дуже засмагла?

— Атож, я лікувалася сонцем. Брала човна, виїздила в море й роздягалася догола.

— Сама веслувала?

— Це неважко.

Я глянув їй в очі. Міна спробувала всміхнутися.

— Не кажи нічого, Гвідо. На море я їду відпочивати.

— Я б хотів поїхати з тобою.

— Справді? Але ж я тобі сказала, я туди їду відпочивати.

Міна хутко спорожнила свою тарілку. Якийсь час вона дивилась на мою похнюпдену голову і раптом мовила:

— Навіщо ти таке витворяєш?

— Що витворюю?

— Чого занедбуєш свою роботу? І потім хочеш, щоб я вірила тобі?

— А чого ти відмовляєшся вийти за мене заміж?

— Я вже тобі казала, Гвідо.

— Ні, не казала. Тобі приємно дражнити мене. Коли ти збираєшся до Болоньї?

— Я не поїду в Болонью. Можливо, виберусь до Мілана.

— У скількох закладах ти була?

— Я їх не рахувала.

— Тебе хтось утримує?

Суворий вираз Міниного обличчя пом'якшав.

— Мабуть, ти дуже страждаєш, Гвідо, коли говориш мені таке. Напевне, тобі й справді боляче.

— Боляче не боляче, а краще хай уже буде, як є. Але ти маєш когось іншого, через те й не хочеш мене.

— Чи ти, Гвідо, не бачиш, як я працюю і яким життям живу? Коли б мене хтось утримував...— мовила вона з гіркотою, але враз спохмурніла: — Я сама себе утримую, і ти це знаєш.

— Через те я й хочу одружитися з тобою, бо ж бачу, яким життям ти живеш. Ну чому ти не хочеш мене зрозуміти, Міно? Ми працюватимемо обоє, якщо захочеш. Зустрічатимемося тільки ввечері. Не хочеш за

мене заміж — гаразд, але облиш ти це життя, пожалій мене, ти єдина жінка на світі, заради якої я готовий на все, але й тоді у Вогері ти не слухала моїх благань, а я таки прошу тебе, заради твого ж добра прошу. Ну скажи, як мені тебе ще просити? Адже життя, яким ти живеш...

— Це життя мені до вподоби,— лагідно мовила Міна.

Обличчя моє сіпнулось, ніби я вдарився лобом об камінь. Приголомшено озирнувся довкола, а під грудьми шпигнуло лютим болем. Та зразу ж у моєму серці заклекотів шалений гнів. Намагаючись говорити тихо, я вилаяв її найбрутальнішими словами, які тільки знав...

— От бачиш. А ти хотів зі мною одружитися,— сказала Міна.

Одного ранку вона несподівано попросила мене показати їй свою кімнату — сказала, що прибере в ній. Я тремтів, коли вів Міну старими напівтемними сходами, і тільки-но зайшов, розчахнув вікно. Світло та свіже повітря принесли з собою якесь зовсім нове відчуття. Біля нещільно причиненої шафи стояла на підлозі розкрита валіза й лежала купа старих каталогів моєї фірми. На нічному столику — чашечка з рештками недопитої кави, неторкане ліжко — усе це я вже бачив, коли виходив з дому.

Міна підійшла й поцілувала мене. Навіть і сьогодні, коли усе давно минуло, у мене завмирає серце, як згадаю чисту і пругку ніжність її таємничого тіла. Міна не відривала від мене прозорого погляду і гладила мене по спині. Дихалося мені в ті хвилини легко-легко — ніколи більше не відчував я чогось подібного.

Та настав полудень, і я залишився сам. Аби тільки умовити мене, щоб я поїхав на роботу, Міна пообіцяла, що в своєму закладі прикинетесь сьогодні хворою. Отож я похнюпив голову і пішов на поїзд. Удосвіта

наступного дня вже й повернувся і написав Міні записку, яку безсоромна воротарка, з'явившись переді мною в халаті, насилу погодилася взяти. Мовляв, усі ще сплять. Тоді я подався до нашої кав'ярні. Над вулицями плив негустий туман, дерева у провулках були ще зелені, проте від них віяло осіннім холодом.

Міна прийшла досить пізно, коли я вже почав кушати собі нігті. Вона рушила в той бік, де я сидів, не дивлячись на мене. На ній була зелена з коричневим сукня. Міна сіла і звела на мене очі.

— Ти прийшла, Міно,— сказав я тихо.

— Навіщо ти покликав мене, Гвідо?

— Я прийшов побачитися з тобою... А моя фірма збанкрутувала. Якраз сьогодні,— пробурмотів я, стискаючи пальці в кулак.

— Ти правду кажеш? — голос у Міні тремтів.

— Навіщо мені брехати? Чи ж від цього легше стане?

— Як ти довідався?

— Пішов сьогодні вранці звітувати й побачив, що контору опечатано. Я вже давно помічав, що справи йдуть кепсько, але не замислювався... Може, вони там ще якось викрутяться...

— Але ти, що робитимеш тепер ти?

— Є в мене деякі заощадження — поки що проживу. А потім знайду якусь іншу роботу. Одружимося й пошукаймо разом.

— О бідолашний Гвідо, тепер тобі справді доведеться шукати роботу.

— А ти не хочеш допомогти мені? — розчаровано спитав я.

— Звичайно, допоможу. Але ти не повинен більше думати про мене... у такий спосіб. Ти вже маєш щось на оці?

Я пив каву з молоком і пильно дивився на неї. Заглядав їй у вічі, намагаючись упізнати вчорашню Міну.

— Весь вечір я тремтів на думку, що ти там у себе спустишся вниз,— сказав я, гладячи їй руку.

— Я спускалася... Та ні, любий! Спускалася вечеряти.

— Розумієш, Міно, з думки мені не йшов один тип — ти мусиш його пам'ятати. Це було того вечора, у вівторок, коли ти приревнувала мене до Аделаїди. Такий пом'яттий суб'єкт, в окулярах... Чогось мені здавалося, що вчора він знову приходив...

Міна примружила очі, ніби згадуючи. Потім скривила гримаску.

— Я пригадую... Ти негарно поводи́в себе того вечора. Навіщо прийшов? Через тебе я так страждала...

— А я, Міно? Але той тип не приходив більше?

— До чого тут, власне, він?

— Бо я бачив, як ти мене зраджувала з ним, Міно.

— Я тебе зраджувала? — посміхнулася Міна. — Я — і зраджувала?

— Завдала мені пекельної муки... Ти це можеш, коли захочеш.

— А вчора, Гвідо? Учора ти теж мучився?

Гарно було сидіти отак удвох біля вікна, у променах ранкового сонця. Було гарно, але руки мені тремтіли. Зрештою Міна зауважила це.

— Що з тобою? Чого в тебе тремтять руки?

— Треба обручку на палець — тоді вони заспокояться.

Міна весело засміялася.

— Коли говориш такі речі, люблю тебе слухати, — і подивилася на мене з ніжністю.

Від того дня я став жити якимось божевільним життям. Скорочував свої роз'їзди і намагався за один день зробити роботи на цілий тиждень — у конторі, де я тепер з'являвся дуже рідко, хитали головою й готувалися розрахувати мене. Того місяця я зібрав тільки половину звичайних процентних надходжень. Проводив довгі

полудні наодинці з собою і мріяв про майбутнє, уявляв Міну в білій пелерині і відганяв від себе зовсім недавні жорстокі видива, в яких вона була роздягнена. Особливо я страждав вечорами — мені здавалося тоді, ніби я попав у лецата, і вони повільно здавлюють мене, вичавлюючи з очей сльози. Я не міг витримати й жалібно стогнав — сам-самісінький. Іноді напивався, але тоді взагалі не міг стримати сліз і плакав розпачливіше, ніж будь-коли. Випиваючи, я тільки псував собі шлунок, але забутися не міг. І засинав, стискаючи в обіймах подушку.

Міна — моя любов і моя розпука — час від часу з'являлась до мене. Була ніжна, але й неблаганна, коли я просив, щоб вийшла за мене заміж. Я став боягузливим і приховував від неї свою муку. Холонув від жаху, коли згадував її суворі очі і чув неприязні слова: «Якщо кохаєш мене, то зрозумій». Іноді нестерпна мука видушувала з мене ридання, і тоді Міна меланхолійно всміхалася. Я пробував жартувати і думав, що коли-небудь уб'ю її. Зціплював зуби і казав їй про це.

Тепер я був для Міни безробітним і міг щоранку чекати на неї. Супроводжував її по крамницях — тепер я нізащо не відмовився б від цих прогулянок — і кілька разів марно пробував заплатити за котрусь її покупку. Залишаючись сам, годинами стовбичив перед крамницями, в яких вона купувала собі парфуми або білизну, думав про неї і весь тремтів.

— Міно,— прошепотів я одного дня, як ми лежали разом.— Коли я дивлюся на тебе або ти на мене дивишся, очі твої зовсім нерухомі. Кажуть, ніби жінки іноді обертають зіниці всередину, і тоді виразу очей не видно. Ти це можеш?

— А навіщо воно тобі? — всміхнулася Міна.

— Бо я кохаю тебе,— сказав я тихо.

— Якщо кохаєш мене, то чого тобі треба ще? — мовила вона, пригорнувшись до мене.

Того дня ми вийшли з моєї квартири на вулицю і довго йшли мовчки. Накрапав дощик, і ми намагалися йти попід самим муром. Я тримав її під руку і серце в мене уже боліло в передчутті близької самотності.

— Гвідо, що з тобою?

— Та нічого — я щасливий.

— А пам'ятаєш, Гвідо, що казала Нуччія, того дня?

— Що ти поїдеш до Болоньї.

— Ні, Гвідо, до Мілана, — відказала Міна з легкою гримаскою. — Я не про те. Згадай-но, що вона казала раніше, коли говорила про Аделаїду.

Я не пам'ятав.

— Вона казала, що синьйора кривдить Аделаїду. Тепер пригадуєш? — Я кивнув: — Гвідо, усі ми трохи схожі на Аделаїду. Це від життя, яким ми живемо. А життя це не дуже гарне, Гвідо.

Я втупився перед себе, нічого не бачачи. Потім урвав мовчанку.

— А ти, Міно, з ким — з Нуччією?

— Хіба не однаково — з ким?

Я спізнав дивне відчуття принизливої полегкості. Важко вдихав вологе повітря і несвідомо стискав Мінин лікоть. Ми спинилися на розі, без видимої причини.

— Ти відчуваєш тепер огиду до мене, Гвідо? — мовила Міна, втупивши в мене широко розкриті очі.

— О, Міно, я приймаю в тобі усе-усе.

І додав, випускаючи її лікоть.

— Знаєш, це мене навіть тіпшить. Нехай краще так.

— Міна неуважно всміхнулася мені й пішла.

За два дні ми поїхали до Мілана. Я переконав Міну, що в Туріні мені уже немає чого робити і, можливо, я влаштуюся на роботу в Мілані, у фірмі, яка конкурує з моєю колишньою. Ми спинилися в готелі, і Міна провела зі мною два дні й дві ночі. Досі я бував у Мілані лише проїздом, і ті два дні минули, як уві сні:

ми блукали незнайомими вулицями, горнулись одне до одного і дивились, як настає ніч, сміючись освітленими вітринами крамниць. Серце моє повнилося радістю, коли ми поверталися до тієї готельної кімнати, заваленої валізами, але зігрітої трепетною присутністю Міни. У ті останні дні жовтня і дерева, і будинки, здавалося, були просякнуті ніжним теплом.

Потім Міна пішла до закладу. Я написав своїм роботодавцям, запитуючи, чи не можуть мені довірити контроль над цією провінцією. Мені відповіли, що як я негайно не повернуся до роботи у своєму секторі, мене одразу ж розрахують. Я навіть не став відповідати на цього листа, сподіваючись знайти якусь роботу в Мілані.

Прийшов листопад, а з ним дощі й тумани. Я оселився в кімнатці у глибині подвір'я, куди майже не проникало повітря, і жив там справжнім самотником. Навіть ліжка не застеляв, а підмітав тільки тоді, коли приходила Міна. Але приходила вона рідко, бо вранці завжди була стомлена. Я цілими годинами лежав у ліжку і крізь нещільно причинені двері слухав, як ляпотить дощ, а пізніше — дивився, як падає сніг. У мене ще лишалось кілька тисяч лір, але я іноді відмовлявся від їжі, сподіваючись, що гроші знадобляться на одруження. Мене поймали невизначні й бунтівничі думки, коли я блукав містом, мерзнучи і заздрячи прибиральникам вулиць, які знайшли собі роботу.

Міна «працювала» в суворому на вигляд будинку, такому собі невеличкому палаці, що стояв у тихій вулиці неподалік парку, в якому вже опало листя. Там було повно килимів і завжди жарко; я довідався про це одного разу, коли провів її аж до дверей. Ціна тут була вища, і це коштувало мені нових мук. Серед клієнтів, переважно людей багатих, часто траплялися і старі діди. Міна сказала мені про це сама, і я волів би, щоб її обіймав якийсь солдат або робітник. Не могло

бути й мови, щоб я заходив туди, як і всі. Не раз я плакав ночами від безсилої люті, але згадавши ворожий вираз в очах Міни, скорявся.

— Я почуваю себе самотнім,— якось сказав я їй.— Роботи знайти не можу, це величезне і чуже місто не приймає мене до себе. А дні бувають такі сірі, що мені стає холодно і хочеться плакати. Можна мені хоч раз прийти до тебе?

— Краще б ти лишився в Туріні,— сказала Міна. Але одразу додала: — Прийдеш один раз, а потім і вдруге, і втретє... Чи тобі немає куди дівати гроші?

— Я тільки поговорити, Міно.

— Ні, я сама скоро прийду до тебе.

Одного разу, зайшовши до таверни й замовивши там миску супу, я почув, як двоє, хлопець і дівчина, розмовляли про якесь агентство, що чудеса творить. Улаштуватися комівояжером я вже не мав надії, і тому мені дуже до речі була б якась тимчасова робота. Випивши по склянці пива, ми розговорилися. Я дивився на ці обличчя з невимовним співчуттям. У ті часи я завжди жалів знедолених, якщо тільки мене не мордували люті ревності, бо тоді я нічого навколо себе не помічав. Дівчина була худа, в потертому плащiku, волосся спадало їй на очі. Хлопець — кощавий робітник — неквапом смоктав цигарку. Кілька місяців обоє були без роботи, а оце щойно він влаштувався садівником, і сьогодні вони вперше змогли заплатити за вечерю. Дівчина не озивалась, а тільки згідливо кивала головою і пасла мене очима.

Наступного дня я побіг у те агентство, але поки що вони не могли запропонувати мені нічого.

Ми повернулися до свого міста в кінці березня. Моя колишня господиня тримала для мене мою кімнату, але мені було майже соромно з'явитися перед нею зі своїм виснаженим обличчям. Я так схуд, що хитався

од вітру, здригався од кожного зненацька почутого слова.

Міна не раз заводила мову, що хоче влаштувати собі відпустку, пожити, як «вередлива дівчинка». Щоким в неї трохи запали, і вона весь час підмальовувала собі збляклі губи. Але зморшка на чолі була така сама суворая. Зі мною вона говорила дуже ніжно і часто запитувала, чи я їй досі кохаю її.

А проте пішла до свого колишнього закладу, дарма що я благав її, заради всього святого, не повертатись туди, поїхати на якийсь час за місто, подумати про себе; а я залишуся в Туріні і знайду собі якусь роботу. Першими днями вона обіцяла мені, що не спускати-меться працювати, і справді, часто виходила ввечері й гуляла зі мною. Але якось пополудні, коли я зважився зайти до неї, мені сказали, що вона зайнята. Я поплентав додому.

Незабаром я знайшов собі тимчасову роботу, на яку ходив у комбінезоні, щоб зберегти свій вихідний костюм. Увечері й уночі мив автомобілі в одному гаражі неподалік від Мініного закладу і ще їй досі пригадую, як сидів ночами на лавочці біля входу, нишком курячи під червоними ліхтарями великої вивіски. Намагався уникати зустрічей зі своїми колишніми колегами-комівояжерами, щоб не довелось розповідати про себе. Тепер моя самотність починала навіть подобатися мені.

Міна виходила вранці, вдягнена у яскраво-оранжеву куртку, тому її можна було побачити здалеку і впізнати серед тисячі людей. Смішні кучерики — мов листок, покладений на апельсин, — робили її схожою на малу дівчинку. Вона знову розквітла і взяла собі за звичку кокетливо опускати вії, коли я їй щось казав, — через це здавалася мені ще милішою. Твердість її вдачі виявлялася тепер тільки несвідомо — в тоні голосу, коли мова заходила про нас із нею. Міна була старша

від мене всього на рік, але здавалася мені дорослою, серйозною, мужньою. Хто я поруч із нею, як не вередливий хлопчисько?

Якось ми згадали той серпневий день, коли я вперше попросив її вийти за мене заміж.

— Може, якраз за це я тебе й покохала,— сказала вона мені.— Рано чи пізно, але кожній із нас хочеться мати свій дім. Завдяки тобі, я зазнала відчуття, яке за інших обставин викликало б у мене лиш посмішку. Мені захотілося повернутись у Вогеру, дурненькою, але юною і гідною тебе. І навіть ми тоді розлучилися, Гвідо?

— Але ж ми знову знайшли одне одного, Міно, і тепер упевнені в своїх почуттях. Коли я про це думаю, то забуваю про твоє минуле!

— Рано чи пізно ти про нього згадаєш.

— Міно, таж чи я хоч раз дорікнув тобі за твоє минуле? Мене мучить те, що ти робиш зараз. О, Міно, тепер-то ми знаємо, що можемо бути разом. Оті два дні у Мілані...

— Але зараз тобі слід думати про те, як знайти роботу, а не про жінок...

Іншого разу, коли я знову почав розмову про те саме, ще скрегочучи зубами після ночі, сповненої ревнощів, Міна сказала мені, сердито всміхаючись.

— Ти забуваєш: у мене є вади.

— Зладнаємо якось і з вадами,— відповів я, знижуючи плечима. Але ми поглянули одне на одного трохи збентежено.

Того року квітень довго не розпогоджувався. Було свіжо, майже холодно, щоранку над тонкими деревами у провулках пливли хмари. Досить часто йшов дощ: зелений, теплий і шурхотливий весняний дощ. Не раз у своїй кімнаті з голими стінами, я дивився на Міну зі смертельною мукою в погляді. Вона тоді здригалася

та одразу ж опанувувала себе і щось казала. Одного разу я спитав, які ж у неї вади.

— Дурненький,— поквапно сказала вона, простягаючи мені руку.— Чого ти завжди віриш усьому, що я кажу?

Нарешті стало виглядати сонце, і повіяв весняний легіт — вулиці одразу повеселішали. Я подумав, що треба б умовити Міну поїхати зі мною до моря. Я ніколи не бачив, яке море навесні. Одного ранку, коли ми не домовлялися зустрітись, я сидів в остерії, навпроти її закладу, дивився, як ковають по бруківці блискітки сонця, що тільки-но піднялося над обрієм, і думав про Міну, яка спить тепер за тими спущеними шторами. Раптом з під'їзду вийшло троє людей: чоловік і дві жінки. Одна з них — у синьому й оранжевому — була Міна. Вони пройшли, здавалося, по під сагими рослинами у вазонах, за вікном остерії. Друга жінка була Аделаїда, я насилу впізнав її під капелюшком. Чоловік був в окулярах. Він ішов під руку з Міною, і мені здалося, ніби в гострих рисах під низько насунутим капелюхом я впізнав ненависне обличчя, яке запам'ятав з того серпневого вечора.

Коли наступного дня я запитав її,— і голос мені урвався,— Міна сказала, що це справді той самий. Анітрохи не бентежачись, розповіла, як він з'явився одного вечора — він уже давно приходив до Аделаїди — і вони впізнали одне одного. Потім його повела з собою Мафальда. Коли вони залишилися удвох з Аделаїдою, та розповіла Міні одну історію — трохи кумедну і трохи зворушливу — про ще одного такого, інженера. І Міна стала оповідати мені цю історію, про якогось надто боязкого клієнта, але я різко її урвав:

— То ти знов водила його до себе, нагору? — спитав здушеним голосом.

Міна знизала плечима.

— Він добрий клієнт.— І, помовчавши, додала:—
Хоче одружитися зі мною.

Вона пильно глянула на мене й одразу ж опустила очі.

— Гвідо, не будь хлопчиськом,— прошепотіла з сумом у голосі.

Я гадав, що вже трохи навчився страждати, але я помилявся. Саме того дня я зрозумів, чому людина крутить головою, коли задихається. Це таке відчуття, ніби в обличчя тобі б'є скажений вітер і не дає дихнути. Зайшовши до своєї кімнати, я прихилився до стіни і застогнав. Я дивувався, що не кричу, що не падаю непритомний, проте не міг ні крикнути, ні ворухнутися. Стояв отак, задихаючись, мабуть, із півгодини. Під грудьми пекло, як вогнем.

Коли вийшов увечері, почував себе геть виснаженим і отупілим. Чудово знав, що у світі, власне, не змінилося нічого: як завжди, стеляться переді мною вулиці, осяяні призахідним сонцем, сновігають туди-сюди люди, і вже надходить ніч, а завтра, як звичайно, я зустрінуся з Міною; знав, що я живий і здоровий, хоча озираюся на всі боки, мов божевільний, і бачу все якимось спотвореним, ніби перекинутим з ніг на голову.

Наступного дня я спитав (а навіщо?):

— Чому за нього ти згодна вийти?

— Я не давала йому своєї згоди,— відповіла Міна.

— Але він до тебе приходив, і ти приймаш його— отже, згодна...

— Може, й так,— засміялась вона.— Я ще подумаю...

— Він знає, що тебе звати Міна?

Вона скрушно кивнула головою.

— От бачиш, стерво.

Мої заощадження дуже зменшились, а в гаражі я ледве заробляв на прожиття. Мені подумалося, що тепер я, навіть якби хотів, уже не зміг би одружитися з Міною, і мене охопила шалена лють проти того

білявого, який, певно, має купу грошей. А може, заморочив Міні голову обіцянками, і вона сама його утримує. Так я й сказав їй одного дня. Міна відповіла:

— Це людина достойна й нещасна. Він мені справді друг і не влаштовуй сцен. Ти ще хлопчисько, Гвідо. Чому не повернешся на свою роботу?

— Але я тепер не маю роботи, ти ж знаєш.

— Я так пишалася тобою, коли ти роз'їжджав.

— Ти хочеш, щоб я наклав на себе руки, Міно?

Вона прийшла до мене ще раз, одного травневого ранку. Ми довго були разом. Я дивився на неї і тремтів. Вона пригорнула мене, як мати, потім відсторонила.

— Ти щасливий, Гвідо?

Я відповів, що так.

— Пам'ятай, любий, ти завжди повинен згадувати мене такою, як сьогодні. Ти весь час казав, що прощаєш мені. Мабуть, і справді я змушувала тебе страждати, але й сама страждала. І, можливо, більше, ніж ти. Бо я люблю тебе, дуже-дуже.

— Міно, ми не побачимося більше?

— Звичайно, будемо бачитись, тільки не тут. Я роблю погано, що приходжу сюди. Тобі треба думати про роботу.

— Без тебе, Міно...

— Зі мною, Гвідо. Ми бачитимемося щоранку...

— А коли вийдеш за нього заміж?

— Я ще про це не думала.

— Дозволь і мені приходити до тебе. Воюватимемо з ним однаковою зброєю.

— Але ж він приходив дуже рідко...

Не раз було, що Міна пропускала вранішнє побачення — отже, хтось приходив до неї, коли вона ще не встала з ліжка. Я висиджував нескінченні години в нашій тратторії, мовчки дивлячись у порожнечу і нікого навколо себе не помічаючи. З якоїсь чудернацької примхи, я

весь час посміхався, і, навіть згаснувши, посмішка надовго застигала на моїх скривлених губах. Я мав таке відчуття, наче був постійно п'яний.

Одного вечора я вже не міг дихати: від самого полудня ходив і плакав. Замість іти в гараж, я подався шукати Міну. Переступив оті три сходинки, ніби підіймався на шибеницю, і, весь тремтячи, подзвонив. Коли зайшов, на губах у мене була ота застигла посмішка.

Я голосно промовив:

— Усі ви тут шльондри.

Мої слова, мабуть, сприйняли як привітання, і ніхто не поворухнувся. Дівчата — і серед них Міна — сиділи біля дверей, розмовляючи, і ледь чи й обернулися. Зате дехто з чоловіків, що розташувалися обабіч, жваво підвели голови й подивились на мене. Я пройшов повз увесь їхній ряд, зазираючи в кожне обличчя. Хотів знищити того типа — такий мав настрій.

Але ненависного обличчя ніде не було. Міна пильно стежила за мною, тоді підступила до мене ззаду й тихо сказала:

— Хочеш, ходімо до мене нагору, Гвідо?

Я пішов за нею, як уві сні. Ступивши на сходи, подумав про той день, коли підіймався нагору з Аделаїдою і все ще було попереду. Міна зайшла до тієї самої кімнати. З написом на дверях: «Мануела».

На комоді стояли дві великі валізи, відкриті й порожні. Ліжко було застелене. У кімнаті вчувався легкий аромат парфумів, змішаний із запахом гуми та мила.

Міна зачинила двері і спитала, не обертаючись.

— Кого ти там шукав, у залі?

Я тихо відповів:

— Хотів порішити отого твого. І таки порішу, коли прийде, хоч і знаю, що це мені не допоможе. О Міно! — і я впав перед нею, обнявши її за ноги.

— Подивися добре,— мовила вона знервовано, не нахилиючись.— Бачиш ці валізи? І справді, не допоможе. Не змушуй мене плакати. Бачиш, я збираюся в дорогу.

— До Болоньї?

— Ні, цього разу їду назавжди. Підведися. Я виходжу заміж.

Вона сказала це просто й спокійно, стриманим тоном; і я відчув, що марні всі мої зусилля, що я нічого-нічого не зможу вдіяти. Я підвівся і розглянувся по кімнаті. Подивився на дзеркало, на завалений речами стілець, на нещільно причинені двері. «Страждатиму потім, страждатиму потім»,— розгублено твердив подумки.

— Хочеш? — сказала Міна, похиливши голову і пильно глянувши на мене. Її вечірня сукня геть протерлась на плечах.

Тепер я жалкую, що не прийняв її пропозиції, не розчавив її, не знищив; а може, й зумів би прихилити її до себе. Та вийшло зовсім інакше, і навіть сьогодні мордує мене гіркий жаль, і я почуваюся як побитий пес.

Не відриваючи від мене погляду, Міна обмацувала собі плече. Я рішуче поглянув на неї.

— Не треба роздягатися, Міно... Ти ж одружуєшся.

Вона підступила до мене, зашарівшись від радості, взяла мої руки і притиснула до своїх грудей.

— Пробач, Гвідо, тепер я розумію, що ти мене справді кохаєш.

— Це не перша жертва, яку я тобі приніс...

В очах її засвітився подив.

— ...Пригадуєш, як збанкрутувала моя фірма? Ні-якого банкрутства не було. Просто я хотів стати вільним, щоб повсюди тебе супроводжувати.

Вона випустила мої руки.

— Ти це справді зробив?

— Атож.

— Дурненький, чого ти туди не повернешся? Чи ж можна отаке витворяти? Нащо ти занাপастив свою кар'єру? Ох, і хлопчисько ж ти! Повернися туди, неодмінно повернися. Ну й хлопчисько! Дурний хлопчисько.

Я дав їй виговоритись, і оте «хлопчисько» потім без кінця відлунювало в моїй голові. Цілу ніч відлунювало.

Годі розповісти, як я тоді страждав. Але наступного ранку вже не чекав на Міну в кав'ярні. Не приходив більше до неї в той замлад. Одне тільки хотів би ще їй сказати, ці слова печуть мене, як вогнем, і навіть тепер підступають до горла, коли думаю про минуле: «А він знає про твої вади, га?»

Ще довго по тому я почував себе гірко скривдженим, як у дитинстві, коли мене били, і я потім засинав плачучи. Про Міну та її чоловіка завжди думав як про двох дорослих людей, що мають спільну таємницю, і хлопчисько може тільки дивитися на них здалеку, не розуміючи ні радощів, ні страждань, з яких складається їхнє життя. Я взяв додаткову роботу в своєму гаражі і тепер працював і вранці. Години здавалися нескінченними, але потроху я заспокоювався, і так минуло літо.

Тепер, коли я постарів і навчився страждати, Міни вже немає.

САМОГУБЦІ

1

Бувають дні, коли місто, у якому я живу,— і перехожі на вулицях, і машини, і дерева,— усе прокидається вранці якесь незвичайне на вигляд, знайоме і водночас невпізнанне, як ото іноді людина погляне на себе в дзеркало і дивується: «А то хто такий?» Ці дні для мене — єдині приємні дні року.

Такими ранками, я, коли можу, втікаю зі своєї контори і ходжу вулицями, розчиняюся в натовпі і без усякої остороги дивлюся на кожного зустрічного, і так само, гадаю, дивиться на мене не один перехожий, і тоді я почуваю себе, як ніколи, сміливим, зовсім іншою людиною.

Я переконаний, що тільки у ці хвилини можу відчувати справжню радість. От якби навчитися створювати собі такі хвилини за власним бажанням! Хоча розтягти їх мені зрідка щастило, для цього я сів у якійсь кав'ярні, біля самого вікна, дослухався до вуличного шуму й гамору і в миготінні кольорів та передзвоні голосів намагався вловити той внутрішній спокій, що регулює будь-яке сум'яття.

За небагато років я пережив грікі розчарування і не раз страждав од пекучих докорів сумління, але завжди прагнув віднайти цей спокій, утихомирити свою розхвильовану душу. Я не створений для бур та боротьби. Хоч і буває, що іноді вранці я весь аж тремчу, коли виходжу на вулицю, і йду так, ніби кидаю усім виклик, але, повторюю, мені нічого не потрібно від життя, крім простої людської радості: споглядати навколишній світ.

Однак навіть ця скромна втіха іноді залишає в моїй душі грікий осад, здається мені якоюсь негарною вадою. Не від учора я збагнув, що без хитрощів прожити нелегко і частіше доводиться дурити самого себе, ніж інших. Я заздрю тим, кому щастить — а це здебільшого жінки — вчинити щось справді погане, якийсь злочин, або просто задовольнити свою примху, здолавши задля цього не одну перешкоду, і потім виправдатися перед власним сумлінням. Я не маю серйозних вад — якщо тільки не вірити в свої сили і тому уникати всякої боротьби та прагнути самоти й спокою не є найгіршою вадою, — але навіть не вмію тішитися тими не-

багатьма, які мені даровано, мені бракує для цього лукавства й витримки.

Отож буває, я спиняюся на вулиці, озираюсь навколо і запитую себе: чи маю я право на таку радість— розчинитись у людському натовпі? А буває це переважно тоді, коли я утікаю з дому занадто часто. Не те щоб я ухилився від роботи: я утримую себе — і досить пристойно — і ще утримую одну свою племінницю — сироту, яка навчається в коледжі і яку стара, що доводиться мені матір'ю, не бажає бачити в своєму домі. Але часом мені здається, що бурхлива радість, яка поймає мене під час таких прогулянок, надає мені кумедного вигляду. Кумедного і досить непривабливого. Тому не раз я думав, що не заслуговую на таку радість.

Хоч іноді й ця радість триває зовсім недовго. Досить мені побачити — скажімо, у кав'ярні — якусь незвичайну сценку (саме так сталося учора вранці), що спершу не привертає моєї уваги, бо в ній беруть участь звичайнісінькі люди, і я починаю гостро відчувати свою самотність, і напливають гіркі спогади, які чим далі відступають у минуле, тим жахливішими здаються мені, тим грізніше застерігають.

Того ранку в кав'ярні я став свідком жартівливої бесіди — вона тривала не більш як п'ять хвилин — між касиркою та клієнтом у світлому пальті, який був з приятелем. Юнак кричав, що касирка винна йому здачу із сотні лір, і стукав кулаком по касі, вдавано пишпорячи у гаманці та в кишнях.

— Дівчино, з клієнтами так не обходяться, — казав він, підморгуючи збентеженому приятелеві.

Касирка сміялася. Юнак вигадав історію про подорож, яку вони здійснили б усі разом на ті гроші у ліфті якогось готелю. Потім, сміючись, вирішили, що цю сотню лір вони поклали б до банку, якби її мали.

— Прощай, кралечко! — вигукнув жартівник, рушаючи до виходу.— Думай про мене сьогодні вночі.

Касирка, весела й збуджена, сказала офіціантові:

— Ох і тип!

Я й раніше не раз спостерігав за цією касиркою, а іноді просто сидів там і всміхався, не дивлячись на неї, у хвилину забуття. Та мій спокій ніколи довго не тривав, він зітканий з нічого. І — вкотре уже! — того ранку я знову відчув гострі докори сумління.

Нема на світі людини, що не вчинила б якоїсь підлоти, але одні роблять це прилюдно, безтурботно посміхаючись і змушуючи посміхатися навіть скривдженого, а інші в похмурій самотині, створюючи навкруг себе порожнечу. Краще вже робити це, як роблять перші,— з посмішкою.

Саме такими ранками, як той, коли я почув розмову з касиркою, я знов і знов думаю, що мені не таланить у житті тільки через те, що я творю зло, як останній йолоп. Дехто, можливо, робить це з розрахунку, знаючи, чого йому треба, виявляючи інтерес і до жертви, і до самої гри,— і я навіть припускаю, що таке життя може дати чимало втіхи. Що ж до мене, то я завжди страждав від глибокої нерішучості і, зав'язуючи стосунки з іншими, одразу ж починав безпорадно пручатися ї, зрештою, вдавався до безглуздої жорстокості. Ось чому — і, мабуть, немає від цього ліків — тільки-но я подумаю про свою самотність, як мені згадується Карлотта.

Минуло вже більше року, як вона померла, і я давно вивчив, за яких обставин мене захоплює зневацька спогад про неї. Як захочу, я можу відчути і той настрій, який сприяє таким спогадам, і відчайдушним зусиллям волі розвіятись. Але не завжди я цього хочу; Карлотта — вічний докір моєму сумлінню і, згадуючи її, я щоразу відкриваю у наших взаєминах нові темні закапелки, і знаходжу собі нові виправдання, за які

хапаюся з не менш трепетною тривоگوю, як і рік тому. Я був із нею болісно правдивим, а правда мого життя така покручена, що кожен той день постає в моїй пам'яті не як щось чітке й завершене, а як туманний спогад, розпливчастий, як і моє теперішнє життя.

Не те щоб Карлотта мала в собі щось таємниче. Навпаки, вона була аж надто проста, з тих жінок — бідолашні! — які не вміють лишитись вірними самі собі і тому вдаються до кокетства та недомовок, і зрештою стають дратівливими. Та однаково на них ніхто не звертає уваги: дуже-бо вони прості, аж якісь ніби за-туркані. Я ніколи не розумів, як Карлотта могла прожити на скромну платню касирки. З неї, мабуть, ви-йшла б ідеальна сестра.

Але й сьогодні я не здатен до кінця збагнути свої тодішні почуття, свою поведінку. От хоч би коли Карлотта вперше прийняла мене у своїй квартирці з двох кімнат — і була в оксамитовій сукні, блаженській і зли-нялій — навіщо я сказав їй того вечора, що волю ба-чити її в купальнику? Тоді ми лиш недавно познайоми-лись, і я ще жодного разу навіть не цілував її.

І ось Карлотта, боязко посміхнувшись, зникає у ві-тальні і з'являється переді мною — неймовірно! — у ку-пальному костюмі. Саме того вечора я вперше обняв її й одразу поклав на диван. Але потім сказав, що після такого люблю залишатися сам, пішов собі і три дні не показувався їй на очі, а коли з'явився, то став звертатися до неї на «ви».

Отоді й виникли ті безглузді взаємини: вона — схви-льована й відверта, я — небагатослівний і стриманий. Несподівано я знову почав казати їй «ти», але Карлот-та мене не підтримала. Тоді я спитав, чи не помири-лася вона зі своїм чоловіком. На очі Карлотті навер-нулися сльози, і вона сказала:

— Він ніколи не кривдив мене, як ви.

Мені було неважко пригорнути голову Карлотти до своїх грудей і сказати, що я кохаю. Її — зрештою я самотній, як палець, і чом би й не покохати цю соло-м'яну вдову? Карлотта одразу розчулилась і тихо призналася, що покохала мене з першого погляду; я, мовляв, видався їй людиною надзвичайною, але вже змусив її багато вистраждати, хоч познайомилися ми зовсім недавно. Щоправда, з нею так обходилися всі чоловіки — вона сама не знає чому.

— Щоб кохання тривало довше, — усміхнувся я їй у волосся, — його слід то охолоджувати, то нагрівати.

Карлотта була бліда, з величезними, трохи сумними очима, і тіло її теж здалося мені блідим. Тієї ночі в сутіні своєї кімнати вона спитала, чому я пішов від неї минулого разу. Може, мені не сподобалось її тіло?

Але знову я не виявив і крихти жалості. Опівночі вдягся, не став навіть вигадувати ніякого приводу, а просто сказав, що мушу йти. Карлотта хотіла піти зі мною.

— Ні, мені подобається бути самому.

І, поцілувавши, покинув її.

2

На той час, коли я познайомився з Карлоттою, я тільки-но пережив драму, яка мало не коштувала мені життя. Через те й відчував таку гірку втіху, повертаючись додому безлюдними вулицями і втікаючи від тієї, яка кохала мене. Бо нещодавно я сам мучився дні і ночі, принижений і поранений примхливими вибриками іншої жінки.

Нині я переконаний, що ніяка пристрасть не спроможна вплинути на людську вдачу. Вбити людину пристрасть може, але змінити — ні. Минає мить екстазу, і ти стаєш порядним чоловіком або негідником, статечним батьком родини чи безтурботним хлопцем — влас-

не, тим, ким ти раніше був — і живеш собі, як і жив колись. А проте у хвилини кризи ми пізнаємо свою справжню вдачу і жахаємося, і все викликає тепер огиду, і навіть жити більше не хочеться, але ж нема кого винуватити, крім самого себе. Та жінка довела мене до життя, яким я тепер живу: перебиваюся з дня на день, без мети, без друзів, зневірений у людях, розчарований у своїй матері, яку просто терплю, і в своїй племінниці, якої не люблю. Усе це я завдячую тій жінці, та чи краще вийшло б у мене з іншою?

Звісно, я маю на увазі тільки таких жінок, які здатні принижувати мене, бо іншими я просто не цікавлюся,— така вже моя вдача.

А проте тоді я знаходив деяку розраду, думаючи, що мене скривджено, що мою жінку можна назвати підлою. Коли людина дуже страждає, вона неминуче вдається до цього знеболювального засобу: переконує себе, що її несправедливо скривдили. Така впевненість знову робить життя привабливим,— а чого людині ще треба? — повертає нам відчуття повноцінності, спокушає нас. Я сам таке пережив і навіть жадкую, що несправедливість, невдячність, яких я тоді зазнав, були недосить жорстокими. Я дуже тоді мучився: дні здавалися нескінченними, вечори тяглися нестерпно довго,— але водночас відчував якусь гірку радість, вона ніби всотувалась у мене з невидимим промінням: то був подив, що зі мною таке сталося, що жінка виявилася справді жінкою, що я страждав і досі страждаю. Я згадував кожен свій порух, кожне зітхання, кожне слово і чудувався: і чому все відбувалося саме так, а не якось інакше?..

Отож я зазнав дуже тяжкої кривди, і ось тепер сам кривдив жінку, але, як це часто буває, не ту, яка завинила, а зовсім іншу.

Я виходив уночі з Карлоттиної квартирки пересичений, неуважний, і мені подобалося простувати самому

тим довгим провулком, ні про що не замислюючись, дивлячись на будинки і спогадуючи, щоб я думав та відчував у юності. Простота ночі — темрява й ліхтарі — завжди лагідно приймала мене у своє лоно, навіювала мені чудернацькі і напрочуд приємні фантазії, підсилюючи їх, відтінюючи своїм контрастом. Навіть глухе роздратування, яке я відчував до Карлотти за її принижену любов, тепер помалу розвіювалось, бо я більше не відчував тієї ніяковості, яку пробуджувала в мені жалість до цієї жінки завжди, коли я був з нею.

Я знав, що я уже не юний, і дуже боявся надто повернутися до Карлотти. Щоб цього не сталося, я переконував себе, що мені набридли її пестоці, її тіло. Казав собі, що в своєму становищі — чоловік з нею не живе, а вона молода й бездітна, — звичайно ж, Карлотта хотіла б знайти в мені хоч якусь опору. Але надто вона — бідолашна! — невибаглива коханка і, може, якраз через це чоловік і покинув її.

Пригадую, якось увечері ми поверталися з кіно. Ішли напівтемними вулицями і Карлотта тримала мене під руку.

— Я щаслива, — мовила вона. — Так гарно ходити з тобою в кіно!

— А ти ходила в кіно зі своїм чоловіком?

Карлотта всміхнулася.

— Ти ревнуєш?

Я знизав плечима.

— А що це міняє?

— Я стомилася, — сказала Карлотта, стискаючи мій лікоть. — Цей обтяжливий ланцюг, що нас єднає, руйнує життя і мені, і йому, та ще й змушує мене шанувати прізвисьце, яке не принесло мені нічого, крім горя. Якби можна було розлучатися, бодай тим, у кого нема дітей!

Того вечора настрій у мене був лагідний: її тепле тіло, яке горнулося до мого тіла, пробудило в мені жадання.

— А ти жалкуєш, хоча б трохи?

— О любий,— мовила Карлотта,— і чому ти не завжди такий, як сьогодні! Якби тільки я могла розлучитися!

Тоді я не сказав нічого. Але іншого разу, коли вона заговорила про розлучення, я різко урвав її:

— Але скажи, чим тобі погано живеться? Робиш усе, що хочеш, і, я певен, він і тепер навідується до тебе, коли справді це він тебе зрадив, а не ти його.

— Я ніколи нічого не хотіла від нього,— відповіла Карлотта.— З того самого дня, як він пішов, я почала працювати. Ну, а тепер,— і вона подивилась на мене,— тепер у мене є ти, і мені здавалося б, що я тебе зраджую.

Того вечора, коли ми вийшли з кіно, я урвав їй мову поцілунком. А тоді повів її до станційного буфету і там змусив випити два келихи спиртного.

У туманному світлі, що соталося крізь шибки, ми сиділи в куточку, як двійко закоханих. Я теж перехилив кілька келихів і голосно сказав:

— Карлотто, зробимо цієї ночі дитя, гаразд?

Карлотта засміялась і зашарілася. Потім затулила мені рота долонею: на нас почали озиратися.

Я говорив, говорив. Карлотта згадувала фільм і казала дурниці, але дурниці, сповнені пристрасті: вона порівнювала нас із героями фільму. Я все пив, знаючи, що тільки так зможу відчутти потяг до Карлотти.

Надворі похолодніло, і ми бігцем подалися додому. Я залишився в Карлотти на цілу ніч, і, прокинувшись уранці, відчув її поруч: розкуйовджена і сонна, вона намагалась обняти мене. Я не відштовхнув її; але коли встав, голова у мене боліла, і я дратувався, бачачи, з якою стриманою радістю Карлотта готує мені

сніданок — вона аж співала. Потім ми збиралися вийти разом, але я нагадав їй про воротарку, і вона послала мене вперед, та спершу обняла й поцілувала мене за дверима.

Найвиразніший мій спогад від того пробудження — це гілля дерев за вікном, яке виднілося крізь штори; воно наче застигло в густому тумані і скапувало крапельками води. Надворі сірість похмурого ранку, а тут, у кімнаті, — тепло й ніжність. Від цього кров у мені нуртувала, але я волів би лежати сам, курити й дивитися у вікно, уявляючи собі інше пробудження й іншу жінку в постелі поруч.

За ту ніжність, яку я відчував до Карлотти в таких випадках, я потім дорікав собі, щойно опинявся самотин. Лютував на себе й копирсався в своїй душі, щоб вигнати звідти навіть спогад про Карлотту, обіцяв собі бути рішучим і таки виявляв рішучість — може, аж занадто суворо. Невже вона не бачить, що ми любимося з нудьги, з розбещеності, чи ще не знаю з якої причини, навіщо тішить себе химерами? Мене завжди дратувало, коли я згадував, який вираз з'являвся в очах Карлотти одразу після любовців — серйозний і блаженний. Я обурювався, помічаючи в неї цей вираз, що його ніколи не бачив у тієї єдиної жінки, у якої хотів би його побачити.

— Коли ти приймаєш мене таким, як я є, — добре, — сказав я Карлотті одного разу. — Але не пробудь увійти в моє життя, краще одразу викинь це собі з голови.

— Ти не кохаєш мене? — пробелькотіла Карлотта.

— Якщо у мені й жевріла іскра кохання, то я її загасив ще в юності.

(Але іноді, від жалості або хоті, я раптом відчував до Карлотти ніжність і тоді страшенно злився на себе).

Карлотта спробувала всміхнутися.

— Але принаймні ми з тобою друзі, правда?

— Послухай-но,— серйозно сказав я їй,— цих балачок я терпіти не можу. Ми з тобою просто чоловік і жінка, які нудяться і яким добре разом у ліжку.

— О так! — мовила Карлотта, взявши мене за руку і затуливши нею своє обличчя.— Мені з тобою добре, дуже добре.

— Оце й усе...

Досить було однієї з таких розмов, у яких — так мені здавалося — я виявляв слабкість, і я потім уникав її цілими тижнями, а коли вона телефонувала мені на службу зі своєї кав'ярні, відповідав, що зайнятий. Першого разу Карлотта спробувала була обуритись. Тоді я прийшов до неї і цілий вечір промучив її. Абажур відкидав їй на коліна світлу пляму, а я сидів на кав'ярні, у сутіні — незворушний, холодний — не озивався й відчував притлумлений біль у кожному її погляді. Зрештою я сам не витримав нестерпної напруги і перший порушив мовчанку:

— Подякуйте мені, синьйоро. Ви надовго запам'ятаєте сьогоднішні посиденьки — це стане для вас доброю наукою.

Карлотта не ворухнулася.

— Ви такі обурені, синьйоро,— ну ж, убийте мене! Але не грайте переді мною жінку — це марна трата часу. Примхи я дозволяю тільки собі самому.

Карлотта важко дихала.

— Навіть купальник тебе сьогодні не виручить,— сказав я їй.

Карлотта стрибнула до мене і я побачив, як її чорна голівка майнула в білому світлі, наче пожбурений кімось предмет. Я викинув перед собою руки. Але Карлотта припала до моїх колін і заплакала. Я двічі-тричі провів долонею по її волоссі й підвівся.

— Мені й самому хочеться заплакати, Карлотто. Але знаю, це нічого не дасть. Те, що ти пробуєш, я уже перепробував. Хотів навіть заповідати собі смерть, але

мене зрадила мужність. У цьому іронія долі: хто виявляє слабкодухість і хоче накласти на себе руки, той не може подолати своєї слабкодухості й тоді, як настає вирішальна хвилина... Ну годі, заспокойся, Карлотто.

— Не кривдь мене так...— схлипуючи, пробелькотіла вона.

— Я не хочу кривдити тебе. Але ж ти знаєш: мені подобається бути самому. Якщо ти зараз дозволиш мені спокійно піти, я повернуся. А інакше ми більш не побачимося. Послухай-но, ти хотіла б, щоб я закохався в тебе?

Моя долоня лежала на її голові. Карлотта підвела перекривлене від плачу обличчя.

— ...Тоді перестань кохати мене. Іншої ради немає. Єдиний порятунок для зайця — уполювати мисливця самому.

Такі сцени тримали Карлотту в постійній напрузі, надто приголомшували її, щоб вона могла бодай подумати про те, чи не порвати їй зі мною. І потім, чи не свідчили вони про глибоку подібність наших характерів? Карлотта була простодушна — аж надто простодушна — і не могла всього збагнути, але, безперечно, відчувала це. Іноді — бідолашна — вона пробувала жартувати і тоді казала: «Таке життя». Або: «Коли вже не щастить — то не щастить».

Я думаю, що якби раптом вона рішуче зі мною порвала, я трохи страждав би. Але на це Карлотта не була здатна. Якщо я не з'являвся два вечори поспіль, то третього знаходив її з темними півколами під очима. А як раптом мене охоплювала жалість або ніжність, і я приходив до тієї кав'ярні, і просив Карлотту вийти, вона підхоплювалась мені назустріч зашаріла, збентежена, і навіть здавалась вродливішою.

Мій гнів був спрямований, власне, не проти неї, а проти будь-якого обмеження моєї свободи, адже наші інтимні взаємини мене поневолювали — так я вважав.

Тому що я не кохав Карлотту, найменше її право на мене здавалося мені обурливим зазіханням на мою волю. Були дні, коли я відчував огиду від того, що кажу їй «ти», це принижувало мене. Хто вона для мене, ця жінка, щоб ходити зі мною під руку?

Зате я ніби наново на світ народжувався тими днями, коли рано закінчував роботу і вже опівдні міг вийти на свіже повітря, на осяяні сонцем вулиці, вільний від Карлотти, від усього, з приємним відчуттям у тілі і притлумивши в собі давній біль; коли міг дивитися, вдихати запахи й відчувати, як у далекій юності. Згадуючи, як страждає Карлотта від кохання до мене, я майже забував про своє давнє горе, воно відступало від мене, втрачало свою гостроту і, далеко від Карлотти, я почував себе оновленим і мудрішим. Вона була губкою, яка змивала з мене бруд гірких спогадів, і я думав про неї часто.

3

А були вечори, коли я говорив, говорив і, захоплюючись цією грою, знову ставав молодим хлопцем, забував про свою кривду.

— Карлотто,— запитував я,— як почував себе людина, коли закохується? Давно я не був закоханий. Мабуть, це дуже приємно. Коли у коханні щастить, людина втішається, коли не щастить, надіється. Мені казали, ніби закоханий живе тільки сьогоднішнім днем. Це правда, Карлотто?

Карлотта усміхалась і заперечливо хитала головою.

— І потім, це так приємно — думати про своє кохання. Правда, Карлотто? Той, кого ми безнадійно кохаємо, ніколи не спізнає такого щастя, як ми. Хіба

що,— посміхнувся я,— він спить з іншою жінкою і сміється з нас.

Карлотта супила брови.

— Чудова це річ — кохання,— закінчував я.— І ніхто не може цього уникнути.

Карлотта була мені за публіку. Тими вечорами я, власне, говорив для самого себе. І гарно так виходило!

— Існує кохання, але існує й зрада. Щоб дістати від кохання справжню втіху, треба спізнати й зраду. А проте ми цього добре не усвідомлюємо. Зате ви, дівчата, рано засвоюєте цю істину. Ти зраджувала свого чоловіка?

Карлотта червоніла і намагалась ухильно всміхнутися.

— Ми, хлопці, поводитися куди дурніше. Закохувалися в актрису або однокласницю й дарували їй свої кращі мрії. Та сказати їй про це забували. Хіба міг я знати, що кожній дівчині в нашому віці уже було відомо: кохання без обману неможливе. Неймовірно, але молодий хлопець іде в дім розпустити і потім переконує себе, що інші жінки — не такі. Ти що робила у свої шістнадцять років, Карлотто?

Але Карлотта думала про своє і очима казала мені, що це її особиста справа. Я дратувався, помічаючи в її серйозному погляді вогники співчуття.

— Ти що робила в свої шістнадцять років? — повторював я, дивлячись на підлогу.

— Нічого,— поважно відповідала вона.

Я здогадувався, що у неї на думці.

Потім Карлотта починала просити прощення, називала себе щасливою, мовляв, вона не хотіла мене образити, але з мене того її слова було досить.

— Ти знаєш, яка ти дурна? Ото буде для мене полегкість, як твій чоловік візьме тебе назад.

І я йшов від неї, задоволений собою.

Назавтра в моїй конторі лунав боязкий дзвінок. Я відповідав стримано й сухо. А увечері ми зустрічались.

Карлотту забавляло, коли я говорив із нею про свою племінницю-коледжанку, і вона недовіриливо хитала головою, як я казав, що волів би вирядити в коледж свою матір і жити з дівчиною. Їй чогось здавалося, що ми тільки видаємо себе за дядька й племінницю, а насправді нас поєднує якась таємниця. Вона з викликом допитувалась, чи то не моя дочка.

— Авжеж дочка, і народилася вона, коли мені було шістнадцять років. Та ще й з'явилася на світ білявою, щоб подратувати мене. Як це люди примудряються народжувати білявих? Для мене — то не діти, а звірята, як, скажімо, мавпи або леви. Ті, що живуть у жарких краях і печуться на сонці.

— Я була білява в дитинстві,— сказала Карлотта.

— А я був лисий.

У ті останні дні я відчував до Карлоттиного минулого якусь знуджену цікавість і часто забував, що вона вже й так багато розповідала мені про себе. Я переглядав її життя, як переглядають газетну хроніку. Розважався тим, що приголомшував її несподіваними й недоречними запитаннями і сам же відповідав на них. Власне, я прагнув слухати тільки себе.

І Карлотта це зрозуміла.

— Розповідай,— казала вона не раз, стискаючи мій лікоть, бо знала, що змусити мене говорити про себе — це єдиний спосіб здобути мою прихильність.

— Я тобі ніколи не розказував, Карлотто,— спитав я якось у неї,— що одна людина через мене заподіяла собі смерть?

Вона поглянула на мене, не знаючи, сміятись їй чи дивуватись.

— Це зовсім не смішно,— провадив я.— Власне ми мали померти обидва, але помер тільки він. Вибрики

молодості.— Дивно, подумалося тоді мені, я ж цього досі нікому не розповідав. І розповідаю тепер Карлотті, а не комусь іншому.— Жан був моїм другом, білявий такий хлопчина. Він і справді чимось скидався на лева. Ви, дівчата, й гадки не маєте, що може існувати така дружба. В цьому віці ви вже надто ревниві. Ми разом ходили до школи, але й увечері бачилися щодня. Говорили всяку гидоту, як це ведеться між хлопцями, і були закохані в одну синьйору. Мабуть, вона й досі жива. Та жінка була нашим першим коханням, Карлотто. Цілими вечорами ми розмовляли з Жаном про кохання та про смерть. Жоден закоханий не був так певен, що друг його розуміє, як ми обидва. Жан умів страждати з такою мужньою гідністю, аж мені ставало соромно за себе. Це він створював меланхолійний настрій тих вечорів, коли ми прогулювалися в тумані. Ми нізащо не повірили б, що можна страждати дужче, ніж ми...

— То й ти був закоханий?

— Я переживав, що не вмю так глибоко страждати, як Жан. І зрештою мені спало на думку, що ми можемо накласти на себе руки, і я йому це сказав. Жан, з його багатою уявою, збагнув, проте, мій задум, не одразу. Ми мали один револьвер на двох. Пішли на пагорб випробувати його: апу ж як не стріляє? Вистрелив Жан — він завжди був одчайдушним хлопцем. Я певен, що якби він тоді перестав кохати красуню, то перестав би й я. Отож ми випробували зброю і стали спускатися стежкою з пагорба, була зима, і навкруги лежав голий простір — я ще не встиг отямитися від громового звуку, коли це Жан устроїв дуло собі в рот і каже: «Револьвер справний...» Пролунав постріл, і Жан упав мертвий...

Карлотта дивилася на мене з жахом.

— А я розгубився й утік...

Того вечора Карлотта спитала:

— І ти справді любив ту жінку?

— Ту жінку? Я любив Жана і вже тобі про це казав.

— І ти теж хотів застрелитися?

— Звичайно. І вчинив би дурість. Але не зробивши цього, я вчинив велику підлоту. І досі часом мучать мене докори сумління.

Відтоді Карлотта часто згадувала про той випадок і говорила про Жана так, наче була з ним знайома. Просила, щоб я розповів, який він був, і допитувалася, яким був тоді я. Хотіла знати, чи зберігся в мене револьвер.

— А після того в тебе коли-небудь виникало бажання застрелитися? — І пильно дивилася на мене.

— Щоразу як людина закохується, вона про це думає.

Карлотта навіть не усміхнулася.

— А тепер ти ніколи про це не думаєш?

— Думаю про Жана — вряди-годи.

4

З Карлоттою був мені добрий клопіт, коли ополудні я повертався зі своєї контори і проходив повз вікна її кав'ярні. Я намагався не потрапити їй на очі, інакше довелось б заходити і цим влаштувати для неї своєрідне свято. Додому я ополудні не йшов, о цій годині мені дуже подобалося сидіти самому в якійсь тратторії і курити, мружачи очі. У цей час Карлотта сиділа за касою на своєму стільчику, машинально відривала чеки і то кивала головою, то всміхалася, то сушилась, коли якийсь клієнт починав жартувати з нею. Вона приходила туди о сьомій ранку, перевдягалася в голубий халат і працювала до четвертої пополудні. Їй платили чотириста вісімдесят лір на місяць. Карлотті подобалося

швиденько усе прибрати й підобідати чашкою молока, не підводячись зі свого стільчика.

— Ця робота була б неважкою,— казала вона мені,— якби не постійне рипіння та грюкіт вхідних дверей.

Іноді в Карлотти з'являлося відчуття, ніби хтось молотить кулаками їй по голові.

Це від того часу, як ми з нею познайомились, я став притримувати двері, щоразу коли заходжу до кав'ярні. Іноді Карлотта намагалася барвисто змалювати мені якусь сценку з клієнтами, але їй не щастило підробитися під мою манеру розмови, як не щастило схвилювати мене обережними натяками на пропозиції, які робив їй той чи той дідуган.

— А ти погоджуйся,— казав я.— Тільки щоб я не знав. Приймай його в непарні дні. І стережися хвороб.

Карлотта кривила губи.

Уже кілька днів її мучила одна думка.

— Ми знову закохалися, Карлотто? — якось сказав я їй.

Карлотта дивилась на мене, як побита собака. Я почав страшенно дратуватись. Лютував щоразу, коли помічав, як гарячково блищать у сутінках її очі, коли відчував, як ніжно вона потискує мою руку. Я завжди боявся зв'язати себе з Карлоттою. Навіть думки такої не припускав.

Я знову став грубий і мовчазний. Але Карлотта уже не впадала в якийсь принижений екстаз перед моїми спалахами роздратування. Не зрушуючи з місця, пильно дивилась на мене і не раз уже лагідно уникала моїх пестоців, до яких я вдавався, щоб її заспокоїти.

Таке сподобалося мені ще менше. На саму думку, що я мушу упадати коло неї, аби здобути її прихильність, я відчував глибоку відразу. Але змінилася Карлотта не раптово.

— У мене сьогодні болить голова,— казала вона.— А все оті двері! Поговорімо просто, цього вечора. Розкажи що-небудь.

Коли я збагнув, що з Карлоттою справді щось діється, і вона вважає себе нещасною, і відчуває якесь каяття, я більше не дратувався, а просто зрадив її. І знову настав для мене один із тих оповитих сутінню вечорів, коли, повертаючись із будинку розпустити, я сів відпочити в тій або тій кав'яреньці — без радості і без суму, якийсь очманілий. Думав, що так воно справедливо: або ти приймаєш кохання з усіма його небезпеками, або тобі нічого не лишається, як віддатися розпусті.

А може, думав я, Карлотта вирішила вдати, ніби ревнує мене, і я сміявся з цього. Карлотта страждала. Але була надто наївна, щоб дістати якусь вигоду зі своєї муки. Отож, як і кожен, хто страждає по-справжньому, вона стала грубою. Мені було шкода Карлотту, але я відчував, що мушу її покинути.

Карлотта передчувала удар. Одного вечора, коли ми лежали в ліжку, і я підсвідомо уникав розмови, вона раптом відштовхнула мене і відвернулася до стіни.

— Що з тобою? — спитав я роздратовано.

— Якщо я завтра зникну,— мовила вона, рвучко обернувшись до мене,— ти хоч помітиш це?

— Не знаю,— промимрив я.

— А якщо тебе зраджу?

— Усе життя — суцільна зрада.

— А як повернуся до свого чоловіка?

Вона говорила серйозно. Я здвигнув плечима.

— Я нещасна жінка,— провадила Карлотта,— і нездатна зрадити тебе. Я бачила свого чоловіка.

— Де?

— Він приходив до моєї кав'ярні.

— Хіба він не виїхав до Америки?

— Не знаю,— сказала Карлотта.— Я бачила його у кав'ярні.

Можливо, вона й не хотіла цього мені казати, але в неї вихопилося, що з чоловіком була якась синьйора в шубі.

— То ви не розмовляли?

Карлотта завагалася.

— Наступного дня він прийшов знову. Поговорив зі мною і провів мене додому.

Мушу признатися, мені стало не по собі. Я тихо спитав:

— Сюди?

Карлотта пригорнулася до мене всім тілом.

— Але я кохаю тебе,— прошепотіла.— Не думай...

— Сюди?

— Нічого не сталося, любий. Він розповідав мені про свої справи. Тільки коли я знову його побачила, то зрозуміла, як я кохаю тебе, і тепер знаю, я ніколи не повернуся до нього, навіть якщо він багатиме.

— То він уже благав?

— Ні, але сказав, що якби йому довелось одружуватися вдруге, він знову одружився б зі мною.

— І ти бачила його ще?

— Він знову приходив до кав'ярні, з тією...

То була остання ніч, яку я провів з Карлоттою. Навіть не приголубивши її на прощання, не відчуваючи ні крихти жалю, я перестав до неї приходити. Дозволяв їй телефонувати мені і призначати зустріч у тій або тій кав'ярні, не щовечора, а вряди-годи. Карлотта приходила щоразу і не відривала від мене благального погляду. Коли наставала мить розлучатися, голос її тремтів.

— Я більше його не бачила,— прошепотіла вона одного вечора.

— Даремно,— відповів я.— Ти мушиш спробувати повернути його.

Мене дратувало, що Карлотта шкодує за чоловіком — а в цьому я не сумнівався — та ще й сподівається прихилити мене до себе такою розмовою. Зрештою, це пустопорожнє кохання не варте ані страждань Карлотти, ані мого ризику, — вирішив я.

Одного вечора я сказав їй по телефону, що прийду до неї додому. Вона відчинила мені двері, недовірлива і стривожена. У передпокої дивилася на мене з якимось страхом. Карлотта була в оксамитовій сукні. Пригадую, вона мала нежить і раз у раз притуляла до червоного носа зібгану хусточку.

Я одразу збагнув, що вона усе зрозуміла. Була слухняна і мовчазна, на мої фрази відповідала сумними поглядами. Вислухала усе, що я сказав, позираючи на мене з-за хусточки. Потім підвелася, підійшла до мене, притулилася до мого обличчя, і я був змушений обняти її.

— Ти зі мною не ляжеш? — спитала Карлотта своїм звичайним голосом.

Я ліг з нею, і весь час мене дратувало її обличчя, вологе й запалене від застуди. Опівночі я схопився з ліжка і став одягатися. Карлотта увімкнула світло й дивилася на мене якусь мить. Потім погасила і сказала:

— Що ж, іди.

Я почував себе досить кепсько, і кілька разів спіткнувся, виходячи.

Наступними днями я з деяким страхом очікував її дзвінка, але ніщо не потурбувало мене. Кілька тижнів я працював спокійно, а тоді раптом одного вечора захотів Карлотти, та сором допоміг мені перебороти себе. Одначе я був девен, що як подзвоню у ті двері, то принесу із собою радість. Цієї впевненості я не втрачав ніколи.

Я таки не поступився своїй несподіваній забаганці, але на завтра пройшов повз двері Карлоттиної

кав'ярні. Біля каси сиділа якась блондинка. Мабуть, Карлотта змінила години роботи. Але й увечері я не побачив її. Подумав, що вона захворіла або повернулась до чоловіка. Ця думка була мені неприсмна.

Та в мене аж ноги підкосилися, коли воротарка сказала мені, що місяць тому Карлотту знайшли в ліжку мертво, і газ було відкрито.

ПШЕНИЧНЕ ПОЛЕ

На початку літа ніхто не звертав уваги на те, що ця трава якась світліша й вища, ніж звичайно, але тепер, коли сутінки стали довші і люди щовечора виходили на вулицю подихати свіжим повітрям, це кожному впадало у вічі. А пшениця ж виросте ще вища, потім пожовтіє і шелестітиме, а може, в ній і кілька маківок зацвіте, й одного чудового дня старий скосять її і пов'яже в снопи, і розмовлятиме про свої жнива з усіма, кого стріне на вулиці або в крамницях. А може, навіть захоче продати зерно.

Амалія перувала, бачачи, як іноді спивняються на вулиці, перед їхньою хатиною, хлопці, якраз там, де кінчався фабричний мур і починалася смужка пшениці. Вона дивилася на них, відчуваючи тривогу, сором і водночас надію, а чого соромилась і на що надіялася, сама не знала. Зрештою пшениця була ще зелена, і хлопці, трохи повитріщавшись, ішли собі геть.

Одного вечора Амалія поверталася з роботи додому, її раз у раз випереджали робітники на велосипедах, що жили на самій околиці міста. Заходячи до хатини, вона скинула капелюшок і задерла голову, щоб не бачити зелених стеблин пшениці. Похапцем повечеряла, не звертаючи уваги на бруд, на всякий мотлох у кухні, на побиті тарілки; повечеряла тим, що було,—

вона не звикла вередувати їжею. Намагалась не помічати ні материних обносків, ні розстебнутих штанів батька, ні того, як він утирає рота тильним боком долоні. Єдине, чого вона прагнула,— це поїсти чим-скоріше й утекти, щоб не чути, як старий знову почне торочити про свою пшеницю та нарікати, що кабан погано набирає сала.

Не надіваючи капелюшка, Амалія вибігла надвір, у сутінки, і подалася геть від будинку, бо не хотіла, щоб Тоска зайшла до неї додому. Мугикаючи якусь пісеньку, вона дійшла до того місця, де обабіч вулиці знов починались дерева і задерла голову, дивлячись, чи світиться у вікнах Тоски. В провулку бігали дітлахи — вони галасували й гралися, поки ще не зовсім спочило. Амалія спинилася перед дзеркальною вітриною «Американського бару», підмалювала собі губи й поправила гривку. В зеленому відблиску помітила, що вираз очей у неї зосереджений і безжальний.

Одного разу Тоска сказала, ніби задрить їхній окремії халупі. Як зручно, мовляв, так жити: навіть не треба підійматися сходами. Чудово провести неділю — для Тоски означало вибратися на пікнік кудись за місто, а ще вона мала мрію попрацювати цілий день на збиранні винограду.

Амалія відчула на собі чийсь погляд. То був Тоніно, брат Тоски. Одного разу Амалія сказала йому якусь грубість: його білясте обличчя з лукавими очима, незграбно обвислі руки з обламаними нігтями навівували їй відразу. Тепер він засміявся, пробурмотів якусь люб'язність і спинився біля неї.

— Уже чи ще? — спитала його Амалія, намагаючись усміхнутися якомога привітніше.

— Якщо ти чекаєш на мене, то я «вже», — мовив Тоніно, подаючи їй руку.

— Я питаю, чи вже зібралася Тоска,

— А мені байдуже,— сказав він, низавши плечима. Амалія аж ногою притупнула спересердя, а Тоніно засміявся, задоволений собою. Амалія стала нервово прогулюватися туди-сюди.

Коли залишилася сама, звернула у провулок, під дерева. Там пахло смаженим м'ясом, пилюкою, вулицею, але найдужче — свіжим вечірнім повітрям, і це подобалося їй. Подобалося їй також слухати, як подзеленькують удалині трамваї.

Того вечора вони спинилися під червоною вивіскою фотографії. Амалія подивилась на виставлені у вітрині портрети і скривила гримаску. Тоска не стала наполягати, і лінивою ходою вони рушили далі. Дійшли до парку «Джардіно».

— Поглянь, чи там є хто-небудь,— сказала Тоска.

Чиясь рука поманила їх із гурту хлопців, що сиділи за огорожею.

— Ходімо,— мовила Тоска.— Це Джанні.

— Ми навіть не в капелюшках,— сказала Амалія.

— Хіба тільки ми? Ходімо.

Там був Джанні, був Тоніно, були всі механіки з їхнього цеху. Замість танцювати, вони пили пиво. На бетонованій площадці, під деревами, топталосся всього кілька пар, але оркестр грав дуже гучно. У парку віяло прохолодою.

Амалія не схотіла пива і замовила собі каву. Її дратувало, що на ній прості панчохи, в яких вона ходила на роботу, бо, коли танцює небагато пар, на ноги усі дивляться. Побачила якогось хлопця в білій сорочці, що танцював у шортах, хоч літня спека ще й не настала. За одним столиком помітила в еутіні парочку: він спортивного вигляду, з вусиками, певно, власник того автомобіля, що стоїть на вулиці; вона підперла щоку рукою і щось каже йому. Друкарка з полакованими нігтями.

Тоніно з насмішкою в голосі запитав, чи піде вона танцювати.

— Я стомлена.

Тоска й Джанні були уже на площадці. Механіки мовчали й по-дурному посміхалися. Дівчата явно перебили їм розмову. Амалія дивилася на них як на порожнє місце. Тоніно сказав:

— Розмовляйте собі, хлопці, ця синьйорина не тепня.

І якийсь косоокий бовдур, що його Амалія не знала, спитав:

— Та невже? Звідки ж вона?

А ще один сказав, похитуючи головою:

— Жінка завжди є жінка.

Проте той косоокий і далі допитувався. Тоді Тоніно — цього разу без посмішки — поважно мовив:

— Ми хлібороби. Нам обридло вирощувати квасолю, і ми перебрались до міста. З якого пак села, кажете? — обернувся він до Амалії.

Амалія вдала, ніби не чує, але її аж у піт кинуло. А серце закалатало так, що на мить заглушило оркестр.

Тоніно провадив:

— Ми горді, ми на своєму хуторі не звикли бути запанібрата з тими, хто не пас із нами овець...

До гурту підійшов високий кучерявий хлопець із піджаком, перекинутим через руку, і кілька механіків привіталися з ним. Він мав на собі білу теніску, засмагли руки були відкриті. Видно було, що він не простий робітник. Косоокий, сміючись, заговорив до нього і назвав його Ремо.

Поки хлопці обмінювалися веселими привітаннями, Амалія сиділа, опустивши голову. Почула, як той Ремо спитав:

— Вона не зайнята?

Заграв оркестр, і Амалія, усміхаючись йому, підхопилась на ноги. Пружно ступаючи, вони вийшли на площадку.

Хлопець не просто обняв Амалію, правою рукою він обхопив дівчину за стан, а ліву поклав на її тверду напружену спину. Амалія охоче віддалася на волю його рук. Під кінець танцю Ремо тихо спитав, звідки вона.

Амалія тільки розгублено посміхнулась. Більше вони не мовили й слова.

Коли танці скінчилися, обоє якусь мить дивились одне на одного.

— Надягніть піджак, уже холоднувати.

Обминаючи пари, вони дісталися до хвіртки і вийшли у напівтемний провулок.

Її супутник накинув піджак на плечі і спокійною сягнистою ходою ішов поруч з нею. Не озивався — мабуть, хотів, щоб вона перша здолала ніяковість і почала розмову.

Амалія на якусь мить зовсім забула, що він поруч, але потім похопилась і сказала:

— Як мені набридли оті четверо грубіянів!

Хлопець скося поглянув на неї і швидко мовив:

— А й справді, — то четверо йолопів. Як тебе звати? — і взяв її під руку.

Амалія пожалкувала, що дала так притиснути себе під час танцю, і легко випручала руку.

— Погуляймо просто так, — сказала тихо.

Коли дійшли до залізниці, де між будинками й на лужках було зовсім темно, Амалія сама взяла Ремо під руку і стала слухати його розповідь про велику торішню велогонку, коли він у головній групі проскочив якраз під оцим шлагбаумом. Амалія невразно пригадала ту неділю: галасливий і багатолюдний натовп глядачів, стрімка лавина велосипедистів, низько схилених над рулями. Амалія ніколи не чула

його імені, але її партнер по танцях був молодець: він не став вихвалитися і сказав, що брав участь у командних змаганнях.

— А тепер що ви робите?

Тренується, готуючись до велогонки на Рів'єрі. В Амалії частіше забилося серце, бо це означало, що він гонщик відомий.

— По всій Рів'єрі? — спитала вона.

Ремо більше не усміхався — Амалія бачила це навіть у темряві. Він не усміхнувся й тоді, коли сказав, що вона гарна дівчина і пестливо погладив її бік.

— По всій Рів'єрі?

Ремо відповів, що дороги однакові скрізь, а гонки виграють завдяки тренуванням. Амалія раптом відчувала гостре бажання побачити його голі ноги: мабуть, вони мускулясті й гарні. Спитала, чи є у нього фотографії.

Ремо, стискуючи їй лікоть, сказав:

— Ходімо на лужок?

Вони сіли на траву, й Амалія спитала, коли він їде на Рів'єру і чи виступав уже там. Ремо щось пробурмотів і однією рукою ковзнув угору по стегну Амалії, а другою обняв її за шию й поцілував. Амалія підхвилась на ноги. Ремо, сидячи в траві, підвів голову.

Амалія пробелькотіла:

— Ми майже незнайомі.

Ремо ліг і хотів був схопити її за литку. Амалія відскочила назад і перестрибнула через канаву. Далі, під вуличним ліхтарем, проїхав якийсь велосипедист.

Ремо, усе ще лежачи, пробурмотів:

— Ходи сюди, дурненька. Зараз ніч — ніхто не побачить.

— Ні, ні, — мовила Амалія, відчуваючи, як завмирає її серце. — Ми ж не собаки.

Тоді Ремо лайнувся і підхопився на ноги. Амалія кинулась бігти. Ремо швидко рушив за нею. Діставшись до ліхтаря, Амалія стишила ходу і звернула на тротуар.

Амалія спала в кухні, на канапі, а її дзеркало та шкатулки стояли на комоді, в другій кімнаті, де спали батько з матір'ю. Через те вона приходила додому тільки їсти й спати. А тепер, коли ще й росла пшениця перед дверима, дівчина не хотіла бути вдома навіть у неділю вранці.

Стіни двох кімнатоk їхньої хатини були облуплені, але з міцного дерева: як у старій остерії. Амалія сподівалась, що фабрика придбає цю ділянку разом з тією халупою і зрівняє тут усе з землею. Але батько її, либонь, був певен, що такого не станеться, коли навіть хліб посіяв.

Уночі крізь двері було чути голоси поодиноких перехожих, гавкання собак і гуркіт поїздів. Удосвіта — скрипіння підвід, а іноді, хоча й рідко, шурхіт автомобільних шин.

Така була халупа, що її Тоска вважала зручнішою за своє помешкання на третьому поверсі. Вона й народилася в цьому кварталі. Тоска, на її, Амалії, місці, не пішла б сидіти на лужку з велосипедистом; вона не ходила туди навіть зі своїм Джанні. Зате охоче дозволила б йому все у кіно. Або в неділю, десь за містом.

Ще дівчинкою Амалія спізнала таких розваг, у винограднику, але тепер — годі. Варто було переїздити до міста і починати самостійне життя, щоб валятися в траві, мов селючка? Робити це — не така вже й велика втіха, а робити у такий спосіб — просто гидота. Звичайно, треба вміти поступатися, але не обов'язково брати приклад із таких, як Тоска, що з першого ж разу дозволяють усе будь-якому механікові.

«Усі чоловіки однакові,— думала Амалія,— проте чоловік чоловікові не рівня». Але ж того вечора велосипедист покинув її з лайкою. Амалія хотіла попросити Тоску, щоб та спитала про нього в Тоніно, а той — у інших хлопців, тільки боялася, що її візьмуть на глуми. Одного вечора хотіла була вже зайти в «Джардіно», але побачила там усю компанію з Тоніно на самій видноті і залишилася на вулиці, витягуючи шию та дивлячись, чи не промайне десь між деревами кучерява голова велосипедиста. Він був там, у светрі з трубочатим коміром, і сперечався про щось, аж почервонів на виду.

Наступного дня — був хмарний і прохолодний ранок — Амалія вмивалася в темному кутку кухні, коли подивилася у вікно й побачила високого молодика з галими ногами, в білій тенісці, у береті, який, спершись на велосипед і задерши підборіддя, дивився на їхній дім. То був Ремо.

Поправляючи капелюшок на опущеній голові, Амалія вийшла на вулицю — стежку між пшеницею здолала за чотири кроки. Вона так і не підвела погляду, і Ремо рушив з нею поруч, ведучи рукою велосипед. У нього були засмаглі ноги атлета, бронзовий колір яких пом'якшувався білястим волоссячком. Амалія подумки сердилася, що дозволила захопити себе вдома.

— Ви на роботу? — спитав Ремо повагом, як і йшов.

Амалія, роздратована, скоса глянула на нього і не знала, що відповісти. Нарешті запитала з викликом:

— А ви тренуєтесь?

І спинилася. Далеко попереду, на розі вулиці, юрмилися перед фабричною брамою дівчата-робітниці та хлопці-механіки. Вранішню тишу розітнув останній гудок — довгий, оглушливий, владний.

— Хто вам сказав, де я мешкаю?

Ремо не почув.

— Я проходжу тут щоранку,— сказав він,— зі своїм вірним товаришем. Ти сьогодні працюєш?

— Я поспішаю,— сказала Амалія.

— Увечері прийду по тебе.

— Сьогодні я збираюся до театру.

Ремо не розгубився.

— Сама? — запитав.— То й я з тобою.

— Не приходь по мене,— сказала Амалія.— Зустрінємося біля «Джардіно».

Того вечора, однак, вони пішли не до театру, а в кіно, в центрі міста, бо Амалія дала зрозуміти Ремо, що їй не хочеться бачити навколо одні й ті самі обличчя. Перед тим як сісти в трамвай, Ремо надягнув піджак. У кіно сидів спокійно, бо Амалія посміялася з нього і сказала, що всьому свій час. Кінофільм, який вона дивилася, сидячи у зручному червоному кріслі, так її зацікавив, що в якусь мить вона не на жарт обризалася б, якби Ремо знов узявся за своє.

Повертаючись, вони зайшли до кав'ярні, і Амалія попросила його розповісти про велогонку на Рів'єрі. Заговорила про море, про купальників, про пальми. Спитала, чи траплялося йому бувати за кордоном. Просила розповісти, що він робив раніше і що збирається робити, як виграв гонку.

Ремо охоче говорив про велогонки, але про щось інше не мав особливо чого розповісти. Раз у раз простягав нишком руку, й Амалія була змушена бити його по пальцях і робила це так рішуче, аж він червонів.

Вона не дозволила провести себе до самого «пшеничного поля». Потиснула Ремо руку і покинула його серед вулиці — високий, трохи зсутулений, він стояв і дивився, як вона віддаляється.

Настали спекотні дні, і старий зробився просто нестерпним. Повертаючись із роботи, Амалія майже завжди бачила його на подвір'ї: він то зважував колоски на долоні, то висмикував бур'янинки, раз у раз підводячи осяяне радістю обличчя, затінене стареньким капелюхом, розкошланим і жовтим (такою жовтою незабаром стане його пшениця). Він заговорював до перехожих і тільки тому не ділився своїми безглуздими планами з першим-ліпшим, що давно уже втратив до людей усяку довіру.

Але зі своєю старою він тільки й розмовляв що про пшеницю, робив підрахунки, відчував себе землевласником — господарем тих чотирьох п'ядей поля. Амалія ладна була віддати свої парфуми, аби тільки адміністрація фабрики виселила їх звідси. А батько, навпаки, усе довше й довше блукав ночами по подвір'ю й іноді залишався там до самого ранку, щоб хазяї фабрики бачили, як він ходить усю ніч із ліхтарем на поясі та в'язкою довірених йому ключів.

Невже й справді оце землисте, наче вкрите іржею тіло, яке виростало серед груддя та гною, передало свою плоть і їй, Амалії? Дівчину дрож пробирав на думку, що це він і мати — її мати у розлізлих черевках, з вусатим і м'ясистим ротом на знекровленому обличчі — поєдналися і спородили її на світ. Коли Амалія зачiniaлася в кухні й милася, стоячи в почвах, їй здавалося, ніби вона зішкрябує зі свого тіла землю та розчавлений виноград.

Одного ранку вона побачила з вікна, як її батько розмовляє з Ремо, що зійшов з велосипеда. Амалія влаштувала Ремо сцену і того вечора не пішла на побачення. Як тільки повечеряла, побігла до Тоски, щоб Ремо не захопив її вдома.

Тоска їла салат, а Тоніно голився.

Амалія сіла біля столу, перед Тоскою. Тоніно сказав, що бачить її в дзеркалі.

— Щасливі ви двоє,— мовила Амалія.— Живете собі самі, усе, що заробляєте,— ваше, і вам, певно, зовсім не хочеться жити якось інакше.

— Як хочеш, ставай третьою,— озвався Тоніно.— Я подбаю, щоб ти була задоволена.

Тоска жувала й пильно дивилася на Амалію.

— Знову ти за своє! — мовила до Тоніно.— Життя — це нудота,— провадила вона.— Я воліла б народитись у селі, як ти, там принаймні не сидиш цілісінський день між чотирма стінами, а як стомишся, можна полежати в холодочку.

Тоніно став наспівувати: «Вернись-вернись до рідного села!»

Амалія всміхнулася, дивлячись на салат.

— Не так воно все легко. Працювати там треба куди більше, ніж тут, а ніхто навіть спасибі тобі не скаже. Там добре свиням, але не тим, хто доглядає їх. А мати у селі своє господарство — це гірше, ніж повіряться по наймах.

— Якби хоч велосипедисти були! — вигукнув Тоніно, напівобертаючись і скрививши рота під рукою, в якій тримав бритву.

Ремо помирився з Амалією, давши їй на здогад, що більш не приходитиме до неї додому, як вона цього не хоче. Тепер завжди чекав її біля «Джардіно». Амалія усміхалася, бачачи, як він іде їй назустріч і очі його світяться притлумленим жаданням. Їй навіть шкода було його, іноді. Якось, теревенячи на фабриці з Тоскою, вона сказала:

— Йому мало тільки балачок.

Ремо швидко збагнув, що, як вони разом, Амалії не хочеться бачити знайомих облич з їхнього передмістя. Отож однієї неділі він повів її до фешенебельного басейну, біля якого стояла довга вервечка автомобілів.

Сидячи на вологій мозаїці і зануривши ноги у зелену воду, вони викурили по сигареті. Амалія дивилася на купальників і заздрила витонченим лініям стегон та спин. У своєму костюмі, що туго обтягував її тіло, вона почувалася трохи окоренкуватою, проте гарно збудованою. Амалія збагнула, що на сонці змінює колір не тільки шкіра, а й волосся, отож хусточка на голові аж ніяк не зайва. А ще вона зрозуміла, що мало хто з чоловіків має таке гарне тіло, як Ремо, і, дивлячись на нього, вперше відчула, як зашумувала у неї кров.

Заплющивши очі, Амалія лежала на піску, і сонце здавалося їй сьогодні яскравішим і прекраснішим. Звичайно ж, це не те сонце, яке обсмалювало її (малій дівчинці) литки та шию на полях. Лежачи поруч, Ремо спитав пошепки, чи згодна вона по večеряти сьогодні разом з ним. Амалія не сказала нічого, але ствердно кивнула.

Вони сиділи у великій залі, де прислужували кельнери в білих курточках. Амалія, розм'якла після цілого дня на повітрі, жартома спитала в Ремо, чи такі прогулянки не зашкодять його тренуванням. Ремо засміявся, блиснувши зубами, уперше за той день, і відповів:

— Навпаки — тренуватимуся з більшою охотою.

Того дня він був у сорочці, з кишеньки на грудях стриміла хусточка.

— Я всього лише бідна селянка,— белькотіла Амалія, пригублюючи біле вино з льодом.— Ти ж бачив, де я мешкаю. Мій батько насіяв навколо дому пшениці, так ніби то хлів. Як ти справді мене кохаш, то підпали той дім. Або спали хоч би пшеницю, вирви її з корінням, щоб я більше ніколи її не бачила.

Вона сміялася, коли Ремо схопив її на руки й поніс угору сходами будинку, де жив, аж на горище, від якого мав ключ. Там він тримав її до третьої ранку.

За кілька днів Амалія зненавиділа те горище і розкладне парусинове ліжко, і похилу стелю, об яку, забуваючись, не раз стукалася головою. Незважаючи на їхні близькі взаємини, Ремо, як і раніше, був дуже стриманий. Він тільки бурмотів щось нерозбірливе, коли Амалія заводила мову про те, як добре було б поїхати разом на Рів'єру і найняти гарну кімнатку, і прогулюватися вдвох на пляжі. Амалія відчувала докори сумління, що надто виснажує Ремо перед самою велогонкою, але розуміла: їй треба прив'язати його до себе, щоб він насправжки закохався в неї, а відштовхувати його тепер уже нема ніякого сенсу. Навпаки, треба, щоб він зник до неї. Тим паче, що й вона часто мучилася від безсоння, краплі поту лоскотали її, мов мурашки, і це прикре відчуття зникало лише тоді, коли Ремо приводив її на горище і вся кров бурхала їй у голову.

Однієї неділі, притиснувшись до спини Ремо, Амалія поїхала з ним на мотоциклі до Холодного Водограю, куди вибиралися компаніями на прогулянку люди з усієї околиці. Тільки-но призвичаївшись до своєї хисткої рівноваги, Амалія стала поглядати на краєвиди і почула себе щасливою. А коли поверталися, вже на заході сонця, Амалія, осяяна золотими променями, притиснулася щочкою до твердої, обтягнутої шкіряною курткою спини Ремо і примружила очі, в яких миготіли, віддзеркалюючись, прогалини між деревами.

Біля Водограю Ремо мав розмову з якимось синьйором у білому костюмі, що казав йому «ти» і плескав його по плечі. То був тренер із Федерації велоспорту. Наступного ранку Ремо збільшив тренувальні навантаження і поклав більше не робити дурниць з Амалією. Зустрічаючись тепер увечері, вони пили пиво або йшли в кіно. Амалія знову спитала Ремо, чи не візьме він її з собою на Рів'єру, хоча б на ту неділю, коли почнеться гонка, але Ремо сказав, що ні.

Вона стала бачити його чимраз менше — кілька хвилини у кінці дня, — бо одразу після вечері Ремо вкладався до ліжка, щоб устати вдосвіта. Він був дуже заклопотаний велогонкою і мовчазніший, ніж будь-коли.

А тим часом пшениця наливалася і жовтіла. Хоч була ріденька, але вже сягала пояса і шуміла хвилями перед хатиною, і старий залишав її тільки на ніч. Уже багатьом дітлахам надавав потиличників, щоб не жбурляли у пшеницю грудки. Виходячи вранці з дому, Амалія намагалась нікому не потрапляти на очі.

Якось увечері, вийшовши сама-одна з кіно, вона раптом захотіла пройти біля місця їхніх побачень і попрямувала до «Джардіно». Ще здалеку почула музику оркестру, а підійшовши ближче, відчула, як повіяло з-під дерев прохолодою. Спинившись за огорожею, вона дивилась на танцювальну площадку, на людей, на столики. І побачила за одним механіків — один якраз повертався з Тоскою, — побачила Тоніно, він саме чогось сміявся, і побачила Ремо. Того самого Ремо, котрий ось уже три години як уклався спати.

Серце їй стислося, і вона ледь стрималася, щоб не зайти. Правда, він не танцював. Але навіщо збрехав їй? Краще вже змовчав би, адже й так говорив дуже мало. Може, просто відчув спрагу і зайшов погомоніти з приятелями? Хай-но тільки відбудеться та велогонка, а тоді вона й на мить його не покине. Надто багато він означає для неї.

А проте тільки сором перед поглядами Тоніно та інших стримав її від того, щоб не зайти до парку. Вона рушила додому, вкрай обурена, і прослизнула до хати, майже не глянувши на шурхотливу пшеницю. Скоріше настав би день велогонки!

Опівночі її розбудило тупотіння ніг, а потім вона почула, як хтось сопе під самими дверима. Може, то був собака, а може, п'яний. Але невизразна туга мов прикувала Амалію до канапи, і вона лежала непорушно,

з широко розплющеними очима. А тим часом на подвір'ї ніби хтось ходив, чулося якесь шарудіння — чи, може, то був просто вітер,— і серце Амалії гірко стислося від жаху й сорому, що вона спить у вбогій кухні з низькою стелею, під самими дверима, майже на вулиці, майже під поглядом кожного перехожого, як бідна селянка; від того, що навіть у червні їй не можна відкрити вікна, аби ніхто не забрався в дім, що вона зовсім самотня і навіть Ремо дурить її. Амалію охопив страх: а що, як двері погано замкнені? Але вона так і не встала, лежала й затуляла вуха, бо надто гидко їй було чути, як капає вода з умивальника у кутку. Нарешті заплющила очі і присилувала себе заснути.

Ця ніч начебто не була вітряною. Сонце ще не підбилося вгору, а вже припікало. Та підійшовши до вікна і втираючись рушником, Амалія побачила, що вся пшениця прибита до землі. Видно було лавочку на вулиці, яку ще вчора затуляло зелено-жовте колосся.

Амалія рушила до дверей, і в цю мить почувала, як зойкнула біля вікна мати. Вони збігли з ганку разом— Амалія вже встигла надіти капелюшок — і побачили, що стебла вилягли в різні боки, поламані і почавлені. З окремих колосків повисипалося зерно. Якийсь робітник, що їхав велосипедом, обернувся і поглянув у їхній бік.

Мати — усе ще боса — підперла щоку долонею, підтримуючи лікоть другою рукою.

— Боюся, що твій батько тепер повбиває нас,— хрипко сказала вона.

Амалія стинула плечима. Нахилилася і ще раз просунула руку між стебла, під якими видніла білувата земля.

— Що ж тут такого? Певно, втелющився якийсь п'яний. Чи ж батько сам ніколи не напивався?

Вона пішла, хоч їй і шкода було кидати матір, усю в сльозах, пішла хутко, бо вже з'явилися цілі ватаги робітників на велосипедах. Зненацька їй пригадалося, що вона казала Ремо, коли була напідпитку.

Повернулася. вона опівдні, цього разу ішла сама, без Тоски. Здалеку халупа здавалася тією самою. Серце в Амалії закалатало, коли вона побачила витолочену смужку пшениці. Двері були тепер якісь голі.

— Де тато?

Мати роздмухувала полум'я в печі.

— Пішов звільнитися з фабрики. Каже, це вони ви-топтали пшеницю, щоб зігнати його із землі. Хоче повернутися в село. Хоче померти там з голоду. Невже ти нічого не чула вночі?

— Отак побиватися за якихось два снопи. Насіння й то коштувало дорожче.

— Скажи йому сама. Ти сьогодні була на роботі?

— Він скоро повернеться?

— Повертався вже двічі. Не знає, куди подіти себе. Але невже ти справді нічого не чула, вночі?

Коли прийшов батько, він хотів побити Амалію, але та не далася. Капелюшка вона не скинула, а рукавички поклала на стіл. Старий зайшов до хати червоний як рак, але потроху гнів його вщух, він якось одразу спав з лиця, змарнів, потім вийшов згребти потовчене жниво, а коли повернувся, на очах у нього блищали великі сльози, і він розлив суп на стіл. Стара мовчала.

— Ти йдеш сьогодні на фабрику? — спитав старий несподівано. Амалія втупила очі в тарілку.

— Працюй на тих тварюк, працюй. Біжи ставай у чергу і дбай, щоб вони гладшали. Їм потрібні такі, як ти. Працюй. Удень вони дають тобі роботу, а вночі платять. Стара, куди ти поділа сапачку?

Щоб не закричати, Амалія втекла, не дослухавши. Походила безлюдними осяяними сонцем вулицями,

покусуючи собі губу і щоразу підводячи голову, коли десь далеко гуркотів по рейках трамвай. Якоїсь миті вона побачила в кінці вулиці вкритого пилюкою велосипедиста з голими ногами. То був не Ремо. Вийшовши увечері з фабрики, Амалія попросила Тоску не лишати її сьогодні саму. Зайшла з нею до крамниці по хліб, потім вони піднялися брудними сходами і сіли в кухні перевести дух, а тоді Тоска заходилася поратись. З'явився Тоніно, він привітав Амалію, по-змовницькому їй підморгнувши. Амалія відповіла йому неуважною посмішкою.

Поки Тоска зливала на балконі сік із салату, Амалія підвелась і стала розпаковувати яйця. Тоніно вмивався за перегородкою.

— Ти мені навіть не подякуєш? — весело мовив він.— І над дерев'яною перебіркою з'явилися його очі та скуйовджений чуб.— Я ж тобі зробив таку приємність!

Амалія підвела очі.

— Якщо цього року треба буде ще й виноград зібрати, клич мене.— Тоніно вийшов на кухню, обтираючи рушником плечі. Він подивився на Амалію прируженими очима і посміхнувся.— Один мій приятель, перед тим як поїхати на велогонку, попросив мене скосити пшеницю. То ти подякуєш мені?

Амалія сперлася руками на стіл і не одразу зрозуміла. Потім щоки її спалахнули, а під горло підкотився клубок. Вона кинулась до дверей, розчахнула їх і побігла сходами вниз. Ідучи вулицею, ховала обличчя, щоб нікого не бачити, і дитячий галас долинав до неї, ніби дуже здалеку, здавався якимось невиразним гудінням. Прийшла додому і не стала боронитися, коли старий почав її бити. Уже й смеркало, а він досі не міг повірити, що вона нічого не чула з кухні.

Коли Амеліо привезли з лікарні і поклали удома в ліжку, інші друзі перестали до нього ходити, а Гарофоло тільки тоді й почав. Бо спершу він ніяк не міг набратися духу; і хоча Амеліо потрапив до лікарні залитий більше бензином, ніж кров'ю, але казали, ніби на тому ліжку він лежить у калюжі крові, весь у гіпсі й бинтах. Гарофоло бачив його мотоцикл, і цього було досить.

Але тепер, коли стало ясно, що Амеліо приречений на нерухомисть, Гарофоло відчув: він повинен навідувати товариша і допомагати йому, як тільки зможе. Розповідали, що коли в лікарні Амеліо вкладали до рота сигарету й запалювали її, той заплющувався, як дитина. Гарофоло прийшов з повними кишеньками сигарет і сподівався побачити Амеліо пригніченим, але той справив на нього зовсім інше враження: він дивився людині просто в очі, але, здавалося, не помічав її. Яке було в нього обличчя раніше, Гарофоло не зміг пригадати, але тепер під скронями у нього були темні западини, що свідчили, скільки довелося йому кричати й зціплювати зуби.

Треба було заговорити, а Гарофоло не уявляв, із чого почати. Вони закурили, і Гарофоло видушив із себе усмішку, схожу на гримасу.

— Чого смієшся?

— Та з Мазіно.

— А що таке?

— Розумієш, він теж захотів спробувати. Батько його ремонтував мотоцикл, а Мазіно ж такий: що побачить, на те й стрибас. Дав газ, а в руках тільки кермо лишилося. Тепер повинен платити за машину.

— Невіглась,— сказав Амеліо.— Не вміють навіть на велосипеді проїхатись, а теж пнуться в механіки.

Був прохолодний ранок, окутаний лёгким серпанком: різке холодне світло соталося крізь шибки. Амеліо лежав на канапі, в кухні, простирadlo під ним зсунулося до підлоги. Відкрив волохаті груди, зарослі волоссям, білішим, ніж його чуб, і, спершись на лікоть, чухав собі сосок.

— Мені здається, ти чекаєш на когось,— сказав Гарофоло. Він підійшов до вікна і розчахнув стулки.— Не чути навіть вуличного шуму,— мовив він.— Добре тут у тебе, нагорі.

Обернувшись, він побачив, що Амеліо лежить на спині, спершись на лікті й прогнувшись. Обличчя в нього було напружене, очі заплющені, груди здіймались.

Перше ніж прийти сюди, Гарофоло дочекався, поки мати Амеліо промине їхню тютюнову крамничку. Вона проходила там щоранку, прямуючи на базар, і краще було не потрапляти їй на очі, бо вона любила перед кожним виливати душу і так лаялася, що ставало зрозуміло, чому її чоловік, навпаки, завжди такий мовчазний, Бідолаха! Колись його дружина була прегарною жінкою, та й у сина, хлопця буйної вдачі й атлетично збудованого, він, певно, вклав усю свою снагу і, мабуть, сам дивувався, як це йому вдалося. Гарофоло подумав, що, певно, з них двох батько страждає більше; адже не дружині, жінці колись гарній і дужій, а саме йому такий молодець, як Амеліо, мав здаватися справжнім дивом.

На старого жаль було дивитися. Кілька днів тому він прийшов до їхньої крамниці — а колись же приходив щовечора — купити малу тосканську сигару і став длубатись у коробці з неухажною доскіпливістю, похиливши голову й щось бурмочучи крізь зуби. Тільки вуса, обвислі й пожовклі, ледь ворушилились на застиглому обличчі; так ніби і його паралізувало.

— А що Наталіна? — спитав Гарофоло.

Цього разу гримасу скривив Амеліо.

Коли Гарофоло повернувся від вікна, то побачив, що Амеліо сміється, блискаючи зубами — так він колись сміявся, засмагаючи на сонці.

— Жінки, вони всі однакові: поки ти ворушишся, ходять. А я поки що ворущусь.

Гарофоло всміхнувся.

— Вона тебе навідувала?

— Прийде сьогодні вранці.

Гарофоло підхопився на ноги.

— А, ось кого ти чекаєш, — мовив він сміючись.

Опинившись на вулиці, Гарофоло відчув радість у серці: Амеліо загалом живеться краще, ніж йому. Ось що таке — мати дівчину: є кому провідати тебе і є з ким утішитись. Гарофоло йшов провулком, а вгорі над ним сяяло сонце, і шелестіло пожовкле листя. Перед самою крамницею він задивився на стрункі ноги якоїсь дівчини, що проходила мимо, і позаздрив Амеліо.

Він міг собі думати, скільки хотів, бо роботу за нього виконували покупці, вони кидали на прилавок гроші і самі вибирали собі пачки сигарет або сигари. До того ж поруч була мати, яка продавала поштові марки та сіль. Торгівля ішла сама собою. Гарофоло подумав, що якби вони були трохи заможніші, то батько міг би взяти й Амеліо — адже тому треба десь працювати. Коли, звичайно, батьки Амеліо куплять синові пересувне крісло і переселяться на перший поверх. Але чи зможе крісло їздити за прилавком?

Коли це о першій годині в крамниці з'явилася Наталіна. Вона була без капелюшка, очі в неї сердито блищали. Наталіна заходила сюди рідко — перед самим її ательє була інша така крамничка, — проте вона знала, що Гарофоло друг Амеліо, бо перед нещастям була тут кілька разів з Амеліо.

— Сьогодні вранці було холодно,— сказав Гарофоло, виходячи їй назустріч з темного кутка.— Не дуже хотілося вставати з ліжка, правда?

Наталіна глянула на нього — пасма волосся спадали їй на самі очі — і скорчила сміхотливу гримаску. Гарофоло відкрив прилавок і дістав з вітрини флакони. Поки обоє пригнухувалися до них, пахощі, які струміли від темно-русявого волосся Наталіни, стали ніби тоншими, теплішими.

Подивились одекolon, потім «Фіалку», а після «Фіалки» — «Нічні». Наталіна квапилась і не змогла вибрати парфуми собі до смаку.

— Істи хочеться,— сказала вона.— Сьогодні вже не прийду. Загляну іншого разу.

2

Чудовий настрої Гарофоло зберігся й до вечора, і він пішов грати в більярд. У більярдній зустрів Мазіно, із забинтованою головою, який чекав кого-небудь, щоб побідкатись.

— Як справи? — спитав Гарофоло.

— Кепські.

— Ет, обличч, мотоциклові дісталоса більше.

— Треба вміти падати,— сказав Мазіно.

— Треба навчитися їздити,— втрутився до розмови хазяїн більярдної, який приніс каву.

— Якби я не скрутився в клубок, то зламав би собі спину,— мовив Мазіно, дійнятий до живого.— Як Амелію,— додав після паузи.

Тепер замовкли усі троє, на якусь мить.

— Амелію почуває себе добре,— сказав Гарофоло.— Уже думає про дівчат.

— Невже? — здивувався хазяїн.— І це йому не вадить? Ніколи не повірив би. Ну що ж, тоді йому нема чого нарікати на життя.

— А ноги? — спитав Мазіно.

— Ніби задубіли. Хребет пошкоджено і порушено спинний мозок. А всі команди якраз там.

Хазяїн утрутився знову:

— Нехай богу дякує, що зберіг принаймні ноги, хоч вони й не ходять. Зрештою, він має те, що заслужив. Він прагнув цього. Просто диво, що ви всі не поскручували собі в'язи. Гасаєте, як божевільні,— на що це схоже?

Гарофоло всміхнувся:

— Зі мною такого не буде.

Гарофоло подумав, що в кухні, де лежить Амелію, мабуть, і досі чутно пахощі Наталіни. Хто знає, може, як повернулися батько й мати, то Амелію перенесли у велике крісло до спальні, і вони з Наталіною зачинилися там. Адже досі вони жили як подружжя, і не Амелію перший запропонував це.

Проте він завжди командував Наталіною. Досить було подивитися, як він залишав її в дверях, коли заходив до їхньої крамнички купити сигарет, а коли рушав до виходу, вона підбігала й брала його під руку. Зустрівши когось на вулиці, Амелію теж спинявся і розмовляв, наче був сам-один. Одного вечора Мазіно й Гарофоло захотіли з нею потанцювати, але, протанцювавши тільки півтанцю з Мазіно, Наталіна сказала: «Пробач!» — і побігла до виходу, де стояв Амелію. Не було такої години, щоб їх не бачили разом, а в неділю вони виїжджали за місто на мотоциклі.

Гарофоло кілька разів починав розмову з батьком, щоб той узяв Амелію до їхньої крамниці, але старий і слухати не хотів, а мати прямо сказала йому, як відрубала, щоб він облишив молоти дурниці. Насправді й сам Гарофоло серйозно про це не думав. «Він же навіть сходами не може спуститися». Одначе, якийсь вихід було б знайдено, думав Гарофоло, якби нещастя

сталося в їхній родині або якби батьки Амеліо мали власну крамницю.

Але нещастя завжди спостигає ту людину, яка пайменше до цього готова. Що за життя влаштує Амеліо та його дівчині ота стара карга, котра свариться з усіма на світі? Наступного дня Гарофоло не пішов до Амеліо — не хотів надто зв'язувати себе, та й не знав, чи пішла з дому стара.

Прийшов до нього якось пополудні, коли пахощі Наталіни уже вивітрились: у кухні тхнуло потом і вогкістю. Світло було тьмяне — надворі мрячило, — і Амеліо того дня не підводили з ліжка. Двері були розчинені.

Амеліо заріс кількаденною щетиною. Він сидів, прихилившись спиною до холодної стіни, вгорнувши ноги ковдрою, і відразу попросив закурити.

— Коли ви переїжджаєте?

Гарофоло знав, що до весни вони не переселяться, але спитав, аби що-небудь спитати.

Амеліо мовчки кури́в; очі його були заплющені.

— Учора ввечері у кіно зчинилася бійка, — сказав Гарофоло. — Якийсь тип підняв руку і став показувати на екрані усякі тіні. У залі засвистіли, потім закричала якась жінка, і коли солдати витягли її надвір — напівживу, одна панчоха роздерта, — то побачили, що вона горбата. Горбата, як стара відьма. От же люди — і до горбатих чіпляються!

— У темряві, — сказав Амеліо, — усі гарні.

— Ти не встанеш?

— Як я встану? — мовив Амеліо і розплющив очі. — Щоб мене підняти, треба наловчитися. Та й, зрештою, сидіти чи лежати — це одне й те саме.

— Де вони тебе садвлять?

— В оте крісло.

— А як твій батько?

— Перебивається, як може. Останні гроші висмоктали з нього, щоб дати мені курс електричного лікування. Так ніби я динамо, а не людина.

— А зараз тебе чим лікують?

Амеліо здвигнув плечима. Гарофоло запропонував йому пограти в карти. Витяг із кишені колоду — карти були чогось вологі — й обережно сів на канапу. Роздаючи, весело мовив:

— От учотирьох би зіграти! — І поклавши колоду, спитав: — Як там Наталіна?

Амеліо обмірковував, з якої карти піти, й не відповів. Вони мовчки почали грати. Худе обличчя Амеліо здавалося зосередженим, рухи спокійними. Гарофоло вигравав, але без інтересу, не мав від цього ніякої втіхи. У кінці гри ніхто не став підраховувати очки. Колода зісковзнула з ліжка, й карти посипалися додолу.

Очі Амеліо заблискотіли: здавалося, в нього гарячка. Зненацька він скривив губи, і з його грудей виходилося приглушене зітхання.

— Як мені остогидло сидіти в цих чотирьох стінах, — тихо поскаржився він.

«Як дитина», — подумав Гарофоло. Нахилившись, щоб зібрати карти, він пробурмотів:

— Думай, як набратися сили, ти дуже блідий. Як потепліє, будемо з тобою виходити.

— Я блідий через те, що нидію тут, як рослина в підвалі. Сила у мене є. Краще, якби не було її.

— А чого ти ніколи не відчиняєш вікна?

— Потім стає холодно, а хто зачинить?

— Твоя мати майже весь час удома.

Амеліо, що так само сидів, прихилившись спиною до стіни, посміхнувся:

— Ця тільки чатує, аби хтось не приніс мені випити. Ходить і нюшать повітря. Як є у домі пляшка, то тримає її під замком.

— Хочеш, я принесу тобі випити? — спитав Гарофоло.

Амеліо знизав плечима.

— Головне — курити. Курити. А як зможеш, то й випити.

— Гаразд, але тобі слід стерегтися, — сказав Гарофоло, підводячись. — Щоб не зашкодило.

Він говорив, дивлячись кудись убік.

— Ти вже йдеш? — спитав Амеліо.

— Я хочу піти, поки твоя стара не повернулася, — і він поклав на подушку три пачки сигарет.

Коли він був уже в дверях, Амеліо гукнув його:

— Хочеш подивитись на мої ноги?

Обернувшись, Гарофоло побачив, що Амеліо лежить у самій сорочці, зсунувши простирадла аж на ступні. Довелося підійти. Жилаві й дужі ноги були гідні Амеліо. Лише схудлі стегна ніби позападали і здавалися брудно-білими під волоссям. Амеліо скорчився, щоб показати на них рукою.

— Правда ж, наче зовсім здорові? — сказав він.

3

Повертаючись додому, Гарофоло спинився на тротуарі. Чого це Амеліо заманулося показати йому свої ноги? Хотів згадати, які вони, але натомість у його уяві постало тіло Наталіни, пругке і біле.

Коли знову подумав про це, то згадав, що не так дивився на паралізовані ноги Амеліо, як вище, туди, де волосся густішало.

«Треба нам хоч іноді ходити голими, щоб звикнути», — подумав він.

Дивно; що чоловіче тіло справило на нього таке враження. Але Гарофоло заспокоївся, коли зрозумів: він весь час думав про Наталіну.

Наступного дня в крамниці він щоразу дивився на двері, тільки-но хто заходить. Чи прийде вона? Гарофоло ніяк не міг дати ладу своїм думкам.

Натомість зайшов батько Амеліо. Очі в нього були червоні. Старий попросив тосканську сигару, і тоді Гарофоло згадав, що сьогодні неділя.

— Як там почуває себе Амеліо? — спитав він приязно.

Старий подивився на хлопця знизу вгору, вуса йому затремтіли, і він відповів тоном, яким ще ніколи не розмовляв з Гарофоло.

— Краще б він сконав одразу.— І втер собі рота.

Гарофоло ніби звалився з хмар. Але старий ще не закінчив.

— Міг би скрутити собі в'язи на фабриці і тоді мав би надію одержати відшкодування за нещасливий випадок... А він беркицьнувся отак по-дурному... Хто його просив перевищувати дев'яносто на годину?.. Ім по двадцять років, і вони гадають... Не думають про тих, кому вже шістдесят...

Він був п'яний і зразу ж пішов. Гарофоло знав, що його мати стоїть за стіною і все чує. На якусь мить навіть картоплю чистити перестала. Він не наважувався обернутись.

Наталіну Гарофоло таки побачив, бо сам шукав з нею зустрічі. Коли помітив на тротуарі її вузьку спідницю, пішов прямо до дівчини. Пильно поглянув їй у вічі й підморгнув. Йому було приємно дивитися на неї й думати, що їх поєднує спільна таємниця. Усмінена Наталіна спинилася.

Гарофоло уявив її під руку з Амеліо, проте не збентежився. Він сперся на мур і спитав, чого вона не заходить до їхньої крамниці.

Наталіна здивовано й весело подивилась на нього і сказала, що їй нічого не треба було купувати. Гарофоло змінив тему розмови — зрештою, він прийшов пе

для того, щоб зазивати її до крамниці. Ситав, чого це вона сама, адже сьогодні неділя. Наталіна пабурмосилась, як дитина, і сказала, рушаючи далі:

— Я не можу довіритися нікому. Всі такі нахабці зі мною...

— А я? — спитав Гарофоло.

— О, таж ми добрі знайомі,— усміхнулася Наталіна.

Увечері вони пішли в кіно, на балкон, і Гарофоло стало соромно, коли він збагнув, чому шукав Наталіну: бо хотів подивитись на її ноги. Вона розмовляла з ним так розважливо, аж Гарофоло чудувався, згадуючи, якими зухвалими очима колись позирала вона на перехожих, учепившись за лікоть Амелію. Він не зважився сказати їй про це, але зрозумів: причина такої її переміни — нещастя. Гарофоло подумав, що, отак зустрічаючись із Наталіною, він берегтиме її для Амелію і зробить другові послугу. Проте, коли наступного дня прийшов його провідати, то не зважився сказати йому нічого, до того ж на кухні була мати Амелію, і Гарофоло навіть не зміг віддати пляшку, яку приніс у кишені пальта. Викурили по сигареті, й він пішов.

Звичайно ж, за Наталіною слід наглядати.

— Браво, браво,— сказав одного дня Мазіно, зустрівши їх, коли вони йшли попідручки, і скинув на них поглядом, що аж ніяк не сподобався Гарофоло. Наталіна всміхнулася. Незабаром Гарофоло звик до гарячого Наталіниного ліктя та стриманих жартівливих слів, якими вони обмінювались. Розмовляли про минулі часи, коли Наталіна жила лише для Амелію, розмовляли про це як про щось чудне й дуже далеке. Коли Гарофоло уперше згадав про нещастя і про нинішній стан Амелію, Наталіна стиснула йому руку, скривилася і сказала:

— Я й так весь час думаю. Не згадуймо про це.

Гарофоло вловив у її погляді блискавку, хоча досі вона поводитися дуже спокійно. «Я для неї ніщо»,— подумалося йому. Але Наталіна притиснулася до нього і сказала: -

— Будьмо тільки вдвох!

Відтоді вони взяли собі за звичку іноді притулятися одне до одного, коли прогулювались і поблизу нікого не було.

Так збігали дні, уже почав випадати сніг, іноді висів густий туман, і так добре було в кіно! Гарофоло знайшов кінотеатр на самій околиці міста, і це сподобалося Наталіні.

Наталіна сказала, що їй, мовляв, шкода бідолашної дівчини, в якій вона відбиває хлопця. Гарофоло відповідав жартами.

Йому, Гарофоло, нікого не було шкода. Він радів, що ходить із такою дівчиною, як Наталіна. Вона схоплює усе з півслова, і з нею так добре. Вона кмітлива, а ще й розумна — он як уміло уникає вона в розмові будь-якої згадки про той п'ятий поверх. Гарофоло заздрило Амелію, це природно. Пахощі, які струміли від Наталіни, її рухи збурювали йому кров; але, зрештою, не слід тягтися до жінки лише тому, що під одежею вона гола.

— Нам треба менше бачитись,— сказала Наталіна.— Зустрічаймося тільки в кав'ярні. Люди знають, що ти друг Амелію, і думатимуть про нас погано.

Це було цілком слушно. Вони вирішили не казати Амелію, що зустрічаються, бо ж Амелію, прикутий до ліжка і завжди самотній, міг подумати казна-що.

4

— Учора я ходив до Амелію, ми грали в карти,— сказав він їй одного вечора.— Приніс йому випити. От дивина! Навіть випивши, він жодного разу не згадав про тебе.

— А чого це він має згадувати про мене? — насупилась Наталіна.

Гарофоло не знав, що відповісти.

— Усі ви, хлопці, такі,— провадила Наталіна.— Вам би тільки плескати язиком, плескати... Яка в цьому потреба?

— Але ж... Амелію якраз і не плескав...

— Значить, має голову на в'язах. Непогано б мати її й тобі.

Не раз Гарофоло міркував, як би розвивалися події, коли б він був на місці Амелію, а Амелію — на його, зустрічався оце з Наталіною. І розумів, що Амелію на його місці, звичайно, не прогавив би цієї нагоди. Але ж він, Гарофоло, навіть якби був скалічений, принаймні міг би вибиратися надвір, зі свого першого поверху.

А от Амелію не був на повітрі жодного разу. Якось уранці, коли трохи розпогодилося, Гарофоло пішов провідати його. Стоячи в провулку і чатуючи, коли вийде мати Амелію, він подумав, що спитає сьогодні в товариша, чи й з ним Наталіна іноді поводитися так дивно. «Бідолаха, не варт засмучувати його»,— зрештою вирішив він, і в цю мить стара вийшла з під'їзду, сердито озираючись на всі боки.

Амелію, як і завжди, був у тій жалюгідній кухні. Закутаний у халат, він пив молоко з чашки. Вони кивнули один одному, вітаючись.

Амелію допив молоко і став гризти кусень хліба, умочивши його в миску з холодним супом. Потім поставив миску на стіл і відкинувся на канапу.

— Хто-небудь приходив до тебе?

Амелію знизав плечима і, скорчившись, вистромив руку з-під ковдри.

— Дай-но мені судно.

Він узяв судно своїми кощавими пальцями і засунув його під ковдру. Гарофоло відійшов до вікна і став

дивитися крізь блискучі шибки на вулицю. Потім повернувся до Амеліо, і той, відгорнувши ковдру, обережно подав йому майолікову посудину.

— Вилий під умивальник.

Коли Гарофоло припалив йому сигарету, він сказав:

— Хто ж до мене може прийти?

— А Наталіну ти тут приймаєш?

— Чого ти причепився до мене з тією Наталіною?

Давно не бачився з нею, чи що?

Гарофоло підвів очі.

— Якось ми ходили разом у кіно... Вона нарікає, що самотня. А тобі хто сказав?

Амеліо посміхнувся.

— Наталіна не залишиться самотня, хоч ти її прив'яжи. Вже, певно, накинута оком на тютюнову крамницю.

Поки Гарофоло, стоячи, нервово м'яв у пальцях сигарету, Амеліо спокійно дивився на ковдру. З умивальника в кутку розмірено капала вода.

— Послухай, Гарофоло,— раптом сказав Амеліо,— я вже три місяці не виходжу з дому. Якщо не знайдеш мені жінку, я пропав. Мій батько на таке не здатен, а для матері — це гріх. Залишаєшся тільки ти. Не принось мені більше пити і за ці гроші знайди якусь. Приведеш її сюди, коли нікого не буде.

Розгублена посмішка Гарофоло змусила Амеліо підвищити голос.

— ...І попередь її, що я каліка, а то потім ще влаштує тут сцену. Знайди таку, щоб не дуже важка була. Зрозумів?

У Гарофоло вже мало не вихопилося одне запитання, але він змовчав. Тільки ще дужче зім'яв сигарету, викинув недокурок і спитав спокійно:

— Тобі байдуже яку, аби жінка?

— Щоб не дуже гладка, але й не скіпка.

- Це вже яка трапиться. То коли привести її?
- Завтра вранці, о цій порі.
- Якщо знайду на той час. Ну, бувай.
- Щасливо.

Наталіна побачила його опівдні біля дверей ательє, де працювала. Вона сміялася з дівчатами і, помітивши Гарофоло, одразу підбігла до нього.

— Це правда, що ти вже три місяці не була в Амеліо?

Наталіна спинилася, стиснула йому зап'ясток і протягло мовила:

— А ти хотів би, щоб я ходила до нього?

Була субота, і вона нікуди не поспішала. Вони ходили безлюдними вуличками, і Наталіна розповіла йому геть усе, не докоряючи за те, що він говорив про неї в Амеліо.

— Я дуже кохала його, і ти це знаєш,— мовила Наталіна, дивлячись просто перед себе.— Кажу тобі цілком щиро. Я весь час навідувала його в лікарні, хоча він сам винен, що потрапив туди. Але потім,— Наталіна скривилася,— потім я уже не могла витримати. Таке враження, ніби ноги у нього з каменю. Ти зміг би кохати жінку, в якої ноги з каменю? Ті ноги сняться мені вночі, і я вся тремчу від жаху.

— Але ж він лишився чоловіком, таким, як і інші,— сказав Гарофоло, аби тільки щось сказати.

— Ну то й що? — І Наталіна глянула на нього докірливо.— Жінці треба не тільки цього. Так я йому й сказала.

— Ти йому це сказала?

— Атож.

Вони прогулювалися до першої години, і Наталіна в усмішкою відвела руку Гарофоло, який, думаючи про жінку, що її мав знайти для Амеліо, більш не стежив за собою й обняв її за стан. Домовилися, що після вечері вона заїде по нього в крамницю. Потім вона

поцілувалися в під'їзді, куди просотувалася тільки смужка сонячного світла.

Хоч Наталіна нічого йому не сказала, але в Гарофоло, коли він повертався додому, виникла підозра, що Амелію кривдив її.

Пополудні він пішов виконувати доручення Амелію. Тепер, коли Гарофоло знав, що рано чи пізно Наталіна належатиме йому і, можливо, навіть стане його дружиною, він відчував якусь невиразну тривогу, заходячи до того закладу. І навіть трохи засапався, підіймаючись сходами. Спитав хазяйку.

Стоячи в дверях віталеньки, та вислухала його й оком не моргнувши.

— Вранці? О котрій годині? — спитала.

Гарофоло побачив, як у бічному дзеркалі промайнуло щось голе.

— Хочу попередити вас одразу: це коштуватиме щонайменше сто лір.

— Сто лір?..

Того полудня Гарофоло наново обміркував становище і вирішив пошукати якусь вуличну повію, що й у майбутньому буде Амелію по кишені. Але для цього доведеться зачекати, доки смеркне.

Того вечора Гарофоло стояв за прилавком трохи неуважний, бо тішився мріями про Наталініні ноги. В крайньому разі можна буде й одружитися: така дівчина цього варта. Якби Амелію не гримнувся з мотоцикла, то напевне одружився б з нею.

Після вечері вони зустрілись і пішли гуляти. Тепер Наталіна більш не прагнула ховатися від людей, і Гарофоло був змушений удаватися до хитрощів, щоб заманити її в темний провулок.

— Дурненький,— казала Наталіна,— ще буде час.

Вони поцілувалися й тісно пригорнулися одне до одного. Потім пішли на танці, і Гарофоло наполіг, щоб Наталіна танцювала тільки з ним. Танцюючи, вона

ніжно зазірала йому в обличчя і так притискалась до нього, що їхні тіла мовби зливалися в одне.

Гарофоло повертався з нею в під'їзді, при місячному світлі. Цілуючи її, тихенько сказав:

— Я одружуся з тобою, і тоді Амелію нічого сказати не зможе.

— А що він має казати? — прошепотіла Наталіна, зазираючи йому в очі.

Потім Гарофоло пройшов кілька кварталів і десь у центрі міста звернув у вуличку, де колись його спинили дві повії — молода і стара, — які сварилися між собою. Було холодно, до того ж Гарофоло почував себе страшенно стомленим. Ніде нікого не було: може, їх розігнало місячне світло? Він звернув у бічний провулок, і з першого ж під'їзду його покликали.

У сутіні Гарофоло побачив блякле обличчя — самі очі та рот. Жінка схопила його під руку й нетерпляче вислухала.

— А ти мене не хочеш? — спитала хрипким голосом.

Гарофоло похитав головою.

— Ти, бува, не хвора?

— Спробуй — узнаєш.

Вони домовились на завтра, на одинадцять. Не відпускаючи його руки, жінка попросила сигарету. Гарофоло дав їй закурити, такий задоволений із себе, що навіть не пожартував, і пішов собі, думаючи про Наталіну.

ІМ'Я

Хто вони були, мої товариші тих днів, не пригадую. Жили, здається, у сільській хаті, навпроти нас — двох обшарпаних хлопців. Мабуть, вони були брати, і одного з них звали Пале, скорочено від Паскуале. А може, я

приписую це ім'я другому. Скільки-бо я знав тих хлопців, по всіх усюдах...

Той Пале — довготелесий хлопчина з конячим ротом — раз у раз діставав од батька добрячого хльосту і тоді втікав з дому й не повертався днів два або й три; а коли нарешті з'являвся, батько вже чекав на сина з ременякою і знову стьобав його, і малий знову втікав, а мати гукала його верескливим голосом і ляла на всі заставки, висунувшись у вікно з облупленим навколо рами тиньком, у те, що виходило на порослі кущами луки,— з нього було видно вхід у долину. Не раз уранці я прокидався від уривчастого вереску тієї жінки. Багато матерів гукали так своїх дітей, але ім'я Пале заглушувало всі інші, а іноді аж вуха різало, мов постріл із рушниці. Подеколи навіть ми викрикували це ім'я — задерикувато або глузливо. Я думаю, що й Пале розважався, гукаючи сам себе.

Одного дня ми з ним піднялися на випалений сонцем пагорб на тому березі річки — спершу, коли найдужче припікало, ми брели водою і пробиралися крізь хащі очерету. Достоту не пам'ятаю, чи були ми тільки вдвох, я і Пале, чи був із нами ще хтось. Пам'ятаю напевне лиш те, що в товариша мого стриміли з рота зуби і чуприна була вогнисто-руда, а запам'ятав я це тому, що Пале став розповідати мені, ніби лев, який живе у жарких краях, має такі самі зуби, як у нього, і таку саму жовтогарячу шерсть. Того дня ми були дуже збуджені, бо вибрались на пошуки гадюки й аж горіли від нетерплячки зустріти її. Ми були мокрі до пояса, шиї в нас попеклися на сонці; то там, то там із-під замшілого каміння стрибали жаби, я збив собі кісточку ніг до синців. Пале заходився жувати якусь траву, і крізь зуби в нього скапував зелений сік. І раптом серед тиші, що зависла над кущами та водою, слабко, але виразно долинув за вітром пронизливий крик: гукали Пале.

Пригадую, я нашорошив вуха: чи не мене кличуть?

Та крик не повторився. Трохи згодом ми перейшли річкову долину і стали підійматись нагору, запевняючи себе, ніби йдемо по терен, але добре знаючи (я припаймні це добре знав, і серце моє калатало), що цього разу наша мета — зустріти гадюку. Коли вийшли на стежечку, яка звивалася вгору крізь зарості ялівцю, я, щоб додати собі хоробрості, почав розмову про левів. Потім узув черевики, ніби хотів довести сам собі, що я хлопець слухняний, і ввечері батькам не буде за що дорікнути мені. І нарешті я засвистів.

— Перестань! Гадюку кличуть не так,— буркнув мій товариш, спиняючись.

Ми були озброєні двома дубцями й рогачиком — цими знаряддями ми мали притиснути змію до землі й убити її. Якщо навіть через річку нас перейшло кілька, то тією стежкою, я певен, ми підіймалися тільки вдвох. Пале — на відміну від мене — ішов босий по камінні та колючках, не остерігаючись. Я хотів сказати йому про це, коли раптом він спинився перед кущами ожини і засвистів — тихо-тихо, нахилившись уперед і хитаючи головою. Ожинник ріс під скелястим урвищем, над яким синіло небо.

— Краще, якби ми зловили змію живою,— озвався я, порушуючи мовчанку.

Приятель не відповів і насвистував далі — звук був такий, ніби цівка води точилася з крана. Гадюка не з'являлася.

Раптом вітер знову доніс якийсь крик — пронизливий, верескливий. Від села гукали. То був знайомий голос, жалібний і сердитий: «Пале! Пале!»

Я одразу ж подумав про своїх батьків. Пале завмер на одній нозі, витягнувши шийку, і мені здалося, ніби обличчя його скривилося в диявольській посмішці — він умів отак посміхатися. Але тільки-но запала тиша, як знову почувся оклик: «Пале! Пале!» — донесений

поривом вітру, той голос здавався нелюдським. І тоді мій товариш люто жбурнув на землю дубця і сердито мовив:

— От виродки! Якщо тепер гадюка почує моє ім'я, вона мене потім упізнає.

— Ходімо звідси,— мовив я тонким від страху голо-
сом.

Клятуща стара кричала й кричала. Я уявив собі, як вона знов і знов вихиляється з вікна, тримаючи на руках немовля, і викрикує ім'я сипа, наче співає. Зне-
нацька Пале схопив мене за руку й гукнув:

— Тікай!

Ми щодуху дременули в долину. Кричали: «Гадюка! Гадюка!» — щоб розпалити себе, але наш страх — мій принаймні — був куди глибший. Нас опанувало відчуття, що ми образили якісь божества — може, духів повітря або духів, які ховаються під камінням.

Вечір захопив нас на мосту — ми сиділи на поручнях. Пале мовчав і плював у воду.

— Прохолоджуємося на балконі,— сказав я Пале.

Був саме час, коли всі жінки у селі починають кликати своїх дітей, але якраз у ту мить запала глибока тиша, і лиш де-не-де озивалися цвіркуни.

«Мене ще не гукали»,— подумав я і сказав:

— Чого не озивався, коли тебе кличуть? Сьогодні тобі добре перепаде.

Пале низав плечима і скривився:

— Чого ти хочеш від жінок, що вони тямлять?

— А справді, коли гадюка почує твоє ім'я, то потім тебе шукатиме?

Пале не відповів. Часто утікаючи з дому, він збився мовчазним, як дорослий.

— Але ж твоє ім'я, певно, знають усі гадюки на цих горбах.

— Так само й твоє,— з посмішкою відповів Пале.

— А я одразу озиваюся.

— Ну то й що? — сказав Пале. — Думаєш, гадюці не однаково, слухняний ти хлопець чи ні? Гадюка підстерігає кожного, хто ходив шукати її, щоб укусити його на смерть...

Та в цю мить знову почувся знайомий крик. Мати Пале вистромила голову з вікна. Заскрипіли колеса якогось воза, булькнуло у колодязь відро. Тоді я рушив додому, а Пале залишився на мосту.

ШКІРЯНА КУРТКА

Мій батько дозволяє мені гаяти цілі дні на причалі, бо так я, мовляв, і без діла не вештаюся, і навчаюся ремесла, сам того не помічаючи. У хатині біля причалу тепер живе гладка хазяйка, вона завжди галасує і досить мені доторкнутися до якогось човна, як вона одразу бачить мене, хоч би де була, і кричить, щоб я не ліз, куди мене не просять. За хатиною стоять столики і стільці — там остерія для клієнтів причалу, — але ця хазяйка не хоче, щоб їй допомагали, і коли я приношу до неї замовлення, кличе свого сина і велить йому віднести склянки та напої. До хатини я тепер ніколи не заходжу, а тим більше не підіймаюся нагору, до кімнатки, в якій жив Череза і звідки я колись не раз милувався річкою та човнами. До цього причалу тепер уже ніхто не приходить, і мій батько даремно сподівається, що тут можна навчитися ремесла.

Ця мадам Піна не тямить нічого у цьому ділі: вона й з клієнтами поводить не краще, ніж зі мною. Щоб порядкувати на причалі, не досить нап'ясти на себе шкіряну куртку. Треба щоб людям хотілося сюди приходити, щоб, тільки глянувши на веселе обличчя хазяїна, вони відчували, як це чудово — прогулятися човном по річці. Череза — ото був справді чоловік. Здавалося, він устигає пожартувати з кожним, і на чов-

нах його бачили частіше, ніж самих клієнтів. Коли був Череза, тут ніколи не вмовкав сміх: ми забродили в трусах у річку, варили смолу, вихлюпували воду з човнів, а влітку полуднували під деревами, поставивши на стіл відро з виноградом. Дівчата, які вибиралися на прогулянку човном, спинялися під дашком побазікати й посміятися, і не одна хотіла, щоб Череза покатав її по річці. Таким Череза завжди казав, що не може покинути причалу й остерії, нехай, мовляв, приходить завтра вдосвіта, ще до схід сонця. Яюсь уранці одна з таких дурненьких прийшла, і тоді Череза порадив їй щодня вставати так рано — ніколи не болітиме голова.

Шкіряну куртку, що її тепер ця карга накидає на плечі тільки коли дощить, Череза носив постійно і лише одного разу, пригадую,— нас тоді захопила у човні гроза,— він скинув її й дав мені, щоб я накрився. Під курткою він був завжди голий і казав, що як я житиму весь час на По, то матиму, коли виросту, такі самі м'язи, як у нього. Череза мав вусики, а що він з ранку до вечора пікся на сонці, то чуб у нього геть вигорів, став аж білий.

Торік дехто перестав приходити до причалу — через Нору. Нора спершу була служницею і підносила клієнтам напої, а увечері йшла собі геть; та одного разу — сталося це якраз торік,— хоч я й пішов додому дуже пізно, Нора все ще залишалася в хатині. А коли я прийшов уранці, вона уже виглядала з вікна. Нора не була вродлива; Череза ніколи цього не казав, але так казали хлопці та діди, що грали в бочче¹. Нора весь час ходила в червоній сукні. Або стоїть, бувало, прихилившись до одвірка, підтримує лікоть рукою і дивиться на всіх, проте не озивається. Пам'ятаю, яюсь увечері вона сказала мені, коли я сидів на приступці і ждав Черезу:

¹ Гра дерев'яними або металевими кульками, в якій змагаються двох гравців або дві команди.

— Дурненький, іди вже додому.

Та, бувало, я сидів у якомусь човні і бовтав у воді ногами, а вона сміялася і, якщо хтось просив весло або подушку на сидіння і Черези не було, казала мені, щоб я пошукав під дашком і приніс, що треба.

Незабаром мене стало дратувати, що Нора вже нікуди не йшла з хатини. Спершу, коли я помічав це, я казав собі: «Зрештою, вона дівчина непогана»,— і більше про це не згадував. Але те, що Нора тепер живе з Черезою, чогось дивувало мене й непокоїло, хоч я й не міг збагнути, що ж, власне, мене тривожить.

Вечеряли вони під дашком, удвох, а я лишався ще на трохи — хотів допомогти Черезі, щоб коли вертатимуться човни, йому не треба було підводитися з-за столу. Вони розмовляли між собою, вряди-годи озивалися й до мене, але частіше тільки підморгували мені, а коли Нора йшла на кухню по якусь страву, Череза сидів тихо-тихо й дивився на двері. Одне з одним вони розмовляли зовсім не так, як зі мною. Навіть Череза, що з усіма жартував, з Норою був якийсь інакший: говорив, розтягуючи слова, стукав кінчиками пальців по столу та дивився в небо і водночас смикав за змійку-застібку своєї шкіряної куртки, угору-вниз, ніби обмахувався віялом, а Нора мружила очі і, сміючись, поглядала на змійку.

Було ясно, що вони живуть разом тільки заради компанії і не збираються одружитись, бо Нора ніколи не вдягалася в халат або щось домашнє і завжди була у своїй червоній сукні, а іноді у білій, ще гарнішій, і помивши тарілки та попідмітавши, сідала в дверях або дивилась на воду, як ті дівчата, що приходять брати човни. Коли Череза її гукав, вона підходила неквапом і завжди мала такий вигляд, ніби їй немає чого робити. А день був довгий і роботи вистачало: вона

прислугувувала в остерії, прала сорочки і ще й знаходила хвилинку, щоб викурити сигарету.

Коли Нора стала хазяйкою причалу, Череза пообіцяв мені, що одного дня ми сядемо з ним удвох у човна і будемо кататися до самого вечора, і підіймемося по річці аж за греблю. Нора ніколи з нами в човен не сідала, казала, що вода смердить, і коли ми брали сіті та кошик і їхали рибалити під місток, вона виглядала з вікна і сміялася. Вирушаючи на риболовлю, Череза вдягав тільки куртку і дуже вузькі чорні труси; ми стрибали у воду, ставили кошика на каміння і, поки я тримав човна, Череза гонив рибу руками. За греблею він знав дудове озеро, де ми наловили б повен кошик, і раз у раз повторював, що якимсь рано-вранці ми виберемося туди, а повернемося аж увечері. Не раз приходив я удосвіта до причалу, сподіваючись, що сьогодні нарешті ми вирушимо на те озеро, але завжди знаходилося якесь діло: то Череза мав закінчити розмову з Норою, то засмолити човна, перед тим як спустити його на воду,— і він лишався:

Зрештою терпець мені урвався, і я вибрався за греблю сам. Одного дня, коли Череза поїхав у справах до Туріна, я залишився на причалі з Норою. Вона мила зелень у відрі під дашком, позирала на мене, нічого не кажучи, і тоді мене розібрала нудьга, і я сказав їй, що візьму човна й поїду. Я був на річці до самого полудня і причалив, думаючи, що сьогодні вже не побачу Черези, тож краще піду додому. Але Череза вже повернувся, він сміявся з вікна, натягував куртку і кликав мене згори. Я ступив крок, але побачив у дверях Нору, що скоса поглядала на мене, й не наважився зайти до хатини.

— Череза кличе,— сказав я їй і пішов поставити під дашок весло.

Нора пильно-пильно подивилась на мене і сама піднялася східцями.

Ранок був для мене найгарнішою порою дня, бо вранці завжди сподівався більшого, ніж увечері. Увечері я мусив іти додому, бо, повечерявши, Череза й Нора вдягалися по-святковому, бралися попідручки і вирушали до Туріна — в кіно або просто так, прогулятися. Причал залишався порожній, остерію зачиняли, тільки-но смеркне. Раніше там завжди хто-небудь сидів, і Череза розважав нас усякими витівками: він ніколи не мерз і ходив у трусах, навіть коли споночіє. Мене лютило, що Нора, яка ніколи не засмагала на сонці, і, певно, була біла, як риб'яче черевко, називася Черезу на «ти» і завжди ходить із ним під руку. Чи вона причарувала його розмовою? Я заплатив би, щоб і собі навчитися такої розмови.

— Ось побачиш,— сказав мені Череза одного ранку,— коли я оженюся, все буде, як і раніше.

Я тримав у руках смолу, і мені схотілося заплакати. Але не заплакав і втупився в човен, бо мене почав розбирати сміх. Я чудово знав, що Череза справді хоче одружитися.

— Я б на твоєму місці не одружувався,— сказав я тихо, пильнуючи, щоб Нора з кухні не почувала мене.— Ось побачиш, як тільки Нора вийде за тебе заміж, вона більше не вдягатиме червоної сукні, і ви почнете сваритися.

— Що ви там учора базікали з Цуккою, коли він грав у бочче?

Черезі завжди було відомо все. Але то Цукка, човняр з одвислим в'олом, сказав своєму приятелеві, що Нора ослиця і Череза буде останнім дурнем, коли одружиться з нею. Я тільки чув цю розмову, як підносив напої.

— Ти ще малий,— мовив Череза,— і не втручайся ото в балачки дорослих. Але як Нора тобі щось скаже, ти перекажи мені.

Та Нора ніколи не казала мені чогось особливого. Зі мною вона мовчала або взагалі проганяла мене. Коли ми з Черезою вовтузились біля човна, Нора дивилася на нас від дверей як господиня, і я не знав, чи то на мене вона так дивиться, чи на Чезезу. Тепер я тільки чекав, коли він знову почне ту розмову, щоб сказати йому: Нора жінка лиха.

За кілька днів після тієї історії з Цуккою я сидів у човні і ждав, коли спуститься Чезеза, але Чезеза не йшов. Він піднявся до себе на хвилю, щоб узяти куриво, і від води я бачив розчинене вікно, а що день був погожий, то могли з'явитися клієнти і забрати в мене Чезезу, а він усе не виходив і не виходив. Полудневе сонце припікало, і не чутно було навіть плюскоту води під човнами. Потім я побачив у розчиненому вікні спину Чезези і почув, що він говорить до когось у кімнаті і не обертається сказати мені, коли йтиме. Тоді я поглянув на сонце, потім заплющився і побачив безліч плям — червоних та зелених,— і мені зробилося страх як нудно. Чекав не знаю доки і зрештою побачив Чезезу під дашком. Він прикурював сигарету і спитав у мене, що будемо робити. Я кивнув на весло, і Чезеза зробив такий рух, ніби хотів показати, як йому це обридло, але сів у човна. Він не озивався, аж поки я завіз його під самий місток. Потім стрибнув у воду, і ми стали рибалити, і він знов і знов щось говорив про рибу, проте не переставав курити, а то раптом випростувався й дивився на воду. Я заговорив про моторний катер, і ми засперечалися, чи на бензині він ходить, чи ні, але Чезеза не став підсміюватися з мене, як звичайно, а кинув малесеньких рибок на дно човна і мовив:

— Здихайте й ви.

Того вечора нас проминув Цукка на великому човні і вигукнув:

— Он ви куди заїхали!

— А ти хитра бестія,— сказав я йому, доливаючи рибам води, і Череза поглянув на Цукку, потім — на мене, засміявся, поклав руку мені на голову і скуйовдив мені чуба.

Одначе з Норою Череза не посварився. Жінки люблять влаштовувати кошачі концерти або принаймні поплакати; жінки відрізняються від нас, чоловіків. Але Череза з Норою жили тихо. Я певен, що й йому Нора не раз казала, як і мені: «Ото дурненький, іди геть»,— і тоді Черезі нічого не залишалося, як схопити її за руку і боляче крутонутти. Одного разу — поблизу якраз стояли два клієнти, і вони все бачили й чули — Череза сказав їй зашити подерту подушку в човні, а Нора взяла ту подушку й пожбурила у воду. Потім зачинилася в хатині і не хотіла його впускати. Я пішов до столиків обслуговувати клієнтів, де ніхто нічого не знав. Цілий день Череза не озивався до мене і сидів сам під дашком, підпилюючи терпугом кочет, і сам качав міхи в кузні, вигрібав ще гаряче вугілля й кидав його у річку, а воно шкварчало.

Назавтра я побачив замкнені двері. Погукав: ніхто мені не відповів. Тоді я пішов геть, бо не хотів, щоб мене побачили клієнти, і тоді довелося б сказати їм, що Череза посварився з Норою. Цілих два дні причал був порожній. Потім одного чудового ранку я випадково йшов берегом і побачив біля човнів якийсь рух. Повернувся Череза, повернулася й Нора — вона стояла біля вікна і перевдягала блузку. Череза якраз садовив у човна двох дівчат, із тих, що роздягаються на березі, під дашком. Вони викрикували якісь дурниці. Череза сміявся і тримав човна.

Увечері відбувся бенкет — святкували повернення Нори. Було чоловіка п'ять або шість — човнярі та клієнти, серед них Цукка і Даміано, звісно,— і всі вони веселились, як ще ніколи, і засиділися до півночі, розмовляючи та жартуючи. Усі казали, що Норі треба ку-

патися і що завтра вона купить собі купальний костюм і в ньому підноситиме напої гравцям у бочче. Потім зійшов місяць, і дорогу стало видно, як удень. Даміано приніс вина, і почалися всілякі жарти. У мене злипалися очі від сну, але йти не хотілося. Як мені згадується, це Нора сказала: «А вдома тебе не чекають?» — і тоді я пішов.

Від того дня Нора стала якась веселіша, проте на Черезу часто покрикувала, а Череза тільки сміявся та знижував плечима. Іноді мені аж соромно ставало за нього, коли та відьма казала йому всякі дурниці, а інші це чули. Вона купила собі купальник, червоний, як і та її сукня, і ополудні надягала його, щоб позасмагати на сонці, поки ходила біля причалу, й не перевдягалася, аж поки Череза брав її за руку і сердито дивився на неї. Шкіра у Нори була біла, як вершкове масло, але вона ніколи не купалася в По. Як приходили Даміано або син Цукки, або солдати, вона жартувала з ними і, здавалося, прагнула, щоб усі дивились на неї. Я не розумію, що люди знаходять у тих жінках.

— Ось побачиш,— сказав мені одного разу Череза,— вони подобатимуться й тобі.

Але досі зі мною такого не сталося.

Потім Череза посварився з Даміано. Мене тоді не було на причалі, і я почув про це в остерії, наступного дня. Вони зчепилися битись і так горлали, що їх чули трамвайники на тому березі річки. Я нищечком поглянув на обличчя Нори — чи вона теж розлютована? Але Нора здалася мені скоріше наполоханою, ніж сердитою. Зате Череза був мовчазний; він поїхав зі мною рибалити,— і хоч би одна рибина ввіймалась того дня йому на втіху! Розлютившись, він схопив кошика і торохнув ним об опору містка. Потім ліг на дно човна і звелів мені веслувати додому.

Відтоді я став ходити до причалу неохоче — як сам Череза не казав мені, що буде якась робота. Іноді ми

цілий день мовчки сиділи з ним під дашком, а Нора ніде не було видно. Та ще гірше, коли Нора крѳутилася на кухні або обслуговувала клієнтів, бо тоді я щохвилини боявся, як би вона чогось не бовкнула. Одного разу я став шукати свого човника — я зробив його своїми руками на березі, біля причалу, коли Череза дозволяв мені працювати — і не знайшов. Череза сидів на землі біля причальної тумби, і я спитав у нього, де човник; він відповів, що не знає. Тоді я побіг на кухню і спитав про це в Нори, і вона мені спокійно відказала, що спалила його в грубі.

Того ж таки дня Череза спитав у мене, чому я не навчаюся якогось ремесла.

— Я хочу стати човнярем,— відповів я.

— Ти здурів,— промовив він.— Чи не бачиш, яка це клятуща робота. Краще вже завербуватись до війська. Скажи ото своєму батькові, щоб послав тебе на фабрику, неодмінно скажи.

Мені стало шкода, але не себе — зі мною, зрештою, усе було гаразд,— а Черези, що він збайдужів до річки. Я хотів сказати йому, щоб він одружився з Норою, тоді вона слухатиметься його більше, але не був певен, чи він озветься до мене. Отож я надягнув штани і пішов додому.

Нора зрозуміла, що завдала мені тяжкої образи, бо назавтра покликала мене до кухні і заговорила зі мною. Спитала, чи подобається мені бути човнярем і чи не боюсь я утопитися. Я відповів, що бути човнярем мені справді подобається, бо це ремесло Черези. Тоді вона попросила, щоб я покатав її в човні.

— Спитаймо в Черези, чи дозволить він нам поїхати подивитись на греблю. Як дозволить і завтра буде гарна погода, то зранку й поїдемо.

Наступного дня Нора вдягла купальник і позичила у Черези шкіряну куртку. Ми поставили у човен кошик із підобідом, і Нора всілася на подушки. Череза

дивився, як ми відпливаємо, і сміявся. Поминувши місток, я став веслувати широкими гребками, і Нора спитала, чи ще далеко. Я пояснив їй, як треба опускати у воду весло, й вона попробувала: сіла зі мною поруч, і ми ледве не перекинулися. Жінки, вони всі однакові. Потім Нора повернулась на своє місце і спитала, чи я вмію плавати на глибокому. Вона знала, що під греблею купатися заборонено, і сказала, щоб я причалив там, де впадає струмок Сангоне і де тиха вода.

Я припнув човна і стрибнув у воду, а Нора сиділа й дивилась на мене. Потім я поплавав у Сангоне і крикнув їй, що вода тут холодніша, ніж у По. Коли підплив до човна і схопився за борт, то побачив, як до берега підійшов Даміано з якимось солдатом. Вони були друзі, але я цього солдата ніколи не бачив. Підійшовши до човна, вони стали гомоніти з Норою. Я привітався з Даміано, але без особливої радості. Виліз у човна й сів.

Поява Даміано мене розлютила, бо він веслував краще за мене і якщо Нора попросить його довести нас до греблі, я буду змушений сидіти, наче останній йолоп. Але Даміано й солдат сіли на березі і почали жартувати. Нора відповідала, а тоді стрибнула на берег і сказала, що їй хочеться прогулятися. Солдат потягся рукою до змійки на її куртці і сказав:

— Треба провітрити.

Він був неаполітанець.

Я залишився у човні і подумав, що, як довідається про це Череза, то буде лихо, і стрибнув у воду, щоб, коли хтось з'явиться, то не впізнав, що це човен Черези. Нора повернулася аж увечері і попросила мене не казати Черезі, що ми бачили Даміано. Я й сам це знав.

Але вона захотіла, щоб завтра я знову повіз її — цього разу до Млинів,— і довелося мені просто не прийти до причалу, бо Череза наполягав, а Нора дивилася

на мене, як дивиться кожна жінка, коли її поймає гнів, і я не міг відмовитися. Прийшов туди аж надвечір і побачив, що Нора вже надягла спідницю, але замість блузки була й досі у шкіряній куртці. Було видно, що цього разу вона натягла спідницю просто на купальник. На мене поглянула сердито, але я тримався біля Черези.

Гарні були вересневі ранки, коли над По клубочився туман, і ми чекали, що сонце ось-ось прорветься крізь молочно-білу запону. Тепер завжди знаходилася якась робота, у кузні чи біля смоли, і Нору я бачив рідше, бо вона часто ходила на базар. Череза розмовляв дуже мало, але я був з ним охоче, бо розумів, що він утратив хіть до роботи і дає мені повну волю. Лише зрідка він щось казав, отак ми й були з ним удвох.

Настав сезон збирання винограду, і якимсь надвечір ми нарвали з лоз, що обвивали остерію, повне відро і пополуднували виноградом. Була й Нора, і ми їли, сміючись, усі втрюх, просто з відра. Нора сказала, що треба пильнувати, а то, як споночіє, ягоди покрадуть. І розстебнула змійку шкіряної куртки, щоб показати, куди злодії ховатимуть виноград. Я побачив, що під курткою голе тіло — біле, з двома темними цяточками — Нора була без купальника. Вона зразу ж і застебнулася.

Коли ми їли виноград, за іншим столиком сиділо двоє солдатів — вони пили пиво — і мені здалося, ніби один із них якраз і є отой приятель Даміано, що колись жартував із Норою. Але я не був певен: усі солдати схожі один на одного. Підносячи йому пиво, Нора не затрималась біля столика.

Проте через годину я знову звернув увагу на тих солдатів — вони сміялися і гомоніли з Норою. Череза зайшов до хатини. Я побачив, як Нора схилилась над столиком і солдат простяг руку, як і того дня, та цього разу він розстебнув змійку, і Нора нахилилась до нього

і теж сміялася. Я обернувся тільки тоді, коли відчув, що Череза стоїть у дверях. Він покликав мене і не сказав нікому нічого.

Незабаром я залишився сам на майданчику, де звичайно грали в бочче, столики були порожні, а Нора й Череза зникли в хатині. Я прислухався, чи не чути крику, але з хатини не долиняло навіть шереху. Я тільки боявся, що з'явиться якийсь клієнт або повернеться з річки човен і треба буде гукати Черезу. Було тихо, надходив вечір. Похолодніло. За деревами низько кружляли птахи. Під береговим укосом уже не видно було жодного автомобіля. Так ніби усе вимерло.

Я відчував і сором, і страх, і не знаю що. Досі не міг забути, як саянуло щось сніжно-біле під курткою в Нори. Мені вчувалося, наче усе навколо мене кричить, потім мене ніби покликали. Вікно розчахнулось, і Череза сказав:

— Піно, біжи додому.

І зразу ж зачинив стулки.

Коли я підійшов до причалу наступного ранку, серце в мене завмирало. Пройшовся над урвищем, не спускаючись униз. Дивлячись на причал, за деревами, нічого особливого не помітив. Нікого не було видно. Я мусив іти, бо мене послали з якимось дорученням у Даціо. Але повернувшись додому й пообідавши, вирішив: Череза повинен знати, що моєї провини в цьому нема. Підходячи до причалу, я побачив, що понад берегом там снують туди-сюди човни — ціла флотилія. Побачив автомобіль там, де починалася стежка, а біля машини — двох у цивільному. Зрозумів, що мене не пустять туди і став ходити поблизу. Під дашком стояли якісь люди, але Черези серед них не було. Трохи згодом я зустрів сина Цукки, і той сказав мені, що Череза задушив Нору, а тіло вкинув у річку.

Я хотів побачити його, щоб розповісти про той день біля Сангоне, але нас усіх відтіснили геть, і коли Черезу

вивели, я почув тільки гуркіт автомобіля. Потім мій батько сказав, що чим менше я балакатиму про це, тим краще,— і для мене, і для всіх інших.

КУКУРУДЗЯНЕ ПОЛЕ

Того дня, коли я спинився на межі кукурудзяного поля і став слухати, як шарудять на вітрі довгі сухі стебла, мені пригадалося щось давно-давно забуте. Поле розкинулося на схилі пагорба, а над ним синіло неозоре небо. «Сюди не можна не повернутися»,— сказав я собі і майже одразу поїхав геть, на велосипеді, так ніби поспішав розповісти про це комусь, хто жив десь далеко. Та це я був далеко-далеко від усіх кукурудзяних полів і від усіх неозорих небес. Того дня мені трапилося поле; а могла б трапитись і скеля біля дороги, і самітне дерево на верхівці гори, і виноградний кущ над краєм урвища. Деякі давно забуті розмови з часом ніби тверднуть і втілюються в образи живої природи. Я не вибираю цих образів: вони виникають переді мною самі по собі, опиняються на моєму шляху в ту мить, коли я найменше про це думаю. Вони відчувають, коли я прагну їх бачити, як жоден з моїх знайомих.

Що каже мені кукурудзяне поле у ті короткі хвилини, коли я осмілююся споглядати його? Те саме, що людина, на яку довго чекають, бо без неї нічого зробити не можна. «Ось і я»,— тільки й каже той, на кого давно чекають, і всі дивляться на нього роздратовано, проте як на свого хазяїна. Але на низенькі стебла, над якими синіє небо, я дивлюся зовсім інакше. Так дивляться на якийсь предмет, коли сподіваються, що ось-ось він розкриється, хоча добре знають: ніщо не виникає з нічого і можна сподіватися лиш на те, що уже міститься в цьому предметі, і треба бути обачним, бо

один необережний рух — і все вихлюпне назовні, і розвіється, не лишивши сліду. Нічим мені це поле не завдячує, і перед ним я можу тільки мовчати, чекаючи поки воно увійде в мою душу. Поле тихо шелестить своїми сухими стеблами, і той шелест проникає мені в саме серце. Ми не обмінюємося словами. Усі слова вимовлено багато років тому.

А коли, власне? Я цього не знаю. І навіть не уявляю, щб могли сказати одне одному кукурудзяне поле і малий хлопчик. Проте нема сумніву, що одного дня я спинився перед полем — і так ніби зі мною спинився й час,— а потім спинився перед ним і другого дня, і третього, і спинявся протягом цілого літа, і протягом усього життя; і те поле було для мене межею, звичним обрієм, за яким мріли пагорби (зовсім низенькі — так далеко вони були), мов чиїсь обличчя за віконною шибкою. І щоразу, як я наважувався ступити бодай крок у хащі жовтої сільви, поле, мабуть, вітало мене своїм скрипучим сонячним голосом; а я відповідав йому обережними, а іноді й різкими рухами — розгортав перед собою гостре листя, схилився над білими дзвіночками березки і крізь хащі високих стебел кидав погляд у порожнечу неба. Була у цьому шарудінні якась гнітюча тиша, тиша замкнутого безлюдного місця, тиша, що ніби струміла від неозорого неба, яке манило обіцянкою нового життя, незнаного, недосяжного і звабливого, як ті далекі пагорби.

А час тоді таки зупинився, це я знаю напевне, бо ще й сьогодні дивлюся на поле й бачу його незмінним. Воно — мов непорушне шелестіння. Так ніби переді мною сама істина, так ніби я доторкнувся до дна озера, яке чекало на мене, вічно однакове. Єдина різниця, що тоді я міг весело вимахувати руками, пробирався в саму гущавину поля і кричав, вітаючи знайомі пагорби, що, здавалося, манили мене до себе. Тоді я був малим

хлопчиком, і все вмерло від того хлопчика, крім цього крику-вітання.

Найгарніша пора для такого поля — це осінь, коли мов оживає широкий простір за струнками шеренгами кукурудзи. Чути голоси, люди жнивають, уночі спалахують багаття. В непорушності кукурудзяного поля відбиваються всі ці події, але мовби на відстані, наче примарні видива, побачені крізь плетиво стебел. Листя потроху всихає і відкриваються чимраз більші клапті неба, усе дужче оголяються далекі пагорби. Ти думаєш також про те, що там, за обрієм і які нічні духи виходять на узлісся цих хащів. Іноді зашелестить у пам'яті жовте листя, і ти лякаєшся, ніби почувши тупотіння невідомих і грізних кроків, ніби чуєш, як зчеплюються у боротьбі тіла. На такій відстані часу зливаються в одну пляму нічні багаття на пагорбах і сірі сутінки між ледь помітними стеблами кукурудзи. Я заспокоююсь тільки на думку, що то не я, а малий хлопчик упав від страху на землю і що селяни тільки завтра прийдуть обламувати качани, які важко звисають зі стебел. А завтра малого хлопчика уже тут не буде.

Таке трапляється зі мною щоразу, коли я спиняюся перед кукурудзяним полем, яке чекає на мене. Це так само, ніби я розмовляю з ним, хоча насправді ця розмова відбулася багато років тому, і вже забулися з неї навіть слова. Проте досить одного миттєвого погляду — я вже про це казав — і порожнє небо наповнюється для мене пагорбами й відіннями.

ДАВНЄ РЕМЕСЛО

У ті часи я не сидів без діла і жив з возіями. Ще й досі відлуніє у мене в голові грубе вйокання на коней та скрипіння гвинтових гальм. Ми лаштувались у дорогу в підворітті та на подвір'ї перед стайнею, яка

тими вечорами, перед самим нашим від'їздом, перетворювалася на справжній содом: миготіли вогні безлічі ліхтарів, лунали окрики, сердиті і різкі, як виляски пуги. Служниці та конюхи, вирядивши нас на вулицю, спинялися за ворітьми й важко відсапувались: ляскання наших батогів було їхнім визволенням.

Ну, а для нас той виляск, коли батоги дружно оперізували кінські боки, означав, що починається наша подорож і настає ніч. Спочатку, як було зоряно, ми по двох, по троє йшли узбіччям дороги, поглядаючи на першого коня та стежачи за розвилками, бо валка — це той самий поїзд, і треба правувати нею. Потім найстарші з нас починали відставати і стрибати на підводи. Ми, молоді хлопці, ще якийсь час гомоніли і вкурювали останню цигарку. Але зрештою стрибали на мішки й ми, і вся валка поринала в дрімоту.

Скільки ночей провів я отак, скорчившись на мішках, а перед очима в мене стрибав і стрибав ліхтар, і, куняючи, я ніколи не міг збагнути, чи то він висить під переднім возом, чи то на моєму. Відчував, що мене везуть, відчував, як рухається кінь, скрипить і котиться піді мною віз, а іноді навіть упізнавав, де ми є, — з того, як підстрибували колеса. Залежно від того, де котилася підвода — похід косогором, полем, повз якісь ворота, під муром чи по мості, — колеса скрипіли по-різному. Цей звук був для нас більш звичний, ніж передзвін бубонців, що дзеленчали, тільки-но коні струшували головою. Ми чули цей рип від тієї миті, коли нас будила досвітня холоднеча: він лунав безперервно і по-різному — залежно від дороги під колесами. По ньому ми визначали, де ми є, перше ніж встигали звести погляд на будинки та краєвид; він заспокоював і заколисував нас. Розлігшись на мішках, кожен із нас дослухався до свого воза, проте чув і багатоголосе скрипіння інших підвід. А навкруг панувала тиша, і раз у раз від мішка підводилася чиясь голова і так завми-

рала, поки помічала ліхтар, що коливався майже на рівні землі, або чула дзеленчання бубонців та скрипіння інших коліс, що котилися в дорожній пилюці,— тоді опускалася, заспокоєна.

Скільки я здолав дороги за ті роки — і майже всю її проспав. Спав уночі й удень, спав під сонцем і під дощем, спав, згорнувшись в клубочок, і спав сидячи. Старі возії казали, що замолоду добре спитьсся на підводі, бо людина здорова й дужа засинає легко. Мені подобалося подорожувати у валці ще й тому, що там завжди був якийсь старий дід, і він не спав, і стежив за всіма підводами. Щоб могло бути кращого, як перед самим світанком прокинутися на в'їзді до якогось селища і ти навіть потягнути не встиг, а вози уже спиняються, і всі зіскакують, щоб випити по склянці вина й перекусити? Тим часом розвидняється, і в остерії, мабуть, це відчують: розчахуються дерев'яні віконниці, з вікон висовуються жінки з товстими руками й гукають подавальників. Залежпо від того, кому і який вантаж перевозили, ми або сідали за стіл, або натирали краєць хліба часником, робили собі бутерброд із камсою — і далі в путь. Гарно було і так, і так. Але, звичайно, спинятись було приємніше, а особливо тоді, коли перед остерією чекали інші підводи, і для тих возіїв уже розпалили вогонь у печі. Тоді ми сідали за стіл, наїдалися досхочу й гомоніли. Потім на півгодини влаштовували собі привал: ходили туди-сюди подвір'ям, підсипали коням сіна та напували їх, а дівчата з остерії виходили на поріг і рахували, скільки нас є. Отоді ти й відчував, як добре, що виспався, і тебе розбирала охота співати (інші люди співають увечері, а ми завжди співали вранці).

Старі люди кажуть, що як ти молодий, тобі усе до вподоби, але я знав не одне ремесло і переконаний: нема нічого кращого, як перевозити кіньми вантаж за добру плату. Тоді здається тобі, ніби і вулиці, і остерії,

і коні, й весь навколишній краєвид створено тільки для тебе. А як чудово все-таки було, після цілої ночі в дорозі, отак поснідати вдосвіта, коли інші люди ще її не попрокидалися, і тепер, коли я не живу таким життям, я вже не підхоплююся на ноги, тільки-но кукурікне півень,— як підхоплювався тоді, відчуваючи нестерпний голод і нестямне бажання ходити і розмовляти. Це правда, що я тепер сивий, але коли б світ знову став таким, як він був, і я міг робити усе, що мені заманеться, я таки зумів би запрягти підводу і ще підїхав би перед світанком до остерії, і побудив би всіх, і зробив би привал. Якщо, звичайно, ще існують остерії і є де стати на привал.

Але вже, мабуть, і коні всі повиздихали. Давно не бачу я на вулицях запрягів-тройок, яких стільки було колись. А вночі, як мені не спиться, я можу тепер дослухатися скільки завгодно, одначе ніколи вже не почую, як скриплять колеса валки підвід, як ближче й ближче цокають копитами копі і вйокає якийсь возій. Тепер уночі тільки й чуєш, що шурхіт автомобільних шин, а вантажі перевозять поїздами по залізниці. Звісно, так воно швидше, але це вже не ремесло. Скінчиться тим, що дороги позаростають травою, а остерії позакриваються.

БЕЗСОННЯ

Коли перед світанком я повертався додому (після гулянок, товариських розмов або любовних побачень) і ступав на тік, я знав, що мій батько там, у затінку горіха, який бовванів темною плямою, і що він стоїть нерухомо не знати відколи, пильно вдивляючись між дерева та щомиті готовий вискочити під світло зірок. Я з'являвся з луку і навмисне переходив через тік (хоча міг би пройти під повіткою і проскочити

непоміченим, але краще хай він побачить мене, хай зрозуміє, що я не хочу ховатися і хай знає, що я повернувся все ж таки раніше, ніж почало розвиднятися). Горіх затуляв півнеба, проте великий клопоть току лишався поза тінню й білів у темряві. Я виходив на ту білу пляму, і ніч була така ясна, що я бачив під ногами свою тінь.

Я перетинав ту світлу пляму, не дивлячись у бік горіха, бо якби поглянув, то мусив би зупинитись, і мій батько покликав би мене, і щось сказав би, і вийшов би з-під дерева. Мій батько був уже старий, і тому не хотів уночі спати, вважав, що це гайнування часу. Він мав звичай казати, що час, не витрачений на примноження свого статку,— це змарнований час. Серед глухої ночі мій старий раптом підводився з ліжка (а лягав ще завидна) і починав пикати туди-сюди, заглядав до порожньої стайні, ставив тризубі вила, які впали, підбирав солому. Відколи мої сестри повиходили заміж, у нас не лишилося нічого, крім виноградника — клаптя землі на косогорі, де можна було впоратися за два дні. Удень батько завжди длубався там з мотушкою, а вночі наглядав за тією ділянкою, стоячи на току. Колись (як ми були ще дітьми) ми щоночі чули, як він хапається за мотузку і відчиняє дверцята до стайні, а вони страшенно скрипіли, і те скрипіння здавалося нам тоді погрозою, сердитим голосом нашого батька, що не спав, оберігаючи дім, і нам увижались грізні небезпеки, про які у темряві, здається, попереджає всякий несподіваний шерех. Серця наші калатали, і нам хотілося, щоб дверцята зачинилися за батьковою спиною, і тоді ми відчули б себе трохи упевненіше в своїх ліжечках. Ми звикли, що в цьому домі кожен звук свідчив про появу когось чужого.

Тепер же я виходив на тік сміючись, хоч і знав, що батько мій чатує під горіхом. Іноді мене хтось проводжав аж до вулиці, яка межувала з нашим виноградни-

ком: ми розмовляли про останню розпиту пляшку, про те, що зроблено і що слід зробити.

— До завтра,— казав я.

— До завтра,— і мій товариш швидко-зникав між деревами, простуючи, як і я, до свого дому. Я за три кроки підіймався стежинкою, бачив нашого великого горіха і виходив туди, куди й щонаочі,— на тік. Не спиняючись, проминав тінь свого батька. Відчував, що він на мене дивиться і хоче заговорити зі мною. Я не обертався до самих дверей, а розмову відкладав до наступного разу.

Удень мій батько мав свої примхи: він зривав серце на матері і кричав на мене. Завжди йшлося про якусь марну працю, і треба було зробити її заради спокою в домі: найчастіше ми в'язали хмиз або копали землю. Мій батько не так вимагав, щоб ми гнулися від важкої праці, як щоб були коло нього, весь час крутилися на току і створювали враження, ніби всім є робота. Відколи мої сестри повиходили заміж, а виноградник ми віддали в оренду, у нашому домі лишилася одна смерть, не видно було нікого, і навіть хлів стояв порожній. Бували дні, коли я страшенно нудився,— як малим хлопчиком, коли ніхто не приходив до мене гратися. Я тоді вибігав з дому і казав, що йду до села; прямував до своєї сестри і просив її дати мені хоч якусь роботу. Роботи я не отримував, але завжди там когось зустрічав і міг наговоритись донесхочу.

— Що ви там робили? — запитував під час вечері мій батько, і не варт було відповідати йому, що ми гомоніли, бо він починав кричати і докоряти матері — нащо спородила на світ таких непутящих. Але на мене він не кричав. Як наставала ніч, він уже не цікався до мене, не смів зігнутися зі мною. Щоразу батько хотів вийти з тіні горіха, але, як і завжди, я проходив собі з піджаком на руці, слухаючи, як заходяться цвіркуни,

неуважний, проте рішучий, і нічого не ставалося. Як не рахувати того, що, коли я входив у дім, мати кликала мене своїм здušеним голосом від ліжка (її теж не спалося, в її віці) і запитувала, чи батько й досі на току, питалася, де я був і чи сказав батькові, що вже повернувся. Я заспокоював її — мовляв, нема чого хвилюватися, я ж прийшов. Відповідав їй так нетерпляче, що в цю мить скидався на свого батька. Стояв місяць серпень, і не варт було перейматися тим, що старому не спиться. Мати потроху замовкала, але я теж довго не міг заснути (мене збуджувало вино та нічні розмови). Надворі лежали поля, лежали безлюдні дороги й вулиці, а завтра, як зійде сонце, усе стане інакшим. І в мені пробуджувалося гостре бажання покінчити з усім цим, сісти на поїзд, податися до міста і захити життям, гідним справжньої людини,—і я ніяк не міг skleпити очі. Мій батько молодим хлопцем теж утікав із села, тільки він тоді йшов пішки, бо за його часів ще не було залізниці. Але через рік він повернувся. Я ж вирішив не повертатися ніколи.

Після фести Мадонни я йшов додому вже уранці, і стежка через луг чогось здалася мені не такою, як завжди. Мій батько вийшов із хліва, коли я снідав біля дверей.

— Як фести?

— Я зустрів Нанні,— сказав я, уминаючи сніданок — аж за вухами ляцало.— Ми з ним поговорили.

— Про що можна говорити з тим волоцюгою?..

— Та ні про-що. Він візьме мене працювати разом із ним, коли я схочу.

Мій батько нерішуче спинився. В руді він тримав вуздечку і поклав її на підвіконня. Ще рік тому він потяг би мене нею по спині. Але зараз це було б марно, і він обернувся до хліва, звідки якраз виходила

мати, затуляючись від сонця долонею. Я дав їм накричатися, а сам тим часом дивився на довгу тінь від горіха.

МІСТО

Галло, навіть коли жив у селі, не належав до тих людей, які полюбують певні розмови і неодмінно напиваються в товаристві, щоб базікати з більшою невимущеністю. У будь-якому гурті хлопців завжди знайдеться один такий, що втрутиться до розмови і нагородить казна-яких небилиць. У таких випадках Галло спокійно давав тому виговоритись і не звертав на нього аніякісінької уваги, а одного разу подивився на двох, що шепотілися між собою, узяв карти, потасував їх і спокійно сказав:

— Хлопці, такі речі краще робити, ніж розводитися про них.

Одного разу я й Галло поверталися вдвох із села. Йшли поцід греблею, роззувшись, щоб освіжити ноги, і побачили під деревами голу дівчину, яка тільки-но вийшла з води, певна, що тут ніхто не з'явиться. Я став як укопаний, потім зашарівся і вступив очі в землю. А Галло засміявся, заплескав у долоні і закричав — дівчина утекла.

Такі пригоди траплялися з нами і в селі, і в місті, де ми разом училися, аж поки Галло закінчив курс науки. Я заприятелював з багатьма студентами, а надто з однокурсниками Галло, і майже кожен ранок ми зустрічали в компанії, випиваючи та граючи в карти. Галло навчив мене розважатися, не втрачаючи ясності розуму; не те щоб він читав на цю тему лекції, але досить мені було глянути на нього — як він роздає карти або сміється, піднісши до уст келиха, або нетерпляче розчахне вікно,— і я починав соромитися своїх

бурхливих пристрастей. А втім, він був добрим другом для всіх, і якщо ніхто з нас, принаймні в ті роки, не накоїв багато дурниць, ми завдячуємо це й Галло, який любив казати, що краще вклепатися у халепу, аніж шукати собі халепи.

Я тоді був не такий охочий до вина, як він (я на два роки молодший), і пам'ятаю добре, як ми виходили на вулицю після веселої ночі і Галло казав мені: ходімо швидше, повітря таке свіже, а жінки усі сплять, тож коли, як не тепер, можна відчутти по-справжньому, що ти молодий і твердо стоїш на ногах, забути про втому, залишити позад себе плісняву і шукати здоров'я за містом, на пагорбі? І вів мене туди. Поверталися ми уже вдень, освіжені і страшенно втомлені, а випивши кави з молоком, аж сміялися — не могли стримати радості. Жили ми тоді вдвох у великій кімнаті на найвищому поверсі, яка скидалася на горище. Після першого року ми вже добре знали, який вигляд має кожна вулиця міста о будь-якій годині дня і ночі, і нам дуже подобалося роззиратись навколо, коли ми блукали де нам заманеться або стовбичили на якомусь перехресті. Навіть повітря провулків та вулиць тепер здавалося нам якимось своїм, а ще ми — принаймні я — не могли натішитися тим, що в найзнайоміших куточках міста бачили щоразу нові й нові людські обличчя. А як приємно було знати, що досить тобі зайти о певній годині до тієї чи тієї кав'ярні, гукнути біля якогось під'їзду, свиснути в провулку — і з'являться твої давні друзі, з якими ти одразу почнеш гомоніти, і гулятимеш, і сміятимешся. А як чудово сидіти в товаристві й думати, що вночі або завтра ти будеш сам-один — аби тільки захотів. А то й навпаки — повертатись на самоті до своєї кімнати, знаючи, що досить тобі вийти з дому, і ти опинишся серед друзів. Саме з цієї причини, коли минула моя перша зима у місті, я, з доброї згоди Галло, вирішив розселитися з ним і знайшов собі

кімнату неподалік центру, на обсаженій деревами вулиці, на третьому поверсі. Мене змусив зважитися Галло, який сказав, що сам найме цю кімнату, як не найму її я. На вікнах були білі штори, а під стіною стояло ліжко-диван. Для мене була незвична така чисто міська обстановка, і я зовсім не був готовий до інтимних взаємин із господинею дому, які — так сказав мені Галло — виникнуть неминуче. Вона не мала інших пожильтців і ставилась до мене, як до сина. Ця жінка була уже не першої молодості, але ще гарна: невеличка на зріст і зграбна, шкіра теплого кольору, очі жваві і сміхотливі. З першої ж зустрічі я помітив, що вона туго обтягує груди халатом, занадто ретельно, щоб це могло бути невинною випадковістю. Я це помітив, але вирішив не виявляти ніякої ініціативи. Думка, що я матиму жінку, яка буде завжди зі мною вдома і зможе пред'явити на мене й на мій спокій якісь права, лякала мене. І хоч господиня часто заходила до моєї кімнати і, сміючись, викурювала зі мною по сигареті, ми так і не порозумілися. Мені подобалося вдавати перед друзями, ніби мені пощастило, і я любив сидіти ночами — а надто теплої пори — біля розчищеного вікна, плекаючи марну надію, що ось-ось вона прийде до моєї кімнати і впаде у мої обійми. Але ця мить так ніколи й не настала, і Галло захищав мене перед друзями, кажучи, що моя мовчанка свідчить про мій незаперечний успіх.

Якщо ми й мали якісь пригоди, то тільки на вулиці; і навіть ті вечірки, що відбувалися в кімнаті Галло, не були схожі на розпусні оргії — лише галас, бурхливі суперечки, веселе сп'яніння. Коли один з наших друзів, уродженець міста, привів якогось вечора свою дівулю, що курила, як чоловік, і мала фарбовані нігті, він зіпсував нам усю втіху. Галло сказав, що, як йому треба на півдня кімнату, то хай тільки скаже про це, але там, де люди розмовляють, жінка зайва. Я був

трохи іншої думки, для мене кожна дівчина становить якийсь інтерес, але в глибині душі я, можливо, дужче, ніж інші, драгувався, відчуваючи на собі доскіпливий погляд цікавих жіночих очей. У той час я жадібно прагнув товариства, будь-якого товариства, але щоб обличчя були веселі й знайомі. Ми, хлопці з села, такі й є: любимо виглядати з-за паркану, але не любимо перелазити через паркан. Друзів ми зустрічали з радістю; але щось нове, будь-яка несподіванка навіювали нам тривогу. Звичайно, були й у Галло хвилини, коли він не хотів бачити анікогісінько. Траплялося, ми проводили вечір і без нього, в якійсь тракторії. То були дні, коли він зачиняв двері своєї кімнати перед самісіньким нашим носом.

Отак я прожив цілий рік — щодень прагнучи товариства й веселощів, постійно збуджений. Я боявся тільки, що літо розлучить нас. Галло нічого не казав, але я знав, що для нього — а він завжди лишався сам собою — і літо має свої принади. Наприклад, повернутися додому, попрацювати на батьківській землі, погуляти на фестях у сусідніх селах. Проте я надто захопився своїм новим життям, і для мене ці радощі потьмяніли. Я знав, що у місті знайшов би куди більше втіхи, якби тільки зважився залишитись у ньому й на літо. Незадовго перед тим я по-справжньому відкрив для себе свою кімнату, зрозумів, яка це радість — приходити додому й виходити звідти, коли тобі заманеться; а як приємно сидіти увечері з Галло й чекати, поки посходяться інші. Ночами я лежав у ліжку і, навіть якщо мені страшенно хотілося спати, наперед тішився завтрашнім днем, який обіцяв мені нові розваги й радощі. Моя господиня з'являлася тепер у дверях з лукавою посмішкою, крутячи між пальцями сигарету і питаючи, чи можна увійти. Я давав їй прикурити, і потім вона вешталась по кімнаті, і розмовляла зі мною як зі справжнім чоловіком, і зрештою

сідала біля ліжка в крісло, закипуючи ногу на ногу. Таємнича можливість, яку я читав у її очах, змушувала мене хвилюватися і жадати. Я розумів, що про це знає й вона.

Того дня, коли я попрощався з нею, перед тим як повернутися додому в село, вона допомогла мені спакувати валізу і спитала, чи добре я розважався протягом року. Я відчув себе майже одуреним, що вона почала цю довірчу розмову майже в останню мить, і знову казав їй, щоб чекала на мене, що восени я неодмінно повернуся до неї. Кілька разів повторив, що почувую себе неотесаним селянином, аж вона всміхнулася і здалася мені зворушеною.

Літо минуло — для мене у чеканні, а для Галло в праці від світання до вечора, у роботі на польовому току та в стайні, в пробудженні разом із сонцем, у безсонних ночах, у суперечках з наймитами й поденниками. Коли я приходив навідати його, він запрошував мене поспідати чи повечеряти разом з ним у низенькій кухні їхньої ферми і змушував мене пити, а його батьки, сестри, його дідусь із бабусею розмовляли зі мною так, ніби я ніколи не виїздив із села. Це мені навіть подобалось, але й сам Галло був весь у сьогоднішньому дні і згадував про минуле лише деякими вечорами, коли ми поверталися до села при світлі місяця. А втім, у місті він вивчав агрономію і наступної зими мав закінчити останній курс. Я ж думав зовсім про інше; останнім часом я заприятелював з одним хлопцем з міста, своїм однокурсником, який часто ходив у театр і любив поговорити про це, і дружба з ним надала мому життю нового змісту, і тепер мені було куди легше згадати день. Одного місячного вечора, коли ми йшли поблизу греблі, я відверто сказав Галло, що з моєю господинею нічого в мене не було. А Галло розповів мені, що має дівчину в місті і признався, що хотів був привезти її до батьків, але потім, мовляв, зрозумів:

у таких речах найприємніше — це ніколи не сприймати їх серйозно. Власне, можна й серйозно, але не слід переступати певної межі. Я сказав йому, що, навпаки, готовий переступити яку завгодно межу, проте не знайшов дівчини, котра була б цього вартя.

Коли в листопаді я повернувся до міста, мою кімнату вже зайняли, але господиня — як і раніше, в халаті, як і раніше, турботлива — благала, щоб я заходив, щоб не ображався. Неспокійне міське життя незабаром змусило мене забути про неї. Оселився я в якомусь пансіоні, поки, зі згоди Галло, не повернувся до нашої давньої спільної кімнати. Цього року йому не випадало мешкати там постійно — він часто відлучався. Взимку жив, але тільки-но потепліло, почав їздити, бо тепер, коли він закінчив останній курс, його батько хотів, щоб син допомагав у польових роботах, і не давав йому змоги посидіти у місті бодай місяць. І цього року в нашій кімнаті відбулося кілька товариських вечірок — пили й галасували, як і колись; приходили майже всі наші друзі; але я розумів, що душею компанії був Галло, а Галло тепер мав інший клопіт. Я часто ходив до театру — це також подобалося мені, — і нові друзі прийняли мене в своє коло. З ними життя набрало для мене нового присмаку; я ходив з ними й на танці, де знайомився з жінками й дівчатами, яких потім зустрічав у кав'ярнях або вдома, куди ми навідувались у гості. Іноді мені не так просто було збагнути, де серед них сестри моїх однокурсників, а де звичайні нічні подружки, бо вдягалися і розмовляли вони всі однаково. Та коли настав квітень, а потім травень, я почав із сумом згадувати наші цілонічні сиденьки, коли ми пили, співали і сперечалися в якійсь глухій остерії на околиці міста, досвітні прогулянки з Галло на свіжому повітрі, фанкові розмови біля вікна.

Того року приїхали до міста вчитися двоє наших односельців, ще зовсім підлітків, а один навіть дово-

дився Галло двоюрідним братом. Я не хотів бачити їх у нашій кімнаті, хоч Галло й наполягав.

— Я не нянька,— заперечував я.

А проте справжня причина була в тім, що я почав соромитися нашої грубої селянської братії. Зате у мене з'явився новий приятель, молоденький білявий студент — я познайомився і з його сестрою. То були люди з міста, досить заможні. Хлопця звали Сандріно, а його сестру — Марія. Сандріно сперечався зі мною про театр, і йому дуже подобалася наша величenna кімната-горище, завжди не прибрана, з дахом замість стелі над головою. Хоч як дивно, але спершу я познайомився із сестрою Сандріно — не пам'ятаю, чи то на прогулянці, чи то на танцях, і вона сказала мені, що про наше горище ходить слава і що в багатьох домах його часто згадують: старші люди — з осудом, а молодь — захоплено. Ну а сама Марія висловилася так: це навіть цікаво, але нащо водитися з вульгарними жінками і напиватися? Марія казала «цікаво» недбалим тоном, яким люблять розмовляти дівчата з вищого товариства, і те слово звучало в неї напрочуд мило, а коли я рішуче відкидав її звинувачення, вона всміхалася й хитала головою. Власне, це вона познайомила мене з Сандріно, що якраз тоді вступив до університету, і Сандріно відчув прихильність до мене та до кількох моїх однокурсників, з якими любив сперечатися. Познайомився він також з Галло, коли той чи не востаннє з'явився в місті десь перед самим одержанням диплома. Одного вечора я привів Сандріно до нас, бо, на відміну від своєї сестри, він говорив про п'ятику без осуду, як про щось властиве людині, і не раз повторював, що в нас його якраз найдужче приваблює сила й селянська грубість. Сандріно казав мені про це часто, з якоюсь дитячою безпосередністю. Я, що на той час вважав себе уже повсім міською людиною, відчував деяке розчарування.

Наступного ранку після тієї вечірки Галло поїхав. Я залишився сам у порожній кімнаті, лежав у ліжку й дивився на стіл, де у тьмяному ранковому світлі виднілися тарілки, склянки та розкидані карти. Голова у мене була важка після вчорашньої гульні, і я уявляв, як їде Галло поїздом у своє село, мружив очі й розважався, дивлячись на пляшку, що стояла на підвіконні й відбивалася на тлі неба. Сандріно й справді виявився розумним хлопцем. Учора він сміявся, співав, сперечався, і ми поговорили, досить збуджено, про деякі книжки.

Дзвінок біля дверей змусив мене підхопитися з ліжка.

То був Сандріно. Він прийшов о цій ранній годині, бо так і не зміг заснути, і приніс мені на сніданок хліба та фруктів. Поки я вдягався, ми заговорили про вчорашню вечірку, і Сандріно, дивлячись у вікно, зауважив, що все ж таки приємно жити тут, під самісіньким дахом.

— Лихо в тім, що ми старіємося,— сказав я.— Побачив би ти нас торік, мене й Галло, коли о цій порі ми підіймалися на пагорб, уже протверезившись і смертельно втомлені.

— Такі собі ранні пташки,— сказав Сандріно.

— Не лягали всю ніч.

— Для вас завжди був ранок.

— Але жінкам не до душі таке життя,— сказав я.— Жінки й слухати про це не хочуть.

Сандріно все-таки був чудовий хлопець, бо й про жінок він говорив не бентежачись.

— Жінка вдосвіта — це, мабуть, справжня розкіш,— спокійно зауважив він.

А я тим часом став мити вишні.

— Усе можна робити вдосвіта, аби тільки захотів,— сказав я Сандріно.— Але де ти знайдеш жінку, яка

погодиться спідати кілька вишнями і любитися на горищі?

Сандріно поглянув на мене — білявий, із щирим захватом у очах.

— А мені смакують вишні,— озвався він.

Отак ми розмовляли і трохи робили лад у кімнаті. Сандріно сказав, що Галло — хлопець чудовий, але не такий розумний, як я.

— Він з радістю проспівас цій вечір, проте не більше.

Коли я заперечив, що Галло був моїм наставником і вчителем, Сандріно ледь посміхнувся — так посміхалась і його сестра.

Уже пізнього ранку я почув, як хтось смикнув за ручку дверей — і ось другий дзвінок.

— Це, напевне, Марія,— мовив Сандріно.— Вона казала мені, що збирається сюди зазирнути.

Я з жахом вигукнув.

— Але ж вона ніколи тут не була!

— Ну то й що? — спокійно спитав Сандріно.

Справді то була Марія — з рум'янцем на щоках, сердита, що довелося підійматись так високо; вона прийшла зробити огляд знаменитого кишля. Коли побачила нагромаджені на підвіконні пляшки та склянки, відкопилила губки і спитала в мене, хто прибирає в кімнаті.

— Воротарка,— відповів я.

Марія з виразом комічного докору подивилась на двері.

Для мене цей візит був справжнім ударом. Досі, зустрічаючи Марію десь-інде, я поводився дуже обачно, казав тільки те, що вважав за можливе сказати їй, приховував свою селянську невихованість за ввічливою грубуватістю. Мене вжахнуло, що зараз вона відкриє всі сліди нашого гультьяйського життя — недокурки сигар, недопиту пляшку в кутку, ілюстрації

з журналів, наклесні на шибки. Проте Марія була досить поблажлива і стала вихваляти красвид, дивлячись на дахи будинків. Як подавала мені руку, то мило всміхнулася і тільки й сказала:

— Ох, ці чоловіки!

Але я зрозумів, що ні-безлад, ні бруд надто її не вразили. Коли вони пішли, я подумав, що, мабуть, якби Марія помітила тут сліди жінки, це вразило б її ще менше. А може, сказав я собі, це навіть сподобалося б їй.

Занадто вдаватися у відвертість із Сандріно я не хотів — він подумав би, що я перед ним граю, хочую здатися іншим, ніж я є насправді. Не хотів я відмовитись і від зустрічей із Марією: вона розмовляла зі мною зовсім інакше, ніж танцівниці-повії, з якими я спізнався протягом року. Галло сказав би мені, щоб я не клеїв дурня і не забував, звідки походжу, проте Галло я тепер соромився і соромився, що познайомив його із Сандріно. Моє життя буде іншим. Добре, що скоро літо.

Коли у червні Галло поїхав,— поїхав, щоб уже не повернутися, дипломований і щасливий,— я зітхнув з полегкістю. І кімната, і вулиці тепер належали мені одному. Я написав додому, що хочу пошукати собі роботи в місті, попросив, щоб дозволили мені спробувати, бо коли, мовляв, я поїду зараз, то втрачу важливі зв'язки, які згодяться після одержання диплома. З дому надіслали мені трохи грошей і просили приїхати хоч на збирання винограду.

Я залишився в місті не тільки тому, що прагнув бути поблизу Марії, адже вона й Сандріно мали виїхати з батьками на свою віллу. Я тішився їхнім товариством ще місяць. Бачив їх майже щодня. Катався з ними на велосипеді, із Сандріно жартував, розмовляв з Марією. Кілька разів був у них вдома. Коли вони виїжджали, Маріїна мати спитала, чи поїду я до своїх батьків.

Я відповів, що мушу працювати і залишаюся в місті. Тоді мати при Марії сказала Сандріно, щоб брав приклад з мене. Марія, задоволена, жартівливо посварилась на мене пальцем.

Тепер я був сам. Звичайно, ніякої роботи я не знайшов. Настали спекотні дні, і я блукав вулицями — переважно вранці, — втішався прохолодою, ходячи по смужках тіні на політому тротуарі. Щоранку розчахував стулки вікна і дивився на дахи, дослухався до невиразного шуму, який підіймався знизу. В прозорому повітрі над темними поморщеними покрівлями я бачив образ свого нового життя. Образ, зітканий з нетривких надій — на бугристому тлі дахів. У цій тиші, у цих сподіваннях я мов наново на світ народжувався.

Так тривало весь липень. Але одного полудня, о тій годині, коли зачинаються установи, завертаючи за ріг свого будинку, я помітив знайоме обличчя. Де я зустрічався з цією дівчиною? Та спинилася і сама мені все пояснила: вона Джулія, подруга Галло. Спитала, де я живу і, почувши, що в цьому будинку, нагорі, захотіла туди піднятися.

— Але я йду вечеряти.

— То ходімо разом, — сказала мені вона. — Я тебе почекаю.

Отож того вечора Джулія завітала до моєї кімнати.

Вона залишилася тією самою смуглявою дівчиною, яку я знав, коли вона була з Галло, — худа, пасмо волосся спадало на самі очі. Я пам'ятав, як уперто чіплялась вона за його лікоть, коли їй не хотілось кудинебудь іти. Джулія працювала в якійсь конторі, потім на фабриці, а тепер найнялася служницею. Але денною служницею. Вона сказала мені, усміхаючись, що може залишитися на цілу ніч. Я цього не хотів, я не терплю бачити жінку, коли прокидаюся, але Джулія так ніжно обняла мене за шию, що я не зміг опиратися. Тієї ночі

я, звичайно, згадав про Галло, і Джулія відповіла на це лагідним жестом: притулила пальця мені до губів, щоб я замовк. Вона таки чимось сподобалася мені.

Наступного дня вона пішла ще вдосвіта, ніби знала про мої вподобання. Я залишився в ліжку і став думати про Марію.

Настав серпень, і вулиці зовсім збезлюдніли. Джулія взяла собі за звичай приходити до мене щополудня. Вона вміла перебратися через мене або лягти поруч непомітно, як кицька. Розмовляла мало, була сухорлява й мускуляста. У ній я вперше по-справжньому спізнав жінку. Коли день хилився надвечір і повітря свіжішало, Джулія підхоплювалася на ноги і поралася в кімнаті. Тоді ми починали розмову. Я намагався пояснити їй, чому мені захотілося лишитись у місті. Вона просила, щоб я повіз її на природу, бодай на околицю міста; а що я не погоджувався, то вона стала згадувати Галло із лукавою посмішечкою питала в мене, де він може бути в цю пору.

— Він на селі,— сказав я.

Джулія широко розкривала очі й уголос починала уявляти собі, які там пагорби, яри, вулиці, які дівчата. Голосом зображувала скрегіт ланцюга, коли відро падає у колодязь, і її охоплював напад веселощів, і вона стрибала на мене, а якщо я теж уже встав, то валила мене знову на ліжку. Джулія завжди жила в місті й не мала нікого з рідні.

— Де ти спиш? — питав я.

Вона змінювала тему розмови, і підозра, що вона ночує у якогось чоловіка, давала мені майже втіху. Це означало, що я для неї — тільки скороминуща примха, що всі ми для неї — не більше як примха.

Знаючи, що вона вже була подружкою Галло, я почував себе якось упевненіше, і ми згадували тепер про нього як про свого старшого брата. Джулія знала й іншу його подругу, ту, з якою Галло зустрічався два

роки і з якою мало не одружився. Вони втішали одна одну, коли Галло поїхав.

— То й ти хотіла за нього заміж? — спитав я.

— А хто не хотів би за нього заміж? — відповіла Джулія, поглянувши на мене.

Щоб не видатися гіршим, ніж Галло, я пообіцяв подарувати їй сукню. Джулія стала лащитися до мене, а коли я таки купив сукню, цотягла мене до дверей — вона, мовляв, хоче піти зі мною кудись, скажімо, на танці. Такі речі подобалися Галло, але я цього не любив. Та все ж таки ми вийшли в теплі сутінки, і я повів її вечеряти. Щоб веселіше згаяти вечір, запропонував їй випити. Випили ми добряче. Купили ще пляшку, яку взяли додому. Джулія, тримаючись за мій лікоть, сміялася і горнулася до мене.

Отож вона провела ще одну ніч зі мною. Мені здавалося, ніби повернувся минулий рік, але замість друзів тепер була зі мною дівчина, а замість палких суперечок — її весела й лагідна покора. Наступного ранку ми спали довго, і Джулія покинула мене аж ополудні. Надвечір повернулася з усяким їством і запропонувала мені повечеряти. У мене знайшлася ще пляшка вина.

Коли перше збудження минало, я не знав, про що розмовляти з нею, отож вино було дуже до речі. Відтоді я перестав ходити до тратторії, заощаджував трохи грошей, і ми стали майже щодня вечеряти разом, у моїй кімнаті,— їли й веселилися. Чудовою рисою Джулії було те, що вона намагалася підтримувати в мене хоч сякий-такий лад, і я прокидався незадовго до полудня під брязкіт тарілок — то Джулія мила посуд. Тоді я розтягував напівсон, переконував сам себе, ніби в мене поганий настрій і болить голова, уявляв у якомусь фантастичному світлі наші-колишні гулянки, намагався зовсім не ворухитись. Бачив своїх друзів, бачив Сандріно, уявляв собі всякі жахливі пригоди, які нібито чекають на мене, і серце моє калатало у

шурхотливій тиші. Плюскіт води та шарудіння кроків Джулії долинали до мене ніби ген здалеку.

Одного ранку двері хтось штовхнув, почувлися голоси, дзвінок. Перш ніж я встиг підвестися, двері розчинилися навстіж, і Джулія, боса, до пояса гола, відсахнулася перед Сандріно й Марією. Я тільки і встиг помітити, що обличчя Марії, затінене крислатим солом'яним капелюхом; одразу ж те обличчя скривилося в гримаску — і більше я Марії не бачив.

Поки я поспіхом одягався, Сандріно досить невимушено заговорив. Вони приїхали до міста дещо купити і хотіли запросити мене до себе на віллу. Говорячи, Сандріно поглядав на стіл, де ще стояли пляшка та склянки від учорашньої вечері. Я щось пробелькотів, не пригадую, що саме, і тут із-за дверей пролунав владний голос Марії:

— Кінчай правити теревені. Я йду геть.

Тоді Сандріно розвів руками з безпорадним виразом і сказав мені:

— Ну, бувай. Сподіваюся, ще побачимось.

Він подивився на Джулію промовистим поглядом і пішов.

ЛІТО

Не знаю, власне, що й розповісти про літо, яке я прожив у напівбезлюдному місті. Оце заплющу очі, й одразу ж затінок, як і належить затінку, стає прохолодним, а вулиці перетворюються на гру світлотіней, на миготливе марево, що напливає з усіх боків, затоплює все довкола. Ми любили вечірні години, любили дивитись, як купчаться в небі і сунуть просто на будинки гарячі хмари, любили тишу. А ніч для нас була майже тією самою тінню, в яку ховається людина від спеки, коли заходить у дім. Ми зустрічалися на смер-

канні і не встигали оглянутись, як уже займався світанок, наставав новий, погідний і тихий день. Пригадую, що все місто належало нам: будинки, дерева, крамниці, столики. Бачу на прилавках гори фруктів. Пригадую гарячі пахощі й голоси на вулицях. Пам'ятаю, куди саме на цегляну підлогу падав о будь-якій годині квадратик сонця.

Ну а про нас самих, про наші розмови, навпаки, не пам'ятаю майже нічого. Знаю, що їв багато всяких фруктів. Що часто спав у обіймах і обіймав сам. Що блукав увечері по вулицях, споглядав перехожих, барви, відчував кожну мить і знав, що на мене чекають. Пригадую, мої руки і моє тіло були ніжними і живими — як хмари, як повітря, як пагорби в ті літні вечори. До всього цього я тоді звик і спізнавав подібне відчуття, можна сказати б щодня, якби плин тих днів досі не здавався мені чимось нереальним, настільки ілюзорним, що коли я думаю про те літо, воно іноді постає переді мною як один-єдиний день, прожитий удвох. Той день був у самому мені, а життя з подругою, яка пішла від мене разом з літом, наповнювало його змістом і голосом. Коли ми прощались, то не думали, що розлучаємось, а так ніби домовились розійтися ненадовго, можливо, сходити в самий кінець котроїсь із доріг, які збігали на пагорб, то зникаючи, то з'являючись. Ми бачили, як щовечора той пагорб затягується тінями, і він так подобався нам у своєму спокої, що здавався якоюсь річчю в нашій кімнаті або частиною вікна й вулиці. Як наставала коротка ніч, він не зникав — так був близько. День починався з ним і з ним кінчався. Ми їли фрукти й дивилися на нього. І ось тепер у моїй пам'яті тільки й лишилося, що той пагорб та фрукти.

Напівбезлюдне місто здавалося мені покинутим. Гра тіней і сонця оживляла його, і було приємно стати біля вікна і дивитися на небо й на бруківку. А як гарно

було відчувати, що за плетивом світла й тіней ховається щось таємниче і воно проникає тобі в саме серце і прокидається там разом із сонцем, і прискорює плин ночі, і надає змісту кожній зустрічі, яка відбувається на цих вулицях. Там стояли дерева, які пили сонце, там кричали жінки, а то раптом западала глибока тиша. Я виходив із кімнати, наперед тішачись незвіданими пахощами і вечірньою прохолодою. Я міг дивитися на що завгодно і мені подобалось усе-усе.

Іноді, в якомусь іншому кінці міста, чекав на мене тихий майдан, над яким купчилися свої хмари і мерехтіло своє повітря, нерухоме й гаряче. На тому майдані не видніло жодної живої душі, не відчинялося жодне вікно, зате там відкривалися глибини безлюдних вулиць у чеканні чийогось голосу, чиєїсь ходи. Якщо я починав дослухатися, час на майдані зупинявся. День застигав у своєму розпалі. Коли надвечір я думав про той майдан, він оживав у моїй уяві незмінним.

Вечорами літо для нас тривало, адже ми обоє думали одне про одного і знали це. Кожна наша зустріч торкала в моєму серці цю впевненість, ледь збрижуючи її, і та хлюпала через вінець. Тоді брижилось і світло, перетворювалося на спогад дитинства, і несподівано я опинявся в іншому далекому-далекому літі, потойбіч тіл і голосів, і знов з'являлася переді мною кімната, яку я давно покинув, приймала мене у своє лоно колишня тінь. Усе, що зі мною траплялося того літа, яке я прожив у місті, перетворювалось на спогад, бо відбувалося спершу в мені, а потім уже іззовні. Виникало враження, ніби я сам творю цей довгий-предовгий день, і тому ніщо — ні в кімнаті, ні у вечорі — мені не чуже. Навіть тіло, яке приймало в себе моє тіло, і лагідний голос, що лунав поруч.

Одного вечора хмари почорніли, і потім усю ніч лив дощ. Я стояв біля вікна — але не нашого, — і краплі й бризки попадали мені на обличчя. Я знав, що завтра

світло стане яскравішим, а тінь — прохолоднішою, і не квапився повертатись до своєї кімнати, де на мене чекали. То був останній літній дощ, і він надав місту іншого кольору. Я міг би перечекати під дахом, але натомість спустився в дощ і став ходити вулицями. Думав про наше вікно, думав — і все віддалявся від нього. Пагорб бовванів у кінці вулиць, потемнілий і оповитий згустілою тінню. Я побачив під дощем підвіконня й ворота, які завжди бачив під сонцем. Усе здавалося таким близьким, дихало свіжістю, і цього разу моє місто було справді безлюдне. Я перейшов багато майданів і площ. Коли повернувся, сповнений любові і думаючи, якими завтра побачу вулиці міста, то знайшов свою кімнату порожньою, і так було до самої ночі. Тоді я підійшов до вікна.

Ми були разом ще багато днів, поки тривало літо, але обоє знали, що, як прийде осінь, усе скінчиться. Так і сталося.

МОРЕ

Іноді я думаю, що якби набрався тоді духу й піднявся на вершок пагорба, то не втік би потім із дому. Не так давно була ніч на святого Джованні, і вже кілька разів ми підіймалися видолинком аж до горіхових дерев — шукали попелища святкових багать. Ми знали, що на вершині є попелища широченні, як лука. А одного дня Госто похвалився мені, що малим хлопцем його дідусь утік з дому, пішов видолинком і піднявся на саму-саму гору, і звідти побачив море.

А нас той видолинко вивів до виноградника, майже пологого, а навколо стояли граби. Що ми там робили до самого вечора — не пам'ятаю. Мабуть, просто дивилися на верхівки дерев. Я сказав Госто, що на морі вогнищ не запалюють, що море — воно рівне-рівне і жодного пагорба там немає, а тоді розлігся в траві і

нудився, поглядаючи на хмари. У тому винограднику було повно цвіркунів, і мені раптом закортіло стати одним із них, щоб сидіти там усю ніч, а вдосвіта, тільки-но розвидниться, спостерігати, як сходить ще зовсім холодне сонце. Наше сонце викочується з-поза невисоких пагорбів, і якраз там дідусь Госто малим хлопцем побачив море.

Це я сказав Госто, що море лежить десь із того боку. В ті дні, коли бувала гроза, саме там найперше відкривалася далечинь, і сонце щедро сипало промінням ніби на широченне поле, засіяне квітами, тим часом як у нас ще йшов дощ. Я завжди уявляв собі море як синє-синє небо, що висить над водою. На ті пагорби веде справжній шлях, а не якийсь там сільський путівець; той шлях в'ється долиною і виводить на положий косогір, де ростуть гайки,— а здалеку вони здаються садками. Одразу після залізного мосту, на повороті, долина кінчається, і там стоять кілька будинків невеличкого села Піана і серед них ота хатина, у якій весь балкон заріс геранню. Далі вниз немає вже ні виноградників, ні лісів, ні стаєнь. Запряжені волами хури звідти не підіймаються, зате їдуть двоколки і їдуть компанії з парасольками.

Усю ніч на святого Джованні Госто блукав околицею, а я не міг нікуди піти, бо в нашому домі мають звичай милуватися вогнищами з тераси. Госто чекав мене унизу на вулиці, і ми з криками показували одне одному вогні, найдалші і найбільші. А потім з'явилися музики, вони йшли до селища — там буди всі, і Кандідо серед них,— і я перехилився через поруччя і став їх гукати. Кандідо спинився, щоб привітати моїх сестер, і почав жартувати; потім, награвши, вони рушили вервечкою далі, і Госто з ними, й отаборилися в селищі на майдані, й усю ніч було чути кларнет Кандідо, і тромбони, і гітари, і люди співали на повен голос, а надто жінки. Ми пішли спати, коли останні вогнища

вже догоряли на чорних пагорбах, і в ліжку я плакав від люті, але голоси п'яних — то там, то там — і собачий гавкіт навіяли мені думки про виноградник у долині, і про двоколки, і про пагорби, на які завтра я зможу дивитися, скільки захочу.

Але назавтра ми не пішли далі горіхового гайка, а бабуся Госто сказала, щоб він брав приклад з мене. Госто засміявся. У мене вдома, навпаки, радили мені брати за приклад Госто. Він та його бабуся — ото й уся їхня родина. Я розповів трохи своїм батькам, що ми витворяли з Госто у школі, в Альба. Але вони мені не повірили. Казали й кажуть, ніби Госто більше схожий на чоловіка, ніж я. У мене вдома й гадки не мають, що він іноді верзе.

І все ж таки думка про море виникла у мене, а не в нього. Госто, приміром, не знає, що це таке: стати перед якимось будинком і дивитися на нього, аж поки він перестане здаватися будинком. Госто звик нікого не слухатись і робить що заманеться, але про все йому треба сказати, сам він не здатен доміркуватися ні до чого. І досі не хоче повірити, коли я пояснюю йому, що дорога не має кінця, як не мають кінця, скажімо, залізниці, і що вона біжить собі від села до села, біжить, поки є земля, ніде не уриваючись. Госто каже, що, якби так було, то людина не могла б ніколи спинитися і всі обходили б навколо світу. І нашим шляхом теж ішли б і йшли чужоземці з усіх країн.

— Усі дороги закінчуються біля моря, — сказав йому я, — там, де стоять порти. У портах люди сідають на кораблі і плывуть на острови, а там починаються нові дороги.

Госто не хотів повірити, що дістатися до моря можна просто йдучи та йдучи вперед.

— Треба знати дорогу, — повторював він.

— Таж ось де вона, дорога. Рушай в отой бік, до Шани.

— І далеко йти?

— Сам же кажеш, що з гори, від Червоних Домів твій дідусь бачив море.

— А скільки років минуло, відколи він його бачив?

Одного дня ми навіть заглянули до майстерні стельмаха попросити, щоб він зробив нам воза, бо ж у черевиках вирушати в далекі мандри важко, а ходити босоніж ми не вміли. Я спинився у дверях і не міг розгледіти майже нічого у темряві, навколо розпаленого горна, але почув, як б'є по залізу молот, і П'єтро спитав мене, чи я теж ходжу до школи з Госто.

— У вашому віці,— сказав він,— я вже ходив аж за пагорби шукати роботу, а що вмієте робити ви?

Тоді я зрозумів, що ми не вміємо нічого. У цю мить П'єтро перестав кувати залізо, і Госто сказав:

— Ми народилися в черевиках, он воно що.

— Атож,— мовив П'єтро, анітрохи не розсердившись.— Ви народилися в черевиках.

Я багато думав над словами П'єтро, і назавтра ми знову пішли до стельмашні — хотіли продовжити ту розмову. П'єтро не відходив від горна і попросив не заступати йому світла.

Цього разу він розповів, як уже змалку став працювати ковальчуком, і вони з хазяїном мандрували світом, напитуючи роботу в селах. Спинялися на подвір'ях у людей і всюди возили за собою горно та вугілля. Щоб перебратися через гори, мусили взувати мотузяні сандалії. Потім вони працювали у вугільних шахтах — це так далеко, що повернутися звідти можна тільки поїздом. Розповідаючи, П'єтро підійшов до дверей і виглянув на майдан.

— А море, П'єтро? — спитав Госто.— Ти його бачив, море?

Тоді П'єтро сказав, що жив у Марселі, і там море підступало під самий поріг будинку, в якому він жив.

Він подивився на майдан, куди падала тінь від майстерні й мовив:

— Ось так, ніби воно було на цьому майдані. Море ніколи не буває спокійне — ні вдень, ні вночі. Як дуже-дуже великий ярмарок.

Він сплюнув на освітлену сонцем землю і повернувся до майстерні.

Ми спитали, який у моря берег, але він не знав, а може, не зрозумів, чого ми від нього хочемо. Сказав, що вода у морі зелена і весь час брижиться хвилями, і кипить шумовинням, але у відкритому морі він ніколи не був і не знає, який вигляд має земля, коли дивитись на неї здалеку. Розповів, що кораблі червопочорні на колір і що в порту пахне так само, як і на станціях. Сказав, що за день у порту вантажать і розвантажують стільки вугілля, скільки не виросте за рік винограду на всіх наших пагорбах. А моряки — і наші, і чужоземні — одягнені так само, як і ми, і тільки й думають, щоб скоріше повернутися додому.

— З морем жарту погані,— сказав він.— Для моря треба народитися босим.

Настав місяць серпень, коли перший урожай зібрано, а останній — ще не достиг, і в селі немає чого робити, і день триває до півночі. Лежачи увечері в постелі, я не раз чув, як на вулиці, під терасою, сміються, гуляючи, люди. За найменшу провину мене рано вкладали до ліжка. Коли приходив Госто, йому казали, що вже пізно, і я сплю.

Вряди-годи ми переходили на той бік Бельбо, і там я нудився ще дужче, ніж удома, де принаймні міг читати газети. Їх у мене була повна шафа. Якось надвечір я читав на терасі, і Госто мене покликав з вулиці. Він кричав, і я кричав йому у відповідь, але потім він сказав, щоб я прислухався, і я почув у долині далекі голоси, як то буває у вересні, коли розмовляють на

виноградниках. Тоді я раптом збагнув, що не стало чути музики, яка долинала до нас із вітром майже від самого полудня. У Мартіно святкували весілля, уранці молоді повернулися на бричці із селища. А Кандідо, трюбоністи та сопілкарі грали там ще з учорашнього вечора.

— Пожежа! — зарепетував Госто.

Мої сестри вибігли на терасу, і ми стали дивитися в той бік, де дерева. Сонце сяяло так яскраво, що нічого не можна було розгледіти: тільки здавалося, ніби повітря над деревами тремтить. Хтось крикнув, що там чути жіночий плач. З ближчих будинків усі повисипали на вулицю: знявся гамір, люди підіймалися на дахи, старі жінки голосили. Гасто закричав, що пробіг якийсь хлопець, увесь мокрий від поту,— він подався до селища. Нарешті ми побачили дим, він підіймався з-за пагорба, що тремтів у хвилях гарячого повітря, ніби віддзеркалений у воді.

Коли з тераси крикнули, щоб я сидів на місці, я уже був на вулиці з Госто, і спинити мене вони не могли. Я гукнув у відповідь, що на пожежу побігли всі, що там Кандідо і що хай газети залишаться на терасі. Госто уже мчав, підстрибуючи, як лоша.

Я ще ніколи не бачив його таким розпашілим і збудженим. Коли за ділянкою сорго ми побачили стовп диму і почули потріскування полум'я, він заревів, удаючи бугая.

— Вогонь! Вогонь! — закричали ми вдвох.

Але одразу й замовкли — нам стало шкода господарів. Хазяїн раз у раз поривався на подвір'я, кіпав носачами усе, що потрапляло йому під ноги і, коли його не тримали, забігав і в будинок.

Скрізь валялися всякі речі, що їх викидали у двері й вікна, а посеред подвір'я бігали кролі. Жінки досі виносили з хати всяке манаття. Одна тягла такий великий матрац, що не могла протиснутися з ним у две-

рі. Ніхто не розмовляв; чулося тільки потріскування полум'я в сіннику, і раз у раз чийсь голос викрикував якісь розпорядження.

На щастя, вітер гнав дим та іскри в бік виноградника. Було гаряче, як у пеклі. Трое-четверо чоловіків, що діставали з колодязя воду, спершу занурювали в неї обличчя, а вже потім віддавали відра хлопцям, які бігали туди-сюди. Госто вже крутився поміж столів — вони й досі стояли накриті під горіхами — і манив мене рукою, щоб і я ішов пригощався. Я знав майже всіх людей, що були на подвір'ї, й упізнав молоду. В червоній сукні, у гарних черевичках і панчохах, вона сиділа на стільці на осонні і дивилася на навколишню метушню з байдужим виразом, ніби все це не стосувалося її. Мабуть, вона вже плакала, і тепер не хотіла, щоб хтось озивався до неї. Люди під горіхами розмовляли і перегукувались, а побачивши мене й Госто, стали питати, хто ми такі; здавалося, настала неділя, коли під нашою терасою йдуть і йдуть люди, прямуючи до селища. Дехто сидів і їв. Із-за будинку раз у раз вискакували чоловіки у сорочках, змокрілих від поту, — серед них і молодий, що лаявся на всі заставки, — перехилили по склянці, щось казали, ляскали себе долонями по шиї, проганяючи мух. Перед вечором я підійшов до самої хати, щоб краще роздивитися на вогонь. Задня стіна була провалена, стайня і сінники диміли крізь розчинені двері, і звідти пашіло нестерпним жаром. Там я побачив Кандідо. Він длубався вилами-трійчатками в чорному сні і не озвався й не усміхнувся до мене, тільки підморгнув і махнув рукою, показуючи, щоб я забрався геть.

На подвір'ї тривали розмови. Тепер усі — і чоловіки, і жінки, і господарі, і молода — зібралися під горіхами, і хто кричав, хто сидів мовчки, хто підглядував носакон сапачку. Ми з Госто обійшли подвір'я,

дивлячись на ліжка, на шафи, на поламані та поперекидані меблі. Я вже зрозумів, що ці люди сердилися й кричали не тільки через пожежу: вони роздратовано звинувачували одне одного і галасливо лаялись.

— Я не міг водночас женитися і стерегти стайню! — кричав молодий, досі з шовковою хусточкою на шиї.

— Якби ото менше слухали музику...

— Та це ж ваша дочка захотіла тієї музики...— цідила крізь зуби якась стара.

Із-за будинку вийшов Кандідо, і тоді всі замовкли й заговорили про інше — про те, скільки пощастило врятувати соломи й сіна.

Крізь загразоване вікно кухні виднілися порожні кімнати з проваленими у глибині стінами. На стінах, які вціліли, було помітно світліші плями, там, де стояли меблі. Ще й досі подекуди висіли паперові гірлянди. На подвір'ї галасували діти, ганяючись за кролями. Якась босонога жінка заскочила до кухні й одразу вибігла назад, кажучи, що підлога обпікає ступні.

Було вже пізно, і я це знав. Госто сказав мені, що поки не смеркло, треба позаганяти худобу, вона уся розбіглась, коли повідчиняли двері хлівів. Під горіхами радились, як це краще зробити. Усі чоловіки поділилися по двох, по трох. Молода цього вечора мала йти ночувати до Піани, але перше ніж рушити в путь — перебратися через усипане камінцями річище й перебрести Бельбо,— вирішили чогось попоїсти, і за столи повсідалося понад два десятки людей. Тим часом Кандідо та інші ловили худобу, що розбрелася по околиці. Нам, дітям, заборонили бігти за ними: обсмалений бугай міг шпортонути котрогось рогом. У свіжому надвечірньому повітрі голоси Кандідо та інших загонщиків було добре чути: вони кричали десь біля виноградників.

Поки Госто нишпорив на подвір'ї, я гасав попід

горіхами і слухав теревені жінок, що готувалися йти до Піани. Від Піани починається дорога, яка веде до пагорбів; а перейшовши через пагорби, рано чи пізно, доберешся до моря. Досить виглянути між стовбурами горіхів, і ти бачиш, як уся долина спускається до широкої низини, а в тій низині тече Бельбо, а ще далі — починаються вже інші краї.

Я крутився під деревами, і одна з дівчат, Клелія з Піани, покликала мене й спитала, чи я ще не вечеряв. Я побачив, що Госто уже сидить за столом і їсть. Мені дали м'яса, ковбаси, млинців. Їв я небагато, але випив вина і сказав через стіл Госто:

— Твоє здоров'я.

Молода, Клелія та інші дівчата заговорили до мене й до Госто. Спитали про моїх сестер, поцікавилися, чого вони не прийшли на весілля. Одна стара сказала, що ми, люди із селища, надто горді.

— Ми прийшли замість них,— сказав Госто з напханим ротом.

— А батьки знають, що ти тут? — спитала мене Клелія, сміючись.

Коли ми вирушили до Піани, уже смеркло. З нами було двоє чи троє музик, товаришів Кандідо. Ми з Госто йшли між ними та жінками, і напівдорозі нас застала ніч. Коли звернули на шлях, хтось забренькав на гітарі, і дівчата завели пісню, взявши молоду попідручки. Хлопці та дівчата потроху відстали від гурту, і ми чули, як вони сміються та гукають одне одного, бігаючи по білих камінцях ріні, по той бік луків. Я йшов поряд з Госто і сказав йому:

— Гарна сьогодні ніч.

— А й справді,— відповів він і зірвався бігти.

Не всі співали: деякі йшли парами попереду, розмовляючи, інші перебігали від гурту до гурту, наче собаки. Я йшов біля Клелії, бо мені подобалося слухати, як вона співає.

Перед самою хатою, де збиралася ночувати, молода заплакала, бо чоловік, замість іти спати, працював і вночі. Усі — і старі й молоді — стали галасливо її втішати: нехай, мовляв, набереться терпіння, чоловік позавертає волів і скоро прийде. Клелія та інші дівчата повели молоду до хати, зайшли на подвір'я. Музики — гітара й сопілка — заграли серенаду. Із клуні принесли лампу.

Ось тоді ми й залишилися вдвох на вулиці, у густій темряві. Будиночок з геранню був на повороті шляху, за сто кроків від нас. Я й кажу Госто:

- Якщо нас зараз побачать, то відведуть додому.
- Ти при своєму розумі? — каже він,
- То ходімо?
- Ходімо.

Стільки ми мріяли про цю подорож, а вирушили ось так уночі, несподівано. Госто потім нарікав, що якби не напився вина, коли вечеряли з молодю, то й не пішов би. А поки що він сказав:

— Знайдемо інші пожежі й побуваємо на інших весіллях.

Я знав, що вдома уже однаково вважають мене втікачем.

Було дуже темно тієї ночі, і ми бачили тільки зорі. Ішли навпомацки, наче ніколи не ходили цією дорогою. Госто усе ще був напідпитну, він весело згадував про пожежу і сміявся, і пританцьовував посеред вулиці.

— Такі люди, як ми, — казав він, — не повинні пропускати жодного весілля. — Розмовляючи, Госто не встигав за мною і раз у раз спинявся і гукав мене. — Якби Мартіно горів уночі, а не вдень — ото було б вогнище!

Та коли шлях двома стінами обступили дерева, він теж пішов прудкіше. Не те щоб ми боялися. Ми й далі розмовляли. А то — ні сіло ні впало — починали

сміятися. Перед будинком з геранню Госто раптом затаг пісню, а тоді закричав так голосно, ніби там жив хтось йому знайомий. Далеко, у нас за спиною, досі співали. Я сказав Госто, щоб замовк, і він востаннє викрикнув:

— Пожежа, Кяеліе!

Я дивився в темряву і стримував подих, бо тільки тепер починалася справжня дорога, і в повітрі запахло чимось незвичайним. Госто вистрибував попереду.

Шлях повертав, він тепер звивався понад самим берегом, і з боку урвища не стало дерев, що так настрахали нас. Дорожній насип уривався в порожнечу над низиною, в якій текла Бельбо, геть чорна при світлі зірок. І навіть засіяні хлібами косогори, удень жовті, тепер були темні, як вода в колодязі. Ми спинилися й заглянули в цю порожнечу. Здавалося, унизу вітер роздмухує зорі.

— Скільки всюди вогнів цієї ночі,— сказав Госто.— Як тут не бути пожежі?

— Дурень. То вігна в Кассінаско.

Ми прислухалися, чи ніхто не кричить. Але почули тільки цвіркунів. Знову рушили далі шляхом. Госто почав запевняти мене, ніби там, унизу, пожежа.

— Хочу подивитися на нічну пожежу,— пробурмотів він, а тоді закричав і припустив бігцем. Я намагався не відставати, дорога якраз пішла вгору і що швидше я біг, то голосніше він кричав, і так ми добігли до наступного повороту, і там знов було урвище, а внизу — рівнина, а далеко-далеко висіло чорне небо над пагорбами.

— Не кричи,— сказав я Госто.— А то нас почують.

Ми нашорошили вуха, дослухаючись, чи досі звучить серенада, але тепер ми були на самоті з цвіркунами. Навіть Госто протверезився і зрозумів: коли кричиш, стає ще моторошніше.

Він упав на траву і хотів тут заночувати, але я сказав йому, що треба дістатися до селища, бодай до Робіні, і там ми знайдемо якийсь стіжок. У цю мить — невідомо де — закукурікав півень.

— Бачиш,— мовив я до Госто.— Скоро розвидниться, а ми й досі тут.

Госто, як і я, не знав, що півні кукурікають усю ніч. І ми почали спускатися вниз, озираючись навколо, якщо десь поблизу світилося. Ми хотіли дістатися до перших пагорбів раніше, ніж почне сіріти. Проминули Робіні, проминули й інші селища; лише де-не-де у вікнах блимало тьмяне світло, будинки стояли окутані темрявою, але ми їх відчували по запаху.

Ця ніч тривала невідь-скільки, бо ж нам не треба було повертатись додому. Ми давно уже спустилися на рівнину й ішли між садами та віллами. Коли переходили через останній пагорб, то чули півнів. Тепер і Госто став похитуватись і більше не озивався до мене. Щоразу як до шляху підступали дерева, я дивився на товариша і мав таке відчуття, ніби я сам-самісінький. Я знав, що тільки місяць може допомогти нам. Але чи зійде місяць? Було уже десь під ранок. Мені здалося, ніби цвіркуни замовкли. Я знав, що перед світанням має повіяти вітер, але досі все огортала тиша: і дерева, і шлях.

Найгірше те, що, дивлячись, як спить на ходу Госто, я, у темряві, почав думати про домівку. І згадалася мені та ніч, коли всюди палали святкові багаття, люди гуляли на вулицях, а мене уклали в ліжко. Правду сказав Госто, що треба весілля, та ще й пожежі, інакше в дому не утечеш, як утекли ми. Ідучи в пітьмі, я отак думав і думав про всяку всячину і за кожним поворотом сподівався вийти на берег моря, і коли, зрештою, ми спустилися під якийсь місток, щоб по-

спати не просто неба, мені вже почало здаватися, ніби море існує тільки вночі. Госто я не сказав нічого, бо говорити йому про такі речі марно; та коли ми прокинулися під мостом — сонце уже зійшло,— виглянули з-під прогону й побачили, як біжить під самими деревами вода, я збагнув, що Бельбо також тече до моря і що пісок, на якому ми спали,— це той самий пісок, що й на морському пляжі.

Під тим мостом ми зустріли Рокко. Госто прокинувся перший і побачив, що той стоїть над річкою і вмивається, протираючи собі очі. Потім я пробував з'ясувати, чи він уже був десь поруч, коли ми з Госто розмовляли в темряві, і чи чув те, що я говорив перед тим, як ми поснули,— але так і не з'ясував. А вранці, коли ми почали озиратись навколо, Рокко тільки спитав, чи здалеку ми прийшли, і Госто відповів йому, що згорів будинок. Потім пробурмотів до мене, що Рокко нас ніколи не бачив, ніколи не знав і яке, власне, йому до нас діло? Треба було вибратися з-під мосту, але Рокко ув'язався за нами і видерся нагору перший.

Одразу за мостом починалася обсаджена платанами вуличка, і цією вуличкою котила нам назустріч осяяна сонцем двоколка, запряжена одним конем, що біг клусом і відвертав голову вбік, неначе пустував. За платанами, за якихось два кроки, здіймався пагорб, чудовий пагорб кольору білого винограду, але невисокий. Я спинився і сказав Госто, щоб він пропустив наперед того Рокко,— мені, мовляв, треба постояти і щось пригадати. Якусь мить я дивився на листя платанів, у саму гущавину, слухав, не обертаючись, як завмирає цокіт кінських підків, і мені здавалося, ніби я уже чув це відлуння, бачив це сонце і цей невисокий пагорб, уже був тут колись. За два кроки попереду, під платанами, мене очікував Госто. Ще трохи попереду віддалявся старий Рокко, у своєму лахмітті і з палицею в руці,— він навіть не обернувся.

— Пішов собі,— сказав Госто.

Озираючись навколо, ми рушили туди, де між платанами починалися перші вілли Канеллі. Не знаю чому, ішли ми не тротуаром, а посеред вулиці. Кожному було ясно, що ми прийшли здалеку. Госто не стуляв рота, він не розумів, що о цій годині дуже приємно просто мовчати і дивитися. Мені подобалися балкони і тераски над провулками, а таких квітів, як у Канеллі, я більше ніде не бачив. Я розглядався на всі боки, дивився на людей, що снували туди-сюди. На майдані ми побачили фонтан, такий, як у Альба, і побігли напиться води. Госто підбіг другим і став штурхати мене ногами, але я, п'ючи, кричав йому, що він уже напився вина на весіллі.

— Через те мене й спрага мучить,— сказав він, і в цю мить я знову почув голос Рокко.

Поставивши клумак на лаву, старий розмотав своє гапчир'я і тепер відв'язував від ноги підошву, щоб змінити онучу. Він розмовляв сам із собою і казав, що не слід розбризкувати воду.

— Її тут стільки летється,— огризнувся Госто.— А майдан належить усім.

Рокко нічого не відповів і нарешті відв'язав підошву. Тоді підвівся, помив руки біля фонтана і витер їх брудною опучею. Знову сів, розмотав клумак і витяг хліб та камсу.

— Повертайтеся додому,— пробурмотів він.— Повертайтеся.

— Ходімо,— сказав Госто.— Ми поїмо в Кассінаско.

Коли ми відійшли в самий кінець майдану, Госто вигукнув:

— І звідки той дід знає, що ми втекли з дому?

Тоді я сказав йому, що це ж він, Госто, базікав під містком про пожежу й весілля.

— А ти думав, як він волоцюга, то нічого й не розумів?

— Треба було нам йти у вересні,— сказав Госто.— Без винограду що ми з тобою їстимемо?

— Ось дійдемо до Кассінаско, а там побачимо.

Але натомість ми знову перейшли майдан і стали на тротуарі — хотіли подивитися, що робить Рокко. На майдані припікало сонце, і старий не міг залишатись там довго. Ми побачили, як він доїв свій хліб, а потім, коли вже підводився, до фонтана збіглися хлопчачки з Канеллі і стали бризкатися водою. Рокко утамував їх і напився води. Тоді рушив через майдан і завернув за ріг.

Ми побігли за ним, і Госто тішився і пустував, як учора на шляху. Ця гра сподобалася й мені, тим більше, що Рокко вийшов із селища і попростував у той бік, куди прямували й ми. Пагорб височів на обрії, зовсім невисокий, і, здавалося, його ось-ось можна торкнутися. Рокко не обертався. Коли ми наздогнали його, Госто гукнув:

— Чао, діду!

Рокко не здивувався. Коли Госто сказав йому, що вночі подорожувати краще, бо чистіше повітря, старий заперечив: мовляв, не так уже й добре, бо не бачиш, куди ставити ноги і можеш порвати собі черевики. Ми обминули пагорб, який виріс перед нами, і Рокко звернув на стежку між виноградними лозами, що підіймалася на нижчий пагорок, і Госто пішов за ним. Я спинився.

— Ходімо з Рокко,— сказав Госто.— Однаково ти не знаєш, куди ми простуємо.

Щоб не псувати собі настрої із самого ранку, я не став сперечатися. Але ж такі пагорки є й у нас дома. Госто вистрибував навколо Рокко і розповідав йому, що сталася розкішна пожежа й уся наша худоба згоріла в стайні. А нас, мовляв, прогнали з дому, щоб не заважали підраховувати збитки.

— Куди ти мене ведеш? — спитав я в Госто.

— Овде виноградник нашого панотця,— мовив Рокко, спиняючись. І підняв палицю.

Там виднілося тільки синє небо, і щільною стіною стояли білі смоковниці. Госто сказав:

— Якраз те, що нам треба.

Ми перелізли через колючий живопліт і стали рвати смокви.

— Не їж,— сказав я йому.— Поїмо згодом.

Потім Госто поліз на дерево, а я обернувся й не побачив Рокко.

— Гляди, щоб гілка не вломиласть,— тихо сказав я Госто.

Ми рушили далі, шукаючи місця, де б поїсти смокви. І вже були всілися на траву, коли помітили палицю Рокко, а тоді побачили і його — старий чекав на нас.

— Їх треба висушити,— сказав він,— щоб збереглися на зиму.

Так ніби прийшов на базар купувати, вибрав собі цілу жменю найкращих смокв, а Госто ще й підсунув їх йому під самий ніс.

— Це схоже на крадіжку,— пробурмотів я,— коли в людини щось вихоплюють просто з рук.

— То ти вчинив крадіжку,— сказав Рокко.

Кінець кінцем ми прийшли того ранку до хатини Рокко. Вона притулилась під самим муром, що тягся за пагорбом, над краєм долини. Не було там подвір'я, не було нічого. Мабуть, Рокко жив у цій халупі з чиеїсь ласки. Ми спитали, чи є у нього бодай якийсь майно.

— А навіщо воно мені? — сказав він, спиняючись.

Побачивши хатину, Госто як здурів і каже:

— Ти тільки глянь, яка краса! — і спитав у Рокко, чи він тут живе й узимку. Рокко впустив нас усередину халуци, що була набита гарбузами, жмутиками сорго, яблуками, розкладеними сушитись, та купками вся-

кого зілля. Тут пахло селянським подвір'ям і скошеним жнивом. Рокко підійшов до вікна, розв'язав клумак і виклав на підвіконня смокви. Якось по-старечому повів рукою і сказав:

— Це мої.

Не так легко було витягти Госто з тієї хатини. А сонце надворі вже припікало. Госто сказав, що ми ж досі не снідали, отже, ще ранок і до вечора далеко.

— Побудьмо тут,— сказав він.— До Канеллі ми можемо податися, коли схочемо. Ходімо порибалимо в Бельбо.

— Чи ж варто було йти усю ніч,— сказав я йому,— щоб порибалити в Бельбо? Я тут не збираюся залишатись.

— Не збираєшся?

— Не збираюсь.

А він мені:

— Ми всього за три години ходьби від дому. Як захочемо, можемо повернутись.

Ми розмовляли за дверима, і Рокко нас не чув.

— То ти не підеш зі мною далі? — сердито спитав я в Госто.

Він нічого не відповів, тільки здвигнув плечима.

— Я піду й без тебе,— сказав я.

У цю мить вийшов із хати Рокко і каже, щоб ми пішли в долину й нарвали трави. Цього разу я знизав плечима, а Госто спитав:

— А поснідати нам дасте?

— Спершу принесить трави кролям,— відрубав Рокко.

Тоді ми спустилися в долину по траву. Госто ви-стрибував лукою і беркицяв через голову, а я казав йому і повторював:

— Цього вечора я буду вже у Кассінаско.

— А навіщо туди йти? — сказав Госто.— Чого ти не бачив на тих горбах? Однаково моря звідти не видно.

Я й сам знав, що моря звідти не видно. Знав ще відтоді, як Госто розповів мені про свого дідуся, але йому я ніколи цього не казав. Натоптавши повен мішок трави, ми повернулися до Рокко, і він дав нам по окрайцеві хліба і по зубочкові часнику — натерти шкуринку. Свого окрайця старий поклав у підсолену воду, щоб зварити суп.

— Сьогодні,— сказав Рокко,— я хочу вилущити сорго.

Госто звернув розмову на Кассінаско і спитав у старого, що звідти видно, коли зійдеш на самий вершок пагорба.

— Дзвіницю Буббіо,— відповів Рокко.

— А пагорб там кінчається?

— Тільки починається,— мовив Рокко.

— А далі — Ніцца,— сказав я.

— Ви, діду, стільки мандрували світом,— каже Госто.— А море ви коли-небудь бачили?

— Яке море? — спитав Рокко.

— А таке!

Пополудні я пішов звідти, а Госто плентав за мною і кричав, щоб я спинився.

— Рокко дав нам поїсти,— казав він.— То хоч вилущімо йому сорго.

Ми дійшли до смоковниці.

— Послухай-но,— кажу я йому.— Щоб нарвати трави кролям, не варт утікати з дому. Треба було думати раніше. Ми не можемо повернутися.

— Але ж усе це сталося через ту пожежу,— каже він.

— Йолоп,— відповідаю йому.— Треба було тобі шукати сьогодні вночі інших друзів.

Ми поминули Канеллі і розійшлися на майдані.

Госто й справді подався додому. Звернув у обсаджений платанами провулок і побіг, брикаючи ногами,

як кінь. Я вийшов на шлях і припустив бігцем, щоб скоріше вибратися із селища,— боявся тутешніх хлопців, бо ж вони споконвіку ворогують із нашими. Далі дорога пішла вгору й, озирнувшись на майдан, я з радістю побачив, що за мною ніхто не женеться.

Тепер мені було байдуже, як навіть я не побачу моря й за Кассінаско. Досить знати, що море є, десь за пагорбами та селами, і так приємно думати про нього, простуючи між парканами й живоплотами. Я думав про море майже цілих півдня, бо пагорб виявився дуже пологим, і мені весь час здавалося, ніби я от-от дійду, а насправді дорозі не було кінця-краю. За кожним поворотом з'являлися нові тераси, балкони, сади, і я у першу чергу дивився на них, а особливо на ті дерева, яких досі ніколи не бачив,— або кольору незвичайного, або з якимось чудернацьким листям. О цій порі на дорозі не було жодної живої душі, лише врядигоди проїздила якась двоколка. Коли я спинявся, то бачив за живоплотом виноградники й очерет — дуже гарно на вулицях у Канеллі. Здається, це селище лежить далеко-далеко в зовсім іншій країні, і пагорб тут уже не пагорб, і небо світліше, яке буває тоді, коли водночас і світить сонце, і накрапає дощ,— але й тут люди орють землю і вирощують виноград, як і в нас.

Я дістався до сосон Кассінаско надвечір, коли Госто, мабуть, уже повернувся додому. Я так стомився, що уже не думав ні про що. Переді мною здіймався живопліт з ожинкових кущів, застуючи краєвид. Попереду й позаду проходили по гребеню гори селяни й селянки. Сонце висіло в мене за спиною, і тінь моя падала на ожинник. Хати Кассінаско були маленькі й темні, але під сонцем блищали, наче бані церков. Нарешті ожинник залишився позаду. Я побачив попереду ще один пагорб і чисте небо.

Я стояв і дивився, аж поки зайшло сонце. Дивлячись, думав, щоб там Госто розповідає вдома. Мабуть, уже вечеряє. А може, ще не дійшов, і там думають, що нас уже нема на світі. Я ліг на траву, як лягав у винограднику під горіхами і, дивлячись у небо, відпочивав. Істи мені зовсім не хотілося, і я мав таке відчуття, ніби давно лежу в ліжку. Очі стали злипатися.

Я таки заснув і прокинувся уже вночі. Мені наснилася пожежа, і я чув крик, чув, як мене гукають. Небо було всіяне зорями, і під деревами мені привидівся Госто. Проте я був сам-один, а куці за кілька кроків від мене мерехтіли якимись червоними відблисками.

Дорогою ішли люди, розмовляючи та перегукуючись, і прямували вони до багаття, розкладеного на луці, за деревами. То було величезне вогнище, воно затопило темряву червоними хвилями, і коли люди на мить замовкали, чулося потріскування хмизу й гуготіння полум'я. Я теж побіг туди, на луку. Там було багато малих хлопців, вони танцювали й качалися по траві, а чоловіки підкидали у вогонь дрова та хмиз, стоячи кроків за п'ять від полум'я, бо підійти ближче було неможливо — так пекло. Я закричав:

— Госто! Де ти, Госто?

Багаття горіло години дві. І на всьому пагорбі палахкотіли вогнища, але наше було одне з найбільших. Я став рахувати вогні разом із хлопцями з Кассінаско, і вони надавали мені стусанів у спину за те, що я переплутав багаття з освітленими вікнами хат.

Потім ми стали змагатися, хто спритніше вихопить із вогню запалену галужку. Якийсь парубок, побачивши мене в світлі полум'я, запитав:

— Ти хто такий?

А я кажу йому, що ми увечері на святого Джованні кличемо музик, і вони грають до ранку.

— Це ще не свято — свято тут буде завтра, — сказали мені. — А музики є й у нас.

Від дороги раз у раз чувся переляканий вереск. Чоловіки бігли туди й весело сміялися, бо там їх очікували дівчата. Хтось ухопив мене в ту мить, як я хотів висмикнути з вогню галузку.

— Ти що, здурів? — сказав мені той чоловік. — А як упадеш у вогонь?

Проте сам майже вихопив галузку у мене з рук і побіг у темряву разом з іншими, і вони кинули цього смолоскипа кудись до дороги. Почувся дружний крик, потім жіночий вереск, а тоді сміх і гармидер — там зчепилися навкулачки. От якби тут був Госто, подумав я. Полум'я шугало так високо, що освітлювало всю долину.

— Хто знає, може, й від моря його видно, — сказав я вголос. І щоразу, як хтось кидав у вогонь оберемок хмизу, я дивився в долину, чи принаймні Бельмо мерехтить відблисками. Мені дуже кортіло вибігти на відкриту місцину, деś між деревами, і танцювати, і бачити згори усе-усе довкола.

Час від часу в селі хтось починав грати, але то не був оркестр, як у Кандідо: здавалося, там тільки продувають труби. Багаття помалу перетворювалось на купу жару, і всі стали казати, що пора йти пити. Ми, хлопчак, залишились длубатися в головешках і дивилися, як мерехтять останні відблиски, і я заприятелював з одним, на ім'я Мауріціо, що був нібито моїх літ, хоч у темряві я добре не роздивився. Він сказав мені, що приїхав на свято з лісу — на возі, зі своїми батьками, — і цього ранку його взули у черевики.

Мауріціо всіх насмішив, коли сказав, що черевики обдерли йому шкіру на ногах. Тієї ночі я згубив його, коли всі ми побігли в село послухати, як грає оркестр, і з'юрмилися на порозі остерії, напхом напханої людсьми. Троє музик грали так гучно, аж у вухах дзвеніло. Я провів усю ніч на майдані; раз у раз зазиравав у двері

Й бачив, що столи залиті вином. Попросив пити, і мені дали води. Я був умовився з Мауріціо, що спатиму на соломі, на їхньому возі, але він мене не почекав.

Коли розвиднілось, я уже давно блукав біля пригаслого багаття, слухав, як цвірінькають горобці, і спати мені зовсім не хотілося. Кущі зарожевіли, потім стали червоні і нарешті з-за пагорбів виткнулося сонце. Одне я знав напевне: що так само сонце підпалює й море. Я дивився на білий попіл від учорашнього вогнища і, сміючись, подумав, що вдома в цю мить розпалюють піч. Але мене мучив голод. Мучив голод і нило усе тіло — такий я був стомлений.

Цілий ранок я толочив росяну траву на гребені пагорба, шукав і їв ожину. Між деревами бачив вершину дальшого пагорба — так само від нас видніється Кассінаско. У цьому селі, як і в усіх селах, живуть селяки. З дверей остерії вийшла служниця і, замість вислухати, що я кажу їй, бурхнула з відра воду.

Якби пощастило знайти Мауріціо, я поснідав би. Але як його знайдеш, коли ми бачилися тільки при світлі багаття?

Тому я пішов геть із села, бо ж селяни усі однакові. Але плоди на деревах були ще зелені, а кавуни росли надто близько до хат. З вікон мене бачили. Звідусюди чулися розмови, вешталися туди-сюди люди.

Тоді я впав на траву, в придорожній рів, нехай мене знайдуть і зрозуміють, що я помер з голоду.

«Що ж я роблю?» — подумалося мені, і цього разу я так задрімав.

Мене розбудило гаряче сонце і якесь тріскотіння. То примостилася на дереві цикада, якраз у мене над головою. Дорога була безлюдна, а в селі чулися голоси. Здавалося, вони долинають від протилежного пагорба в вітром.

Тоді я вирішив спуститися вниз, де бачив очерет, коли тільки-но прийшов у Кассінаско. Можливо, за тим очеретом росте якась смоковниця. Не хочу повертатися додому, як повернувся Госто, подумав я. Побіг від села вниз і тільки-но звернув на дорогу, як побачив Кандідо — він ішов мені назустріч зі своїм кларнетом під пахвою.

— А, ось де ти,— мовив він, зупиняючись.

— Еге ж, я тут.

Кандідо молодець, він не ставиться до мене, як до дитини. Завжди слухає, коли я щось кажу, і думає, перше ніж відповісти.

— А Госто ти куди подів?

— Госто повернувся додому, ще вчора. Ти не бачив його?

— Ми вас цілий день шукали в річці.

І подивився на мене з тим самим виразом, як тоді в Мартіно, без усмішки.

— Учора ми тебе вже поховали.

Я стенив плечима і сказав, що вчора був уже в Кассінаско. Тоді Кандідо подивився на дорогу, потім — на пагорб. Проїхали якісь люди на возі і щось йому закричали.

— Добри вечір,— мовив Кандідо.

— Як, хіба вже вечір? — підкусив його я.

— Ходи-но ти зі мною,— сказав Кандідо.— Зараз щось придумаємо.

Насамперед ми знайшли телефон. Виявилось, що ту дівчину, яка там сиділа, Кандідо добре знав. Вона схожа на мою сестру. Вони перекнулися кількома жартівливими словами, потім дівчина дала йому потрібний номер. Кандідо попросив з'єднати його з моїм домом і, поки ми чекали, сказав мені, що гратиме на святі всю ніч.

— Ти хочеш повернутися додому?

Дівчина почула, що він каже, і спитала, сміючись, коли ж він сам зможе потанцювати.

— Сьогодні я вже не доберуся, до вечора,— сказав я.— Щоб дійти сюди, я згаяв два дні.

— Отже, добре знаєш дорогу,— мовив Кандідо, і я зрозумів, що він умисне говорить недомовками, аби не осоромити мене перед дівчиною.

Нарешті задзвонив телефон, і Кандідо заговорив перший.

— Там усі позбігалися,— сказав він. Тоді закричав у трубку, що ми в Кассінаско, і ті нічого не зрозуміли, і довелося озватися мені, хоч я аж тремтів від страху. Вони не стали кричати на мене; спитали, де я спав, щось вигукували, передавали одне одному трубку і вимагали, щоб я негайно повернувся додому. В мене аж серце завмерло від люті: зараз дівчина все зрозуміє. Але та розмовляла собі з Кандідо, і тоді я спитав унівголоса:

— А як там мама?

— Дурненький, мама чекає тебе не дочекається.

Я сказав їм, що повернуся з Кандідо, що ми тепер разом. Вони знову хотіли поговорити з ним, але в цю мить утрутився чийсь голос і сказав, що зараз роз'єднають. Тоді я закричав: «Повернемося завтра!» — і поклав трубку.

Ми пішли вечеряти в якийсь дім на околиці села, де на подвір'ї вже розташувалися інші музики, і всі вони знали Кандідо й чекали на нього. Будинок був весь обплетений виноградом, а подвір'я виходило в бік протилежного пагорба. В кухні весь час метушилися якісь люди, і там палахкотіло полум'я, схоже на святкове багаття. Кандідо сказав, що я від учора нічого не їв, і перелякані жінки поставили переді мною тарілку з хлібом та кетягами липневого винограду. Вони допитувалися, чого я накоїв, але з напханим ротом я не міг говорити. Сидів на дерев'яному ящику і тішився

теплом від вогню, і вдихав пахощі м'яса, яке смажилось на плиті, і чув, як поскрипують піді мною дошки. У розчинені двері виднівся пагорб і трохи неба, і як гарно було думати, що я тепер з Кандідо і що поговорив зі своїми, і що ніхто не знає, а я знаю: ген-ген за тим пагорбом — море. Той пагорб здавався хмарою. А досить було примружити очі, і на всьому світі залишався один-єдиний пагінець винограду, над ганком.

— Не їж багато,— сказав Кандідо.— Скоро будуть аньїолотті¹.

Ми вийшли на подвір'я, де випивали й гомоніли чоловіки. Пили стоячи, і мені здалося, ніби я знову під горіхами, у Мартіно.

— Ви позаганяли худобу? — спитав я в Кандідо.

— Двоє телят утекли за Бельбо,— відповів він з лукавим виразом.

Музики стали кликати Кандідо, а я сказав йому, що Госто дурень, бо хотів зупинитися в одного волоцюги — той живе біля Бельбо й посилав нас рвати траву кролям. Кандідо вислухав мою розповідь, а тоді каже:

— Утекти на свято в Кассінаско — я можу це зрозуміти. Але щоб ти сподівався тут знайти? Звідси більш нікуди не потрапиш.

Проте не став чекати, поки я відповім йому, подивився на інших музик і мовив:

— Але, бачу, хлопець ти рішучий. Я теж іноді роблю, як оце ти.

Тепер усі, хто зібрався на подвір'ї, чекали музики. Кандідо став посередині з кларнетом, а мені подобається, коли він витягує губи, перед тим як заграє, бо обличчя його тоді стає поважним-поважним. Голос кларнета найгарніший з усіх і веде за собою інші. Кандідо стискує губами язичок інструмента і дивиться в землю,

¹ Аньїолотті — італійська страва, схожа на пельмені.

але це він диригує всією музикою. Коли вони заграли, то вже не чулося жодного слова, і музика розтеклася по всьому подвір'ю. Та ось Кандідо труснув головою, підняв мундштук кларнета вгору, і музика стихла.

Того вечора ми їли, як і на тому весіллі, я сидів біля Кандідо, і якась жінка голосно спитала, чи я не син йому. Але ж усі знають, що Кандідо парубок і любить тільки музику, отож вибухнув дружний сміх. А ще Кандідо ніколи багато не п'є, і мені того вечора не давав, бо, мовляв, як нап'єшся, то перестанеш розуміти бесіду.

— Тобі треба зберегти свіжу голову. Тобі ще вчитись і вчитись,— сказав він мені. .

Але я хотів бути веселим цієї ночі і пив разом з усіма. Пили ми також надворі, коли вийшли на свіже повітря. Пили і їли виноград. Я дивився на темний пагорб, де не горіло більше жодного багаття, і мені здавалося, я й народився на цьому подвір'ї і завжди жив з Кандідо на цій горі.

Він помітив, що я куняю, і послав мене спати. Ми мало не посварилися, але тут усі почали казати, що постіль для мене готова, а дивитися на танці мені скоро обридне. Я відповів, що до танців мені байдуже, але я хочу дочекатися світанку. Кандідо зі мною погодився, та за хвилину мене віднесли до ліжка, бо я засинав на ногах. —

СІЛЬСЬКІ СВЯТА

У мого брата Піно ніколи не йшов із думки Ганолін кінь, і він не раз заводив зі мною розмову про нього. Одного вечора, як ми поверталися з Поцценго, він звернув на ту стежку і, коли я подивився на нього, сказав:

— Уночі повернуся.

Прийшов він аж удосвіта і поліз на сінник, трохи поспати. Того дня у полі я сказав йому:

— Іди в очерет, відіспися,— та він сидів собі і тільки засміявся.— То працюй, а не куняй па ногах.

Але Піно мене не слухав — він дивився на пагорб.

— Якби той кінь був моїм, я цілий день скакав би верхи,— озвався він.

Я подумав, що кінь — це не виноградник, але нема сенсу сперечатися з братом, який, замість розмовляти про дівчат, розмовляє про коней. Отож я сказав зовсім не те, що думав:

— Хіба вночі коні не сплять?

А Піно з тим самим замріяним виразом:

— Я вже скакав на ньому, був аж біля Скель.

Через видолинок Ганоли я іноді переходив, бо інакше довелось б обминати пагорб. Хата стояла за гайком, оточена стіною живого очерету, і туди я не потикався, відколи подалася у широкий світ остання дочка Ганоли. Тепер я проходив нижче і жодного разу не помітив, щоб хтось там заворушився або озвався. Земля довкола хати потроху заростала бур'яном та кущами; старий Ганола геть занедбав виноградник, а все інше, казали, пустив під пасовисько. Земля там була добра і тільки й чекала, коли Ганола помре. Але старі не помирають. Коли Піно був ще малий, ми приходили сюди обламувати качани кукурудзи; тоді тут жили дівчата, був Бруно, і ми веселилися з ранку до вечора. На обійсті порядкували молоді. Ганола, уже старий, постійно пропадав на полюванні, і ми чули, як він стріляє десь за пдем, у лісі над Скелями. Позаганявши кіз, ми вибігали на трав'яністі пагорби. Сутеніло, а ми усе ніяк не могли вгамуватись і поверталися додому, перевертаючись через голову та галасуючи, аж поки й на дорогу виходили. Ганоли ми вже й тоді боялися, він дивився на всіх суворим і владним поглядом.

Але якщо полювання було вдалим, то сміявся й дозволяв нам торкатися закривавлених птахів, які висіли в нього через плече. Віддаючи дичину жінкам, він знімав її з себе й кидав додолу, і побачили б ви, як поривався до забитих птахів собака — навіть удвох несила було його втримати. Я не раз казав у нас удома, що хотів би сходити на полювання, але куди дужче прагнув цього Піно; його не можна було витягти з того двору, і йшов він тільки тоді, як я погрожував, що рушаю і йому доведеться повертатись уночі самому. Потім ми підросли, перестали боятися темряви, і тоді я став ходити з Бруно на танці, і чи до полювання нам було! А почули б ви, як чіплявся Бруно до чужаків, як любив зчиняти сварку! Він був викапаний батько, і того літа, як ми стали ходити вдвох по фестях — сільських святах, — я довідався, що Ганола замолodu був гірший за нас, бо тоді ніхто їх не стримував, і вони навіть носили в кишенях ножі. Незабаром ми з Бруно посварилися, і відтоді він ходив сам, бо йому подобалося мандрувати від фести до фести, йдучи і вдень, і вночі, щоб устигнути вчасно, і шукаючи чогось попоїсти у чужих хатах, як злодій. Вирушаючи з ним у дорогу, неможливо було вгадати, куди вона тебе приведе.

Того року Бруно вже їздив верхи. На фесті Нації кобила спарувалася з якимось цирковим чортякою, поки, відв'язана, від двоколки, скубла за балаганом траву, і спородила світло-гнідого жеребчика в яблуках, про якого Ганола одразу сказав:

— Оцей у нас бігатиме!

Бруно напрактикувався на старій кобилі, скакаючи по гребеню над долиною, і коли лоша підросло, став його об'їжджати. Це було років п'ять тому. Ми, а надто Піно, не тямалися з нетерплячки, цілісінький день чатуючи біля дороги, щоб побачити, як скаче Бруно, але першим завжди з'являвся Ганола. Він проводжав

сина на гребінь і казав, що йому не потрібні шпиги. А іншими днями, коли Бруно мчав, низько схилившись над гривою, Ганола кричав мені, щоб я не ловив гав,— мовляв, чого рота роззявив! Піно тоді був ще малий, і на нього ніхто не зважав. Потім настали дні, коли жеребець нікого не схотів визнавати, і, хоч скільки штурхали його ногами та смикали за віжки, навіть дужий Бруно не міг приборкати опалілого огиря. Дівчата тікали з дому. Ганола навіснів від люті і сам хапався за вуздечку, а жеребець стрибав і підкидав крупом, і навіть Піно боявся стояти близько. Наш батько казав, що ліпше б вони запрягли його в плуга і що від неробства навіть коні псуються.

У тому домі тільки жінки мали в голові якийсь глузд; здавалося, вони знали, чим усе це закінчиться. Піно тепер не любить згадувати про це, але дітьми вони з Карміною частенько бували разом, а Карміна померла якраз восени, після того як Бруно взяв участь у тих перегонах. На фєстї Мадонни, у вересні, вона вже не підводилася з ліжка, і сестра її Лінда навіть не пішла на свято — залишилася доглядати хвору. Коли усі повернулися, зі співом і криками, то казали, ніби Карміна була така змучена, що відвернулася до стіни й заплакала, бідолашна дівчина.

На те свято ходив і Піно, звичайно: то була перша фєста за межами села, на яку наш батько дозволив йому піти. І весь той день він не відходив ні від Бруно, ні від панотцевої стайні, де замкнули коней: танцювати він ще тоді не танцював. Я пішов шукати їх десь надвечір. Бруно у чоботях, із хусточкою на шиї вже два дні об'їжджав на пагорбі коня, а Ганола доглядав жеребця. Вранці вони провели пробні скачки, і лишились невдоволені, тож тепер зачинились у стайні, і Ганола був чорніший за чорну хмару. Він звелів усім забиратися геть, та я лиш відступив на кілька кроків і спинився біля сходів. Піно також дивився. Ганола

відкоркував пляшку доброго вина, вилив його в миску й підніс жеребцеві до рота. Кінь скинув кілька разів головою, потім випив усе. Бруно й Ганола відступили, і старий, узявши батога, разів три-чотири ударив жеребця пужалном по бабках та по крупі, від чого той став звиватися, як змія. А тоді вигнувся усім тілом, як кіт: видно було, що вино пішло йому в кров. Ганола захихотів.

— Ти міг обійтися й без цього,— сказав. А жеребець у відповідь став дибки й оцширив зуби. Аж страшно було дивитись на нього.

Перегони вони виграла. Я пригадую вечір на тому пагорбі, коли люди вже розійшлися, коли повіяло вечірньою прохолодою і зійшов місяць, коли загорілися ацетиленові світильники в балаганах, а музика перестала грати. Я знайшов Піно за якимсь деревом — він стояв сам-один, плакав і не хотів признатися, в чому річ.

— Піди куди-небудь,— сказав я йому.— Погуляй з хлопцями, пожартуй з дівчатами.

Я думав, він журиться за Карміною. Але ж ні, він плакав від розпачу, що не вродився конем.

— Залишмося з Бруно,— сказав він.

Уже тоді його змагала ота хвороба: ходити всю ніч, і то не заради танців або розваг, а щоб заблукати хто-зна-куди і зустріти на самоті світанок. Тієї ночі ми вечеряли у місцевого священика, за столом яблуку ніде було впасти. Ганола глузував із господарів інших коней, і всі вихваляли його, і вихваляли Бруно, який їв, згорбившись над тарілкою, наче й досі мчав верхи, і я подумав: «А він же одного віку з Піно!» У вікно вривалася музика й гомін натовпу. Ми розмовляли про перегони минулих років і про ті, які ще будуть. То була чудова ніч. Здавалося, що в хату просотується місячне світло.

Тієї ночі Ганола ще не знав, яка йому судилася доля. Карміна померла перед празником усіх святих, а взимку від горя подалася за нею й мати. Поховавши дочку, вона зовсім перестала їсти.

— Жінки є жінки,— сказав Ганола, повертаючись із похорону.

Друга їхня дочка Лінда, що завжди була дуже гонориста і в усьому підтримувала матір, стала сікатися до батька й брата з найменшого приводу. Горланили вони так, аж на дорозі чутно було. Не знаю, як Піно, а я відтоді став ходити туди рідше. Тієї осені Ганола не засіяв і половини своєї землі. Ходив з Бруно на полювання, обидва тільки й думали що про коня. Час від часу сідали на поїзд і їхали в місто щось купити для нього. Якось купили й остроги.

Кажуть, ніби того дня Бруно не хотів надягати їх, бо кінь поведився сумирно. Але Ганола сказав сміючись:

— Хай краще одразу привчається.

Старий тримав жеребця за вуздечку, аж поки Бруно скочив у сідло, а тоді пустив. Кінь рвучко стрибнув убік, потім став дибки й випростався, як змія на хвості, потім злетів у повітря і Бруно гримнувся на землю. Він залишився лежати на подвір'ї, як лантух. Коли б кінь, ошалівши, забіг під повітку, що була якраз навпроти, Ганола ніколи б його не спіймав.

Отож Бруно помер, а Лінда тепер поривалася вбити коня. Кажуть, ніби Ганола тими днями, хоч би що він робив — розпалював грубу, розмовляв зі священником чи зачиняв стайню,— міг раптово все покинути і молотив дочку, як молотять ціпом снопи. Він став косокий, борода — мов стерня, штани завжди розстебнуті, бо від того дня він не думав більше ні про бороду, ні про штани. Зрештою Лінда утекла з дому.

То було вже давно. Відтоді я, по змозі, обминав цей дім десятою дорогою. Навіть мій брат, коли не стало

Бруно, став учацати до інших людей. Через рік пішла чутка, ніби він зустрічається з якоюсь дівчиною з Понте. Влітку Піно, як мав охоту, ходив по фестях, і не раз ми поверталися звідти вдвох, але частіше він зникав і приходив тільки наступного дня. Ми навіть не здавалися братами. Про Ганола я зрештою забув. Кілька разів згадував про нього наш батько. Розповідав, ніби хтось із Одаленго взимку ходив, щоб купити гай над самим видолинком, який належав Ганолі; але тому чоловікові не пощастило навіть поговорити з господарем. Гапола не пустив його й на поріг, наче волоцюгу, і вирядив з двору двома словами, навіть не поставивши відра, яке ніс до стайні. Відколи Лінда втекла, він майже не виходив з дому — мабуть, боявся, щоб не вкрали у нього коня. Але ходили й інші чутки: ніби Ганола знав, що скоро помре, тому й не виходить. Я знаю, що кілька років поспіль Піно допомагав Ганолі спродувати та купувати усяку всячину і не раз косив йому сіно. Брат розповідав мені, що погожими днями Ганола відв'язував коня, сідав на нього верхи, як міг, і скакав по навколишніх пагорбах. Траплялося, що пополудні, коли пекло сонце і всі підобідували, я й сам бачив, як на обрії промайне вершник, виринаючи то на ближчому гребені, то на дальшому. Тоді Піно дивився в бік пагорбів і казав:

— Кінь прогулюється.

Одного дня мені довелося піти до Ганоли по діжку, яку ми колись йому позичили. Не знаю, чому тоді не пішов Піно, але зрештою, прив'язавши корову, подався я сам. Був туманний вечір і, підіймаючись тією дорогою, я згадав, як ми приганяли сюди кіз і був Бруно, і була Карміна, і Ганола повертався з упольованою дичиною, ми — з каштанами, а Лінда, нічого не кажучи, вносила в'язку хмизу, і ми ставили на вогонь сковорідку. А надто в таку, як оце сьогодні, погоду, коли туман стелився над дорогами, набивався в ліси, і ли-

шалося тільки сидіти вдома. Я зайшов на подвір'я і заглянув у вже темну хату. Там не було нікого, у стайні — теж. Замість гукати, я сів під дверима і став дивитися на туман.

Ганола прийшов незабаром, ведучи за собою коня. Спершу з туману виринули голова та шия того сатани; він був без зброї і підмикував угору руку Ганоли, яка тримала вуздечку. За чотири роки він вигнався, як платан. Масть у нього була кольору осіннього платанового листя, що опадає багряним. Коли вопи зайшли на подвір'я, стало видно, як змиршавів і згорбився Ганола — кінь був вищий від нього на цілу голову. З Ганолюю ми поговорили так, ніби бачилися вперше в житті. У хліві, куди він повів коня, було порожнісінько, хоч би тобі якась коза. Ганола прив'язав жеребця до стовпа, поклав йому сіна і, перше ніж вийти, поплескав його долонею по шиї. Поки ми котили діжку до воза, він не озвався й словом. Лише спльовував у бороду.

Коли я розповів про все Піно, брат сказав мені, що Ганола тепер оре землю нижче колодязя, бо хоче цього року сіяти.

— Якби не був такий старий, йому слід було б оженитися,— мовив я.— Що він робить, сам-один і вночі, і вдень?

— Товариства йому не бракує,— зауважив Піно.

— А тобі? — засміявся я.

Піно пошкріб потилицю.

Мій брат тепер працював зі мною, і наш батько був задоволений. Та іноді Піно ходив до шляху і коли повертався звідти, я йашорошував вуха і щомиті чекав якоїсь новини. Відчував, що ось-ось новина буде. Аж поки одного вечора, за столом, Піно сказав, що йому обридло длубатися в землі, і він хоче попрацювати на кар'єрах: це теж робота, а в житті іноді треба спробувати чогось нового. Наш батько пильно подивився на нього. Я сидів мовчки, бо знав: коли Піно забере собі

щось у голову, сперечатися з ним дарма. Про кар'єри Піно сказав, аби щось сказати: невелика це втіха — самохіть закопатись під землю. Просто йому кортіло помандрувати, побачити світа.

— Як настане зима, підеш,— сказав батько.— Побачиш, що воно таке.

Уже навесні Піно пішов з кар'єрів — з нього було досить. Повернувся худий, мов скіпка, з якимось волоцюгою із Поцценго, кульгавим молодиком у подертій мисливській куртці. Вони познайомилися на кар'єрах і кілька ночей спали на нашому сіннику. Розмовляли мало і вдвох блукали околицею. Не подобався мені той тип, а мій батько якось висміяв його, і він пішов геть. Піно сприйняв це спокійно.

Тепер ніхто не згадував про ту дівчину з Понте: певно, її ніколи й не існувало. Люди зустрічали Піно на шляху до станції, де він мав приятелів з кар'єра. У неділю вони збиралися в остерії, потім зустрічали поїзди, гомоніли з провідниками та машиністами і знали, що де відбувається до самої Генуї. Жодного разу не заводились вони битися за дівчат на танцях, ніколи не пробували молодого вина на чьомусь подвір'ї. То були люди іншої породи. З таких, як ми, вони сміялися.

Та минуло літо, і, коли почалися осінні фести, Піно залишився сам-один. Потім злигався з якимось худющим парубієм, що мандрував по ярмарках і всюди бився об заклад. Але своїх грошей Піно мав небагато: лише на куриво та розваги на фестах. Новий його приятель був хитріший, ніж той, з Поцценго; хто не знав, чим він промишляє, відчував до нього щирі прихильність — так він умів причарувати словом. Він знав світ, знаходив спільну мову і з селянами. Був низький, клишоногий, з напахченим волоссям. Звали його Роя.

Той Роя любив поговорити про все на світі і якось сказав, що Піно не розуміє, як йому пощастило. Адже

він народився хліборобом, а ніхто не живе краще, як ми.

— У такому разі, чого ж ти обробляєш своє поле на ярмарках? — спитав Піно.

— Бо треба ж спробувати всього,— відповів той.

Він був хлопець кмітливий, але мені не подобався.

Нема сумніву, що Піно розповів йому про Ганолу одразу ж, бо того самого дня, коли прийшов до нас уперше, Роя подивився з нашого подвір'я на зарослий очеретом пагорб і спитав, хто там живе.

— Там живе одна людина й одна тварина,— відповів я, і він засміявся — отже, знав, про що я кажу.

Ми кілька разів зустрічалися з тим Роею на фесті в Одаленго, і Піно при мені запросив його до нас на фесту Мадонни в серпні. Я відвів Піно вбік і спитав, чи він, бува, не збожеволів. Привести до нас додому такого типа!

— А хіба що? — засміявся брат.

— А ти спитав дозволу в батька? — відрубав я.— Скажи йому, і тоді побачиш що.

Піно подивився на мене скося, а наступної ночі кудись щез.

Тільки-но ми вимолотили хліб, як ударила шалена гроза. У нас змило піввиноградника, а деякі дерева повіривало з корінням і понесло за водою, наче в'язки хмизу. Піно спустився з ганку і каже:

— Ну, я пішов на станцію.

— Як? — розгублено спитав батько.— А виноградник?

— Виноградник поплив собі,— відповів Піно.— Остогидло мені гарувати задурно.

Я сказав йому, що вже вечір і радив зачекати до завтра. Наш батько пішов у хату висушити черевики, але він уже зрозумів, що Піно знову заполопила думка про кар'єри. Тільки що цього разу він уже про кар'єри не згадував.

Настав серпень. Удень пекло сонце, а вночі сяяв місяць, і нікому робота й на думку не йшла. Цього року комуна пообіцяла розпалити великі святкові багаття, і навіть старі, здавалося, помолоділи. Казали, ніби як розпалиш такі вогнища, то буде добра погода. Я не знаю, чи це правда, але якби так, то їх розпалювали б щоразу, тільки-но заgrimить.

— Будете задоволені, — казав я вдома. — Знаєте, яке село розпалює цього року вогнища?

— Бракуватиме лише перегонів із жеребцем Ганоли, — пробурмотів наш батько. — Йолопи.

Піно мовчав. Він доїв зі своєї тарілки і пішов кудись у поле. Святковий вечір я провів на майдані, дивлячись на фесту. Ніколи не бачив тут стільки люду. Прийшли з усіх навколишніх пагорбів, зі Скель, з-поза лісів. Навіть собаки звідусіль позбігалися. Стояло безліч балаганів. Я побачив і Рою, що розіклав на лавці свої кості. Я не став дивитись на його штукарства й пішов на танці.

Коли сповочіло, розпалили вогнища. Біля найскравішого я розгледів у відблисках полум'я обличчя трьох-чотирьох приятелів Піно зі станції, але Піно серед них не було. «Де ж це він?» — подумав я, але потім знову став дивитись, як святкують люди, і слухати кумкання жаб.

Жаби заходилися з півгодини, а тільки-но затихли, знов заграла музика до танців. Я повернувся додому оглушений, насвистуючи, як співочий птах, і заснути ніяк не міг, бо по вулиці весь час тинялися п'яні, то-рохтіли підводи, ішли, співаючи, люди. Піно, як звичайно, ще не було.

Тоді я сів на сходах ганку і закурив, милуючись на зорі. Небо схоже було на тік, посипаний жовтим зерном. Я поглянув на пагорб Ганоли і помітив у вікні світло. «Еге, та й він святкує», — подумав я, сміючись про себе. Але світло раптом замиготіло: воно було

червоне. Тоді я зрозумів, що будинок горить, і підхопився на ноги.

Був майже ранок, і на вулиці було порожньо. Я добіг до повороту, не думаючи, що я сам, адже люди, напевне, побачили полум'я і біжать туди. Але в міру того як я підходив, мене охоплював страх. Біля очерету я спинився, припалив погаслий недокурок сигарети. І тоді почув голос Піно — брат гукав мене на ім'я. Він схопив мене за руку й сказав:

— Не ходи туди, не ходи!

— А що таке? — спитав я тремтячим, як у зляканій дитини, голосом.

— Роя вбив Ганолу, а кінь утік.

Він розповів мені, що вони приходили купувати коня. Учора, звичайно. Роя умовив Піно піти разом з ним подивитись на жеребця. Вони домовилися, що куплять коня і житимуть удвох — мандруватимуть по селах та містах. Ганола повів їх до стайні, але старий упертюх заявив, що скоріше вб'є жеребця, аніж продасть його. Коли вони повернулись додому, Роя сказав, що діди усі такі схиблені, але досі йому не доводилося бачити такого красеня гнідого. Отож уночі вони прийшли сюди знову, бо Роя сказав, ніби хоче подивитися на коня ще. Старий не встиг і прокинутись, як вони уже були в стайні. Жеребець зафоркав, і Ганола прибіг у самій сорочці. Роя щось сказав йому, сміючись, а потім кинувся на старого й убив його.

Ударив ножем. А тоді став відв'язувати коня і крикнув Піно, щоб той допоміг. Піно тільки сказав: «Ми ж хотіли купити коня, навіщо ти вбив старого?» — і втік, а кінь раптом звився дибки, оццирив зуби, зламав стовпа, до якого був прив'язаний — і тільки його й бачили.

Я спитав у Піно, чи й справді він вірив, ніби Роя хотів купити того коня. Сказав йому, що Роя хотів використати його, щоб проникнути в дім, тільки для

цього, а коня потім продав би. Він і в думці не мав їздити з ним, Піно, по містах та селах.

— А зараз де він, твій Роя?

Ми побігли до обійстя. Вогонь охопив увесь хлів, і зайти туди не можна було ніяк.

— Це Роя підпалив.

— Тікаймо звідси, — сказав Піно. — Тікаймо швидше.

Цього разу він мав слухність. Не варт було, щоб ми опинились тут першими. До того ж Піно тремтів, як листок на вітрі. Був увесь подряпаний. Я схопив його за руку, ми перебігли лісом і замкнулись у себе вдома.

Пожежу загасили інші. Видно, Роя добре знав своє діло, бо від Ганоли знайшли дуже мало. Але від коня й того менше, і пожежу пояснювали тим, що жеребець ударив Ганолу копитом і вибив у нього з рук ліхтар. Якийсь час коня шукали по всій околиці, але я переконаний, що Роя таки спіймав його і потім десь продав. Проте люди, а серед них і Піно, запевняють, ніби кінь блукає по навколишніх лісах, і часом можна бачити, як він мчить по гребеню якогось пагорба.

РОКИ

Відтоді багато сплигло води, і я дуже змінився. У той час я був ще хлопчиком, хоч і вважав себе чоловіком. Спершу в мене з'явилося передчуття, а потім це сталося — наприкінці зими. Ми були вдвох у кімнаті, яка виходила в глухий завулок, і того вечора Сільвія сказала мені, що я повинен піти або піде вона — нам більш нема чого робити разом. Я благав її не квапитися: спробуймо, мовляв ще. Ми лежали поруч, і я обняв її. Та вона сказала:

— А навіщо?

Ми розмовляли пошепки, у темряві. Потім Сільвія заснула, а я притулив коліно до її коліна і так лежав до самого ранку. Розвиднілося, як розвиднялося завжди, і було дуже холодно; волосся спадало Сільвії на очі, і вона не ворушилась. Лежачи у тьмяному світлі ранку, я відчував, як плине час, знав, що він минає, біжить усе швидше і що надворі — туман. Усі ті дні й ночі, які я провів із Сільвією в цій кімнаті, минули як один день і одна ніч, і ось настав ранок — кінець усьому. В ту мить я остаточно збагнув, що вже ніколи не вийде вона зі мною у прохолодний ранковий туман.

Було б краще, якби я вдягнувся й пішов, поки вона не прокинулась. Але мені хотілося спитати її ще про одне. Отож я чекав, намагаючись задрімати.

Пробудившись од сну, Сільвія усміхнулась мені. Ми знову стали розмовляти. Вона сказала:

— Добре бути такими щирими, як оце ми.

— О, Сільвіє! — прошепотів я. — Щоб я робитиму, коли вийду звідси? Куди піду?

Ось про це я й хотів спитати її. Не відриваючи голови від подушки, вона знову всміхнулася — щасливою усмішкою.

— Дурненький, — відповіла, — підеш, куди захочеш. Чи ж не чудово бути вільним? Познайомишся з багатьма дівчатами, робитимеш усе, що заманеться. Знаєш, я тобі навіть заздрю.

Тепер ранок затопив уже всю кімнату, і тільки в ліжку лишилося трохи тепла. Сільвія терпляче ждала.

— Ти як повія, — сказав я їй. — І завжди була повією.

Сільвія не розтулила очей.

— Тепер тобі легше, як ти це сказав? — спитала вона.

Тоді у мене з'явилося відчуття, ніби Сільвії вже немає, і я дивився в стелю і мовчки плакав. Сльози набігали мені на очі і скапували на подушку. Даремно

я тоді переймався цим. Тепер, коли минуло стільки часу, я знаю: той німий плач не принижував мене як чоловіка — зрештою він свідчив, що того дня чи не вперше я був щирий із Сільвією; знаю також, що плакав я не за нею, а в гіркому передчутті своєї долі. Від хлопця, яким я був тоді, не лишилось тепер нічого. Крім того передчуття — ким я стану в майбутньому.

Потім Сільвія сказала мені.

— Ну, годі. Я встаю.

Ми встали разом, обов. Я не бачив, як вона вдягається. Підхопився на ноги й одразу підійшов до вікна — дивився, як бовваніють крізь туман дерева. Десь за тим туманом ховалося сонце, що так часто зігрівало цю кімнату. Сільвія одяглася похашцем і спитала, чи заберу я із собою свої речі. Я сказав, що спершу хочу випити кави, й запалив газ.

Сидячи на краєчку ліжка, Сільвія заходилася робити собі манікюр. Раніше вона завжди робила це за столиком. Здавалася замисленою, і волосся раз у раз спадало їй на очі. Тоді вона струшувала головою. Я ходив по кімнаті і збирав свої речі. Склав їх купою на стільці, і якраз у ту мить Сільвія підхопилася і побігла гасити вогонь — полилась через вінця кава.

Потім я витяг валізу і склав туди речі. Тим часом намагався пригадати усі прикромці, яких зазнав, живучи із Сільвією: відчуття марноти, роздратування, сердиті слова, суперечки. Ось що я винесу з її кімнати. А залишиться тільки туман.

Коли я закінчив укладатися, кава була готова. Ми випили її навстоячки, біля плити. Пригадую, Сільвія щось сказала — мовляв, до когось там піде поговорити про се чи про те. Трохи згодом я поставив чашку, узяв валізу і вийшов. Сонце й туман мало не засліпили мене надворі.

ПРАЦЮВАТИ — ЦЕ ВТІХА

Протягом усього літа — від червня до жовтня — я звичайно жив на селі і завжди їхав туди, як на свято. Я був малим хлопцем, і селяни брали мене з собою на роботу — на найлегшу: гребти і складати в копиці сіно, збирати сорго й виноград. Але на жнива не брали, бо там дуже палить сонце. А дивитись, як у жовтні орють землю, я не мав ніякої охоти, бо зрештою усі діти віддають перевагу роботі — і так само грі,— що дає видимий результат: вони люблять бачити кошики, наповнені плодами землі. Це тільки селянин бачить у щойно розораній борозні хліб наступного року. Тими днями, коли не збирали нічого, я блукав по будинку або подвір'ям, сам-один, лазив на дерева по фрукти, грався з іншими дітьми, а то ходив рибалити на річку — я вважав, що це дуже корисне діло, і неабияк пишався, приносячи додому оту мізерію, дрібнесеньку рибку, яку віддавали котові. Усе, що я робив, я намагався робити на совість і в такий спосіб сплачував свою частку праці людям, домові, у якому жив, собі самому.

Бо мені здавалося, я знаю, що таке праця. Адже навколо мене всі працювали, працювали спокійно, а проте нерівномірно, і це дуже мені подобалось. Подеколи селяни трудилися від світання до ночі, навіть не обідаючи, зрошені потом, у самих сорочках, радісні й щасливі, а іншого разу вони ж такі статечно прогулювалися селом, у капелюхах, або сідали на колоді погомоніти, і ми в такі дні їли, сміялися і пили. Скільки разів я зустрічав на дорозі хуторянина, який ішов сонячного дня на ярмарок подивитися, погомоніти, і я радів, думаючи, що й це праця і що жити на селі куди краще, ніж сидіти, як в'язень, у місті, де рано-вранці, коли я ще спав, пронизливий гудок уже починав

скликати службовців та робітників — і сьогодні, і завтра, і щодня — і вони мали спокій лише вночі.

У ту пору я був переконаний, що одне — виходити рано вдосвіта в поле, толочачи росяну траву, і зовсім інше — бігти по вичовганих тротуарах, не маючи коли навіть задерти голову й поглянути на клапоть неба, який ясніє між дахами будинків. Я був малий хлопець, і не дивно, що я не розумів міста, де не живуть і не наповняють кошиків виноградом; і якби мене спитали, то відповів би, що куди приємніше і куди корисніше, скажімо, ловити рибу або збирати ожину, ніж плавити залізо в горнах чи відстукувати на машинці листи та рахунки.

У себе вдома я постійно чув, як мої рідні лають на всі заставки тих людей, що працюють у місті, називаючи їх неробами, воїни, мовляв, більше плещуть язиками, аніж працюють, і вічно удають із себе казна-яких трудяг, вічно зчиняють колотнечу та гвалт. Коли одного дня стало відомо, що в місті навіть службовці чогось вимагають і зчиняють бучу, ох і лайки ж у нас було! Ніхто в нашому домі не міг зрозуміти, чим це можуть бути невдоволені службовці — службовці! — чого й вони лізуть за робітниками. «Ви тільки подумайте! Виступати проти людей, які їх годують!» «До чого дійшли!» «Вони божевільні або запродалися комусь!» «Невігласи!»

Малий хлопець слухав усе це й мовчав. Праця означала для нього літній світанок і полудневу спеку, важкий кошик на плечах і піт, що скапує з тіла, і сапачку, яка розпушує ґрунт. Він розумів, чого у місті нарікають на свою долю і не бажають з нею миритися, — адже він бачив оті величезні фабрики, оті задушливі контори, — звісно, що людям не хочеться сидіти там від ранку до вечора. Він не міг погодитися, що то праця. «Працювати — це втіха», — повторював сам собі.

— Працювати — це втіха,— сказав я одного дня хуторянинові, який наповнив мені кошик випоградом, щоб я відніс його матері.

— Може, й так,— відповів той,— але не всі чогось мають до праці охоту.

Той хуторянин був суворий і мовчазний чоловіча, він знав усі тонкощі селянської роботи. Іноді він покрикував і на мене, але жартома. Була у нього своя земля, була ферма за річкою Бельбо, де працювали наймити.

У неділю ці наймити приносили йому городину і допомагали, як було треба. Він завжди встигав усюди і працював у нашому господарстві, працював у своєму, їздив по ярмарках. Коли наймити не заставали хазяїна вдома, вони спивлялися погомоніти з нами. Їх було двоє, старий і молодий, обидва любили посміятися.

— Працювати — це втіха,— сказав я і їм того року, коли мої рідні обурювалися, що в місті відбуваються заворушення.

— Для кого? — спитали в мене.— Хіба що для такого, як ти,— хто б'є байдики.

— А ваш хазяїн зі мною погодився.

Тоді вони засміялися ще голосніше.

— Ще б пак! — відповіли мені.— Чи ти коли чув, щоб піп казав, ніби ходіти до церкви — це погано?

Я збагнув: розмова хилиться на те саме, про що у нас часто балакали цього року.

— Якщо ви не любите працювати,— сказав я,— то все ж таки ви любите збирати плоди.

Юнак перестав сміятися.

— Плоди збирають хазяї,— сказав він повагом.— Хоча й не працюють.

Я подивився на нього й почервонів.

— То страйкуйте,— сказав я їм.— Якщо ви не задоволені. У Туріні так і роблять.

Тут юнак подивився на батька, обидва підморгнули мені і знов засміялися.

— Ось зберемо виноград,— сказав старий.— А тоді побачимо.

Та хлопець похитав головою, засміявся і мовив повагом:

— Ет, ніколи ви нічого не зробите, тату.

І справді, нічого вони не зробили, а в нас удома й далі обурено кричали про колотнечу, яку зчиняють службовці й робітники,— мовляв, розбестилися за роки легкого життя, під час війни. Я слухав і мовчав, і думав, що страйк — це свято, яке дає робітникам змогу відпочити й розважитись. Але одна думка — спершу то була тільки підозра — закралася мені в душу: працювати, мабуть, не така вже втіха, навіть на селі. І я збагнув, чому селяни нездатні на страйк чи щось таке: адже їм конче треба зібрати врожай і знести його в дім.

ЗМІСТ

ЧЕЗАРЕ ПАВЕЗЕ	
<i>ПЕРЕДМОВА З. ПОТАПОВОЇ</i>	5
В КРАЮ ЗАСЛАННЯ	19
НАВРОЧИВ	35
ВЕСІЛЬНА ПОДРОЖ	43
УБИВЦЯ	60
БОГИНЯ	101
САМОГУБЦІ	133
ПШЕНИЧНЕ ПОЛЕ	154
ВІРНІСТЬ	171
ІМ'Я	186
ШКІРЯНА КУРТКА	190
КУКУРУДЗЯНЕ ПОЛЕ	202
ДАВНЄ РЕМЕСЛО	204
БЕЗСОННЯ	207
МІСТО	211
ЛІТО	224
МОРЕ	227
СІЛЬСЬКІ СВЯТА	252
РОКИ	264
ПРАЦЮВАТИ — ЦЕ ВТІХА	267

Чезаре Павезе

ГОДИ

Новеллы

Составитель Злата Михайловна Потапова

Перевод с итальянского В. И. Шовкуна

**Серия «Зарубежная новелла»,
кн. 37**

Издательство «Дніпро»

(На украинском языке)

Редактор Л. Н. Мавеська

Художник М. І. Старощук

Художній редактор О. Д. Назаренко

Технічний редактор Г. Г. Подгурський

Коректор Г. П. Єрмоєнко

Информ. бланк № 1454.

**Здано до складання 29.08.80. Підписано до друку 06.05.81.
Формат 70×90^{1/2}. Папір газетний. Гарнітура звичайна нова.
Друк високий. Умовн. друк. арк. 9,945. Обл.-вид. арк. 12,146.
Тираж 65 000. Зам. 385. Ціна 1 крб. 10 к.**

**Видавництво «Дніпро». 252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.**

**Харківська книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига», 310057,
Харків, вул. Донець-Захаржевська, 6/8.**

Павезе Ч.

П12 Роки: Новели.— Перекл. з італ. В. Шовкуна; Упорядкування, передмова З. Потапової.— К. : Дніпро, 1981.—271 с.— (Зарубіжна новела. Кн. 37).

До збірки ввійшли кращі твори відомого італійського письменника ХХ ст. Дехто з героїв Чезаре Павезе прагне визволитися з лабет самотності, подолати відчуженість між людьми, інші хочуть знайти своє місце в житті... Трудівника й того, хто існує за рахунок його праці, розділяє величезна прірва соціальної нерівності. Основним лейтмотивом творів письменника є думка, що тільки праця й боротьба можуть зробити людину щасливою.

**П 70304—164 164.81. 4703000000 П(Італ)
М205(04)—81**

1 крб. 10 к.

